

▶ **TEMA: Værdipolitik**

- 6 Politik og værdipolitik
*Interview: Henrik Gade Jensen, CEPOS og
Jens Jonatan Steen, CEVEA*
- 9 Manden eller bolden?
Om værdier, politik og deliberativt demokrati
Jørn Loftager
- 18 „It's the economy, stupid!“ – eller „Crisis? What Crisis?“
Danske vælgere undervejs med den økonomiske krise 2008-2009
Jørgen Goul Andersen
- 36 Danske meningsdannere om køn og kulturel mangfoldighed
Helene Pristed Nielsen
- 44 Samfundets trosbekendelse
Ove Korsgaard
- 53 Køn, (u)ligebehandling og den danske folkekirke
Christel Stormhøj

▶ **ARTIKLER**

- 63 Danske domstole mellem tradition og fornyelse
Michael Gøtze

▷ **BØGER**

- 73 Boganmeldelser

ABSTRACTS

- 79 Abstracts

ANSVARSHAVENDE REDAKTØR

Lektor, ph.d., Christian F. Rostbøll,
Institut for Statskundskab,
Københavns Universitet

REDAKTION

Lektor, ph.d. Anders Berg-Sørensen,
Institut for Statskundskab, Københavns Universitet
Videnskabelig Assistent, ph.d. Caroline Grøn,
Institut for Statskundskab, Københavns Universitet
Adjunkt, ph.d. Tore Vincents Olsen, International Center
for Business and Politics, Copenhagen Business School

REDAKTØR FOR BOGANMELDELSER

Ph.d.stipendiat Jacob Gerner Hariri,
Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

PRODUKTION, ADMINISTRATION OG DISTRIBUTION

Jurist- og Økonomforbundets Forlag
Lyngbyvej 17
Postboks 2702
2100 København Ø
Telefon 3913 5500
Telefax 3913 5555
e-mail: forlag@djoef.dk
www.djoef-forlag.dk

REDAKTIONSUDVALG

Kristian Walther, Mads Jensen, Rebecca Adler-Nissen,
Mads Reinholdt, Jesper Schlæger, Tanja Cassandra
Berhndt Eriksen, Ole Helby, Cecilie Brøndum Boesen,
Yosef Bhatti, Malthe Munkøe, Benjamin Popp-Madsen,
Ulrik Pram Gad, Annette Østergaard, Jonas Hansen,
Henrik Bliddal, Camilla Weber, Asmus Olsen, Theresa
Scavenius, Peter Marcus Kristensen, Ole Dahl Rasmussen,
Gðurið Weihe, Maj Ravnkilde, Søren K. Villemoes,
Janus Breck, Thomas Hansen, Mikkel Dam.

TAK

Politik vil gerne rette en stor tak til sidste års referees:
Annemette Digmann, Rasmus Leander Nielsen,
Kennet Lynggaard, Johannes Dragsbæk Schmidt,
Lone Grønbæk Kronbak, Jens Abildtrup, Mette Kildegaard
Graversen, Holger Højlund, Jakob Vase, Jørgen
Grønnegård Christensen, Bent Greve, Jesper Rosenberg
Hansen, Christoffer Green Pedersen, Orla Vigsø, Henrik
Egelyng, Morten Seifert, Peder Agger, Karsten Jakob
Møller, Jacob Magnussen og Jens Kristian Elkjær-Larsen.

FORMÅL

POLITIK er et tværfagligt samfundsvidenskabeligt tids-
skrift, der bringer artikler om politik ud fra mangfoldige
akademiske perspektiver.

Redaktionen lægger vægt på *faglighed* sikret gennem ano-
nym refereebedømmelse, *formidling*, som gør POLITIK
tilgængelig uden for universets mure og endelig *politisk
relevans*.

Tidsskriftet Politik er en videreførelse af
Politologiske Studier.

TRYK

ScandinavianBook
© 2010 POLITIK og forfatterne.
ISSN 1604 - 0058

ABONNEMENT

Almindeligt abonnement (4 numre).....400 kr.
Institutioner.....600 kr.
Studerende.....200 kr.
Priserne er inkl. moms; ekskl. forsendelse.
For abonnement, skriv til forlag@djoef.dk og angiv navn
og adresse.
Herefter kommer POLITIK med posten til dig.

REDAKTION

Tidsskriftet Politik
Christian F. Rostbøll
Institut for Statskundskab
Øster Farimagsgade 5, Postboks 2099
1014 København K
cr@ifs.ku.dk
35323428
Bøger til anmeldelse sendes til samme
adresse, att. Jacob Gerner Hariri (jgh@ifs.ku.dk)

Introduktion

Politik har undergået endnu en forandring, og jeg taler om det tidsskrift, du sidder med i hånden og ikke dets genstandsfelt. Dette tidsskrift begyndte for tolv år siden under navnet *Politologiske Studier* og blev i 2004 omdøbt til *Politik* for at understrege, at det er et tværfagligt samfundsvidenskabeligt tidsskrift, der bringer artikler om politik ud fra mangfoldige akademiske perspektiver. I denne omgang er forandringen først og fremmest af organisatorisk og produktionsmæssig karakter. Vi har fået ny redaktionsstruktur, nye redaktionsmedlemmer og så vil *Politik* som noget nyt blive produceret, administreret og markedsført af Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

Det er den nye redaktions mål at videreføre *Politiks* nuværende profil med fokus på *faglighed* sikret gennem anonym refereebedømmelse, *formidling*, som gør *Politik* tilgængelig uden for universitets mure og endelig *politisk relevans*, som betyder, at temaer og artikler vælges ud fra, at de skal være i offentlighedens interesse og ikke blot forskeres. Det er vores håb, at den nye redaktionsstruktur kan bidrage til at skærpe *Politiks* profil og i endnu højere grad end hidtil leve op til vores mål om at levere artikler af høj faglighed, god formidling og politisk relevans.

Politik har over flere år profiteret fra engagementet fra en stor redaktionsgruppe, og tidsskriftet vil fortsætte med at trække på ideer og arbejdsindsats fra en stor gruppe studerende, forskere og praktikere med relation til det samfundsvidenskabelige miljø. Dog har vi skønnet, at der for at skabe mere kontinuitet er behov for en mindre redaktion, der har det overordnede ansvar for tidsskriftets indhold. *Politik* har derfor nu både en mindre kerneredaktion og et større redaktionsudvalg, som sammen står for tidsskriftets indhold.

Den nye redaktionsstruktur betyder tillige, at der ikke længere hverken er ansat redaktør eller redaktionsassistent og jeg vil gerne takke de sidste to indehavere af disse positioner, Nicklas Freisleben Lund og Ditte Friese, for deres store indsats for tidsskriftet.

Et godt tidsskrift beror naturligvis først og fremmest på bidragsyderne. *Politik* vil som hidtil bestå af tre sektioner: En temasektion, som peger på sammenhænge,

formidler forskning og fremfører argumenter om et relevant politisk emne; en sektion med artikler, der leverer enkeltstående argumenter og analyser uden for tema; og en sektion med anmeldelser af bøger om politik. Jeg vil gerne benytte lejligheden til at opfordre alle, der ligger inde med ideer til en artikel eller som ønsker at skrive en boganmeldelse til at kontakte redaktionen. Vi kan naturligvis ikke garantere, at vi trykker alt, men vi lover at behandle alle indkomne forslag og sende relevante artikelforslag til refereebedømmelse.

Indeværende temanummer om værdipolitik er forbedret af *Politiks* tidligere redaktion. I dag er det alment anerkendt, at fordelingspolitik ikke alene forklarer de politiske partiers placering i forhold til hinanden. Der er blevet foreslået nye begreber som *new politics* (Borre) og *postmaterialist value-orientations* (Inglehart) til at dække over emner som flygtninge- og indvandringspolitik, skolepolitik, kulturpolitik og miljøpolitik, og i den brede danske samfundsdebat, er det blevet benævnt værdipolitik. Mange politiske kommentatorer har argumenteret for, at partiernes værdipolitiske profiler har været udslagsgivende for folketingsvalgene i 2001, 2005 og 2007. Det er dog ikke alle, der er enige i, at værdipolitikken er noget nyt og fundamental anderledes. Artiklerne inden for temaet analyserer forskellige aspekter af værdipolitikken og dens overordnede politiske betydning.

Fokus på værdier er vigtigt for politiske tænketanke, og dette temanummer lægger ud med et interview med **Henrik Gade Jensen** fra CEPOS og **Jens Jonatan Steen** fra CEVEA, som giver hver deres bud på værdiers rolle i politik. Trods deres forskellige politiske holdninger er de enige om, at al politik er værdipolitik.

I sin artikel stiller **Jørn Loftager** spørgsmålstegn ved ideen om, at værdipolitik skulle være noget nyt. Ud fra klassisk sociologisk teori og teorien om deliberativt demokrati fremfører han en kritisk analyse af den politiske værdidiskurs. Hans frygt er, at fokus på identitet og værdier underminerer ideen om politik som udveksling af argumenter og problemløsning.

Jørgen Goul Andersen undersøger i sin artikel, om den økonomiske krise fejer andre emner væk fra den politiske dagsorden, herunder om krisen flytter fokus væk fra værdier til økonomiske spørgsmål. Goul Andersen viser, hvor omfattende den økonomiske krise i Danmark egentlig var, og at vælgerne i høj grad undervurderede krisens omfang og dybde. Vælgernes undervurdering betød, at krisen frem til sommeren 2009 havde en ringe effekt på økonomiens placering på vælgernes dagsorden.

Helene Pristed Nielsens artikel bygger på et interviewmateriale om meningsdanneres syn på køn og kulturel mangfoldighed. Hun interesserer sig for, hvordan meningsdannerne omtaler forholdet mellem kønsligestilling på den ene side og spørgsmålet om religiøs og kulturel mangfoldighed på den anden side. Artiklen tager udgangspunkt i feministiske teoretikers kritiske videreudvikling af Jürgen Habermas' offentlighedsbegreb.

Hvilke grundlæggende værdier den danske skole formidler, er emnet for **Ove Korsgaards** artikel. Han giver en historisk gennemgang af diskussionerne af, hvilke værdier skolen bør formidle til den opvoksende generation, fx om den bør fremme bestemte livsopfattelser eller bør være neutral med hensyn til disse, om skolen bør skabe demokratiske borgere eller ikke. Den grundlæggende

problematik for artiklen er forholdet mellem opdragelse i fælles værdier og pluralisme, og Korsgaard afslutter artiklen med sit eget bud på en løsningsmodel.

Muslimske kvinders manglende ligestilling nævnes ofte i den offentlige debat, men hvad med kønsdiskrimination i folkekirken? Det spørgsmål stiller **Christel Stormhøj** i en diskussion af, om folkekirken undtagelse fra ligebehandlingsloven kan forsvares. Det principielle spørgsmål, hun behandler, er forholdet mellem religionsfrihed og kvinders ret til ikke-diskrimination.

I en artikel uden for tema fokuserer **Michael Gøtze** på rekrutteringen til danske domstole. I over ti år har det været en politisk målsætning at gøre rekrutteringen til domstolene mere alsidig, men selv om der har været små fremskridt, er der ifølge Gøtze stadigvæk lang vej at gå. Artiklen giver data for udviklingen i graden af diversitet i dommerrekrutteringen og argumenterer for, hvorfor diversitet er vigtig for domstolenes legitimitet.

Nummeret rundes af med anmeldelser af nyere bøger om politik.

Christian F. Rostbøll
Ansvarshavende redaktør

▶ **TEMA**

Politik og værdipolitik

Redaktionen

Som introduktion til dette temanummer om værdipolitik, kan du her læse to korte bud på, hvad forskellen mellem politik og værdipolitik er, fra repræsentanter fra tænketankene CEPOS og CEVEA. På en økonomisk højre- og venstreskala tilhører de to tænketanke hver deres fløj, men som det følgende illustrerer, er de måske reaktion på samme politiske tendens og derfor enige om, hvilken rolle værdipolitik bør spille i den politiske virkelighed? Tidsskriftet POLITIK har stillet Jens Jonatan Steen fra CEVEA og Henrik Gade Jensen fra CEPOS fire spørgsmål:

POLITIK: *Hvordan vil du forklare baggrunden for oprettelsen af jeres tænketank?*

Henrik Gade Jensen (HGJ): Opkomsten af tænketanke afspejler ideernes betydning i politik. Når den offentlige mening eller pressen kaldes den fjerde statsmagt, afspejler det vigtigheden af ideer, tanker og argumenter. Det var denne virkelighed, som statsminister Anders Fogh Rasmussen udtrykte i 2003 efter opgøret med smagsdommeriet: „Udfaldet af kulturkampen afgør Danmarks fremtid. Ikke den økonomiske politik. Ikke teknokratiske ændringer af lovgivningssystemer“ (Weekendavisen 17/1 2003). Kulturkamp er kamp om hegemoni, dvs. kamp om at definere begreberne og præge ordene. Siden 1970'erne følte mange borgerlige i Danmark, at de intellektuelt befandt sig i defensiven overfor venstrefløjen og kulturradikalismen. Statsminister Poul Schlüter kundgjorde i 1984, at ideologi var noget bras, og ønskede derfor ikke noget ideologisk opgør eller nogen kulturkamp. Flygtninge- og indvandrerpolitik blev heller ikke anset for et åbent politikfelt. Vigtigst for den borgerlige regering 1982-1993 var genopretning af økonomien.

Efter valget i 2001 og opkomsten af et VKO-flertal, blev der signaleret kulturkamp, manifesteret med nytårstalen mod smagsdommeriet. Men realpolitisk tog VK-regeringen ingen tilløb til opgør med den socialdemokratiske velfærdsstat. Denne situation gav en gunstig jordbund for en tænketank, der kunne råde bod på det politiske svigt, som V og K efter nogle borgerliges mening i Folketinget lagde op til. Der var behov for en kritisk funktion i offentligheden, som de borgerlige, regeringsbærende partier forsøgte.

Jens Jonatan Steen (JJS): Vi har oplevet en dramatisk underprioritering af ideernes betydning i dansk politik i de senere år. Som den amerikanske professor i kognitiv lingvistik George Lakoff har sagt: „When you think you just lack words, what you really lack are ideas!“. Pointen er at centrum-venstre har glimret ved deres fravær i en række vigtige politiske diskussioner om verdens beskaffenhed, som netop tager udgangspunkt i de ideer og værdier, som politikken formuleres ud fra. Det betyder også, at DF's succes ikke bare er et udtryk for egne evner, men ligeledes repræsenterer manglende evner hos de øvrige partier. Der har været to tendenser: Dels det at man ifølge lektor Torben Bech Dyrberg har kaldt for en moderne venstreorientering, der har spillet på multikulturalisme, politisk korrekthed og offermentalitet. Dels det som Anthony Giddens kalder for den tredje vej og „beyond left and right“. Det kan på dansk bedst oversættes til „hinsides højre/venstre“ eller måske endda „hinsides politik“ overhovedet. I det sidste tilfælde har man således ophøjet pragmatisme til sin højeste værdi, reduceret politik til administration, og som politiker reelt gjort sig selv overflødig. Og så er det nok ikke så mærkeligt, at man mister folkelig opbakning.

Det har betydet, at man på det politiske centrum-venstre har skubbet ideologierne og de politiske modsætninger i baggrunden – man har accepteret en stigende

afideologisering. Venstrefløjen er som nævnt i stedet begyndt at efterstræbe konsensus, pragmatisme og en generel systemtænkning, som værdi- og ideologifrit skal indfri borgernes krav. Det betyder samtidig, at man giver et billede af, at der kan laves en distinktion mellem politik som sådan og værdipolitik. Man bruger værdi- og kulturkamp som parkeringsplads for de temaer, som endnu ikke lader sig pragmatistere.

POLITIK: *Hvordan forstår du relationen mellem begrebet politik og begrebet værdipolitik?*

JJS: Al politik er værdipolitik. Tingene hænger sammen: Værdipolitik kan ses som kampen om at definere et samfunds eller en befolknings værdier. Men da al politik er værdibaseret vil denne definering også påvirke de konkrete politiske prioriteter, der i en distinktions-optik opfattes som ikke-værdipolitiske. Så værdipolitikken er indirekte en integreret del af alle politiske beslutninger, mens disse beslutninger naturligvis også påvirker udviklingen og fastholdelsen af værdier.

Værdipolitik kan i denne optik ikke bare reduceres til kvinder med burka, reduktion af den kriminelle lavalder, nye regler for fiskeknive eller mange af de andre absurde tiltag, som ifølge den offentlige opinion betragtes som værdipolitik. Værdipolitik handler tværtimod om de grundlæggende samfundsværdier.

HGJ: Der er ingen modsætning mellem værdipolitik eller velfærds- og fordelingspolitik. Det er i allerhøjeste grad også værdipolitik at analysere en høj skatteprocents konsekvenser for arbejdsmarkedet, velstanden og civilsamfundet. Når et værdigrundlag består i et ønske om lavere skat, skyldes det en værdipolitisk eller normativ præmis om at opnå et stærkere samfund, hvor borgernes valg og præferencer slår mere direkte igennem ved produktion og fordeling af velfærdsydelse og kulturprodukter samt at staten eller det offentlige administrerer mindre end, hvad borgerne selv kan via markedet eller civilsamfundet.

Vi fører kulturkamp hver dag. Kulturkampen er en liberal kulturkamp, hvor det drejer sig om, at dansk kultur som udgangspunkt ikke skal dikteres politisk, men være et resultat af borgernes egne ønsker og valg. Derfor har vi som udgangspunkt heller ikke konkrete værdier at arbejde for, men tilstræber mere at fastholde og sikre den overordnede ramme om et frit og liberalt samfund. Man kunne måske kalde det meta-værdier, fordi de angiver rammebetingelser. Den vigtigste værdipolitiske prioritering er at fokusere på de overordnede rammer, som er nødvendige for at Danmark kan have et levedygtigt, velstandsproducerende og sammenhængende civilsamfund. Det er også værdipolitik at bidrage til at skabe en bedre integration, fordi der er

store økonomiske omkostninger forbundet med så mange ledige i den arbejdsduelige alder. Her kommer værdier mere direkte ind, fordi der også her kan være tale om værdier, der blokerer for en integration i det danske samfund.

POLITIK: *Hvem får noget ud af værdipolitik?*

JJS: Den såkaldte „værdipolitiske“ succesopskrift kan ses hos Dansk Folkeparti i Danmark og Fremskridtspartiet i Norge, der begge har taget afsæt i deres position som protestpartier. Ved at sætte en ny dagsorden har de formået at genskabe forbindelse til de oversete, i politisk henseende de tabte og utilfredse dele af de nationale befolkninger.

De spiller på følelser og identitet i form af den stigende trussel mod Danmark og dansk kultur. Det er tydeligt hvad, de kæmper for og imod. Og de formår at spille på en række kendte narrativer – de små mod de store, de svages forkæmper, den frække dreng i klassen – som vi alle kender og forstår, og i et eller andet omfang kan identificere os med. Det gør værdipolitikken effektiv for dem.

Succesopskriften handler ifølge den nuværende og på mange måder komplet utilstrækkelige definition på værdipolitik om at udpege de områder, som det etablerede konsensus har glemt eller svigtet. Det muliggør en ofte følelsesladet dagorden, hvor man kan identificere sig med og imod nogle eller noget. Denne succes fungerer optimalt i et afpolitiseret miljø, som vi i stigende grad har oplevet de sidste 20 år i Danmark.

POLITIK: *Hvordan forestiller du dig, at tænketanke kan spille en politisk rolle?*

JJS: Fastholdelsen af en selvstændig værdipolitisk sfære betyder, at centrum-venstre i flere tilfælde ikke har fundet det nødvendigt at forholde sig til, hvad der er blevet set som personlige spørgsmål, og har kunnet fortsætte den ensidige fokus på den bureaukratiske systemtænkning. Men det har hverken betydet at værdierne eller ideologierne er forsvundet – blot at de er blevet overladt til andre, som vi bl.a. har set det under finanskrisen, der netop ikke alene har tekniske og strukturelle årsager, men også dybe ideologiske årsager. Derfor er dens håndtering også bestemt af ideologiske prioriteter, hvilket igen besvarer hvorfor ny regulering bliver mødt med hård ideologisk lobby. Til brug for at pege på nogle af disse dybereliggende årsager skal tænketanke spille en central rolle.

HGJ: Der er mange eksempler på, hvor stærke symboler kan være i offentligheden. Og hvor trængt rationaliteten kan være i en oppisket offentlighed. Ud fra en saglig betragtning er det ret vilkårligt, hvad der bliver kontro-

versielle sager, og hvad der ikke vækker opsigt. Det viser, hvor stærke ideer og symboler er uanset deres karakter og rationelle grundlag. Derfor er det så vigtigt med uafhængige tænketanke, der ikke er forpligtet på popularitet og vælgeropbakning.

For tanker betyder langt mere end vi ofte tror. Det så John Maynard Keynes tydeligt for et par menneskealdre siden: „Økonomers og politiske filosofers ideer er, både

når de er forkerte og rigtige, mere magtfulde end det normalt antages. Faktisk regeres verden ikke af andet. Praktiske mænd, som tror de selv er helt uden nogen intellektuel indflydelse, er ofte slaver af en eller anden hedengangen økonom. Gale diktatorer, som hører stemmer i natten, destillerer deres vanvid fra nogle akademiske skrivelser år tilbage ... Før eller senere er det ideer, ikke kapitalmagt, som er farlige på godt og ondt“.

Manden eller bolden?

Om værdier, politik og deliberativt demokrati

Jørn Loftager Lektor, Institut for Statskundskab, Århus Universitet

Er værdipolitik egentlig et nyt fænomen, som mange påstår? Er den politiske værdidiskurs og fokus på identitet fremmede for den politiske debat eller det modsatte? Følgende artikel behandler disse spørgsmål på baggrund af klassisk sociologisk teori og teorien om det deliberative demokrati.

Politik er ikke er, hvad politik har været. Og for så vidt, historien bevæger sig, er det en triviell konstatering. Men måske vi i disse år og årtier er vidner til særligt gennemgribende ændringer af det politiske? Det synes i det mindste at være en udbredt opfattelse i forskerverdenen, bl.a. indikeret af bogtitler fra det danske valgprojekt som 'Politisk forandring' (Goul Andersen & Borre 2003) og 'Det nye politiske landskab' (Goul Andersen m.fl. 2007). Men også blandt meningsdannere og kommentatorer og vel i offentligheden generelt har den samme opfattelse bredt sig. Hvordan det nye nærmere skal benævnes, tolkes og begrebsliggøres står ikke klart, men bortset fra den neutrale og i sig selv ret intetsigende tale om „nypolitik“, har betegnelsen og begrebet „værdipolitik“ vundet almindelig indpas, og der forskes bredt i *The Impact of Values* (Van Deth & Scarbrough 1998). Der kan indforstået refereres til, hvordan gammelpolitikens typiske fordelingsproblemer med forbindelse til samfundets klassestruktur er blevet suppleret, hvis ikke overhalet af nypolitikken med dens fokusering på værdier, og forskningen har kunnet påvise tilstedeværelsen af to adskilte dimensioner, der strukturerer den politiske dagsorden, vælgernes holdninger og partiernes konkurrence om magten (Borre 2003).

Selv om billedet tegnet på den måde har en solid empirisk forankring, er det værd at overveje rækkevidden af dets gyldighed, og specielt finder jeg betegnelsen værdipolitik problematisk. Det skal belyses videre nedenfor, men generelt sagt kan det forekomme underligt at benævne en særlig slags politik „værdipolitik“, når der samtidig hersker udbredt enighed om at definere politik i almindelighed med henvisning til værdier (Easton 1953, 129). Nuvel, hvad betegnelsen søger at indfange er nok, at nogle nye værdier er kommet til at præge dagsordenen, hvorfor det ville være rigtigere – om end sprogligt tungt – at tale om „nyværdipolitik“. Tillige synes så meget af værdipolitikens substans at dreje sig om identitet og identitetsdannelse, at „identitetspolitik“ kunne være at foretrække, hvilket da også sker, især i forbindelse med multikulturproblematikken.

Også figuren (gammel) fordelingspolitik contra (ny) identitetspolitik vil dog efter min mening være problematisk. Den kan fejlagtigt give det indtryk, at det er noget nyt, at politik handler om identitet, hvorved den kan bortlede opmærksomheden fra tidligere og måske nok så væsentlige identitetsspørgsmål. Endvidere er hele denne ny/gammel diskurs fokuseret på det (aktualiserede) partipolitiske spil om magten og forudsætter dermed implicit også, at det er de sider af politikken, der er de vigtigste. Men er det nødvendigvis tilfældet? Måske magten kunne have mere end et ansigt (jf. Bachrach & Baratz 1962; Lukes 1983). Og hvordan skal man videre tolke konstaterbare mønstre i folks survey-målte værditilkendegivelser og tilhørende partivalg? Gør forskellene mellem partierne, som de kan placeres på værdilandkortet tilsvarende forskel på et praktisk policyplan? Eller: „Hvor stor er forskellen egentlig

mellem DF og SF¹, som en avisartikel på begrundet vis spurgte om for nylig (Jyllandsposten 12-08-09). Kan forskellene med hensyn til samfundsmæssig betydning og rækkevidde sidestilles med tidligere tiders skillelinjer?

Forudsætningen for at blive klogere på den slags spørgsmål er en artikuleret makroteori, der kan tjene som ramme for begribelsen af de empiriske iagttagelser. Uden en sådan teori mangler man grundlaget for at vurdere betydningen af de konstaterede fænomener og sammenhænge og herunder, om de er som forventet, eller om de overrasker, og om der derfor er noget at undre sig over¹. Sigtet med denne artikel er at gøre opmærksom herpå, og baggrunden er, at der forekommer mig at være tungtvejende såvel politisk-sociologiske som demokratiske grunde til faktisk at undre sig over den måde, politikken udspiller sig på. Ikke mindst kan det undre, at (nye) værdi- og identitetsspørgsmål, hvor det synes at handle om „manden snarere end bolden“, er kommet til at fylde så meget. Det skulle hverken forventes ud fra klassisk sociologisk teori eller almindeligt anerkendte demokratiske idealer. Og i stedet for straks at forkaste teorien og idealerne i lyset af de uventede kendsgerninger, er der grund til at overveje disse kendsgerningers status som kendsgerninger. Måske de kan forklares som andet end blot positivt foreliggende nødvendigheder, og eventuelt kan de også tilskrives en bestemt diskurs, som forskningen kan være med til at vedligeholde.

Med udgangspunkt i referencer til en generel teoretisk ramme, Jørgen Goul Andersen har præsenteret (Goul Andersen 2007), skal jeg skitsere et politisk-sociologisk makroperspektiv med nedslag hos John Dewey, Emile Durkheim, T.H. Marshall og Niklas Luhmann samt i teori om demokrati som deliberativt demokrati. Af dette teoriunivers fremgår en borgeridentitet, der muliggør, at politisk strid kommer til at handle om „bolden snarere end manden“ – om udveksling af argumenter snarere end mobilisering af identitetsmarkører og ven-fjende konfrontationer. Først skal grunden herfor gødes gennem en påpejning af, hvordan politik må forstås som et flerdimensionelt fænomen.

Aspekter af politik²

Det nærmeste, man kommer på en alment accepteret definition af politik i statskundskaben, er utvivlsomt David Eastons „authoritative allocation of values for a society“ (Easton 1953, 129). Definitionen er ikke uomtvistet, men den synes umulig at komme uden om, når bestemmelsen af politik som fænomen bringes til diskussion. Et aktuelt dansk eksempel herpå er Frølund Thomsens bog *Politik i det moderne samfund*, hvor Eastons definition ofres en del opmærksomhed og også danner ryggrad i Thomsens eget definitionsforslag (Thomsen 2008, 147). Resultatet er en

definition, hvor politik ikke alene drejer sig om værdiers fordeling, men tillige deres dannelse og – Thomsens bidrag – institutionalisering. Altså er der tale om endnu en bekræftelse af den almindelige forestilling om en nødvendig forbindelse mellem værdier og politik. Af samme grund bliver det tilsvarende sprogligt problematisk at tale om værdipolitik som en ny og særlig form for politik. Vil det ikke svare til, at møbelfabrikanten lancerede sin nye reol under sloganet „nu med hylder“?

Som Thomsen gør opmærksom på, er det ikke ganske klart, hvad Easton forstår ved værdier (2008, 23), men med definitionens fokus på fordeling, synes det nærliggende at forbinde den med den *interessepolitik*, der har præget det danske politiske system gennem det 20. århundrede. Kampen om den politiske magt med henblik på at tilgodese forskellige interesser kan uden problemer dækkes ind af denne definition. Politik handler om – som en anden fremtrædende amerikansk politolog, Harold Laswell, formulerede det: „Who gets what, when and how?“ (jf. Rasmussen 1971, 62). Den politiske proces ansues som en aggregeringsproces, hvor de enkelte interesser skæres til og føjes sammen i den kollektive beslutning, og demokratiet handler da typisk om at sikre, at alle interesser eller præferencer tilgodeses ligeligt (jf. nedenfor).

Ofte eller altid vil der være indbygget et konfliktperspektiv i denne grundforestilling om politikken. Drejer konflikten sig ikke alene om, hvem der får hvad, men også hvem der er hvad, fremstår en anden og særlig forståelse af det politiske, hvor identiteter og deres indbyrdes forhold kommer i centrum. Og når det i de senere år er blevet udbredt at tale om en „nypolitik“ koncentreret om „værdier“ til forskel fra „gammelpolitikken“ og dens fordelings-spørgsmål, kan det ses som et udtryk for et gennemslag af denne dimension af politikken. Indholdsmæssigt kan identitetspolitik antage vidt forskellige skikkelser. I den ene ende af spektret kan konfliktelementet accentueres så kraftigt, at forholdet mellem ven og fjende fremstår som det afgørende – det stof, politik dybest set er lavet af som hos Carl Schmitt (jf. Larsen & Laustsen 2009). I den anden ende har den republikanske tradition lagt vægt på udviklingen af en identitet som borger med tilhørende dyder, der muliggør, at frie individer sammen kan realisere et handledygtigt fællesskab. I teorihistorien udgør Hannah Arendt her et markant eksempel (jf. Rostbøll 2009).

I sidstnævnte opfattelse er fokus ikke først og fremmest rettet mod den enes magt over den anden, men mod „magt til“ og det kollektivt „at magte“. Og det kan lede over til en tredje politikdimension. For ud over interessevaretagelse og dannelse af og konflikt mellem identiteter handler politik også om samfundsmæssig *problemløsning*³. Politik er også fx landbrugs-, miljø-, undervisnings- og arbejdsmarkedspolitik, og i bredere forstand drejer poli-

tik sig om ledelsen og styringen af samfundet som samfund. Også om denne dimension af politikken er der delte meninger. For det første hersker der grundlæggende uenighed om, hvor god en problemløser politik i form af kollektivt bindende beslutninger overhovedet kan være. Stærke positioner i den politiske teori argumenterer for, at politikken – og staten – bør fylde så lidt som muligt og eventuelt helt afskaffes. På dette punkt mødes (dele af) liberalismen og marxismen på interessant vis i en vision om et post-politisk samfund (Spragens 1981; Loftager 2009). For det andet er der meget forskellige syn på, hvilken styreform der bedst kan sikre styringen og ledelsen af samfundet. Spændet går fra et styre ved dertil uddannede filosoffer (Platon) eller eksperter (teknokrati) til direkte demokrati med deltagelse af principielt alle borgere (Barber 1984).

De fleste vil kunne enes om, at politik både drejer sig om magt- og fordelingskamp, identitetsdannelse og -konflikt samt samfundsmæssig problemløsning. Uenigheden drejer sig i stedet om, hvad der udgør politikkens *primære* dimension. Blandt andet vil mange være af den opfattelse, at det *egentlig* politiske er noget andet end problemløsning, noget der føjer sig til eller lægger oven i dette aspekt. Svarende hertil kan der skelnes mellem teknik og politik, eller mellem politikkens saglige eller pragmatiske aspekter og dens egentlige politiske side, der vedrører sådan noget som værdier, interesser og identiteter og strid herom.

Heroverfor vil tilslutte mig en opfattelse, hvor netop problemløsning udgør politikkens primære aspekt. Dermed benægtes det ikke, at politik også drejer sig om interesser og identitet, og heller ikke, at der kan konstateres tendenser til, at nye værdi- og/eller identitetsmæssige spørgsmål har vundet frem i forhold til tidligere tiders dominerende interessepolitik. Men påstanden er, at såvel interessevaretagelse og identitetsdannelser som momenter i politikken bedre, mere holdbart og hensigtsmæssigt lader sig begribe i perspektiv af politik som primært problemløsning. Nærmere begrundelse vil fremgå, men synspunktet er bl.a. inspireret af Marx' betragtninger over produktionen og produktionsmådes status som primært aspekt af samfundet. I en kommentar til en anmelder, der over for hans „basis-overbygningsmodel“ kritisk refererer til, at katolicismen dog herskede i middelalderen og politikken i antikken, bemærker Marx:

Så meget er klart, at middelalderen ikke kunne leve af katolicismen og den antikke verden ikke af politikken. Tværtimod, den måde, hvorpå de skaffede sig udkommet, forklarer hvorfor politikken dér og katolicismen her spillede hovedrollen (Marx 1870-1872, 184).

Svarende hertil kunne man til interessepolitikken – og Eastons politikdefinition – dominans sige, at den afspejler, hvordan konfliktende (klasse)interesser faktisk udgjorde det dominerende samfundsproblem i det 20. århundrede.

Teori om politikken og dens sociale funktion

I dansk sammenhæng har Jørgen Goul Andersen (JGA) skitseret en teoretisk ramme til forståelsen og analysen af den aktuelle politik (Goul Andersen 2007). Der er tale om et både interessant og ambitiøst bidrag, som jeg inden for denne artikels rammer ikke har mulighed for at kommentere efter fortjeneste. Enkelte centrale punkter skal dog her indledningsvist berøres. Først er der grund til at bifalde følgende markering:

I modsætning til *new politics* er udgangspunktet her ikke værdiændringer, men de underliggende samfundsmæssige *modsætninger*, det *handlingsrum*, de skaber for politiske aktører, og den faktiske *artikulering* af konflikter på makroplanet (Goul Andersen 2007, 21).

Med en strukturel analyse på makroniveau undgås den cirkelslutning, der er snublende nær, såfremt man opererer med værdier og holdninger som selvstændigt givne uafhængige variable – vælgeren der stemmer socialdemokratisk på grund af socialdemokratiske værdier. I stedet indgår, siger JGA, „fast strukturerede værdier og holdninger som forbindelsesled“ (mellem struktur og adfærd) (21). Men, bliver det da ikke relevant at spørge, jf. det citerede, om givne artikulerede konflikter svarer til det forventede? Og hvis ikke, hvad så? Ja, så kan der være grund til at interessere sig for *tilblivelsen* og eventuelt også „rationaliteten“ af konstaterbare værdier, holdninger og/eller identiteter i forhold til det, samfundsanalysen afdækker. Som JGA understreger, er der ikke nogen automatisk forbindelse mellem socio-strukturelle betingelser og politiske reaktioner, ligesom der ikke behøver at være nogen logisk forbindelse mellem holdninger, der i praksis måtte vise sig at hænge sammen på parti- og vælgerniveau.

Videre kan man spørge, om der med det citerede opereres med en slags „konflikternes konstans“. At det partipolitiske konkurrencesystem har brug for uenigheder og konflikter, kan ikke benægtes, men hvad dækker aktuelle konflikter over? Forskellige udgaver af „business as usual“ eller radikalt forskellige bud på samfundets indretning? Og er dannelsen af nye partier nødvendigvis en god indikator på kvalitative ændringer af samfundet, som det også hævdes (22)? I øvrigt kvalificerer JGA modsætnings- og konfliktvinklen, når der peges på, at skal man forstå politisk forandring, er det utilstrækkeligt blot at hæfte sig ved

politikens konfliktaspekt, idet politik også er problem-løsning (31). Der gives ikke noget forslag til, hvordan dette aspekt af politikken skal begribes i forhold til andre aspekter, men det er interessant at konstatere, at når JGA foreslår internationalisering og postindustrialisme som nye strukturelt forankrede skillelinjer, efterlader det opstillede skema tomme felter i kolonnen „modsætninger“(15).

Hvad specielt angår skillelinjen postindustrialisme som basis for værdipolitikken, skal jeg markere nogle reservationer som udgangspunkt for mit eget forsøg på at opridse en forståelsesramme. Jeg er med på, at først og fremmest miljøproblemerne viser hen til blotlagte krisetendenser i det naturforhold, den industrielle revolution introducerede. Og JGA gør helt rigtigt i at betone, at der her er tale om nogle behov så basale, at det er uden mening i den forbindelse at tale om post-materialisme. Men derfra og til at påstå, at samfundet er blevet post-industrielt, er efter min mening at gå alt for langt. Industrialismens kriterier på rigdom, udvikling og organisering er fortsat i en sådan vigør, at der snarere kan være grund til at tale om superindustrialisme (jf. Loftager 1987). Industrialismens målestok for rigdom par excellence er BNP målt økonomisk vækst (Giarini 1980), og den er fortsat intakt, ligesom den tidligere industrialismekritiske diskussion af grænser for vækst for længst blevet afløst af en bred enighed om „grøn vækst“. Ligeledes tyder den lange og til dels fortsatte forbrugsfest på, at friværderne har gjort sig nok så stærkt gældende som de postmaterielle værdier, for ikke at nævne den kategoriske status, arbejdet har antaget med aktiveringsparadigmets gennemslag. Superindustrialisme forekommer tillige at være en dækkende betegnelse for „tayloristiske“ resultater af de New Public Management reformer, som skiftende regeringer har ladet den danske offentlige sektor undergå. Disse reformer såvel som aktiveringsrevolutionen i velfærdspolitikken kan siges at udgøre gode eksempler på væsentlige forandringer, der ikke manifesterer sig i det partipolitiske spil og dermed magtens første ansigt, men som er så væsentlige, at det måske er noget, man burde undre sig over.

Imidlertid gør JGA rigtigt i at lægge vægt på en skelnen mellem industrialisme og kapitalisme. Rodes be- greberne sammen, som det gøres hos Lipset & Rokkan (1967) og med dem mange andre, når den traditionelle skillelinje mellem arbejder og arbejdsgiver knyttes til samfundet som industrisamfund, mistes grundlaget for at skelne mellem kapitalistiske og socialistiske industrisamfund. I videre forstand og aktuelt væsentligere drejer det sig om forholdet mellem det moderne samfunds vertikale kapitalistisk-klasse-mæssige og dets industrialistiske horisontale differentieringer. Netop det er afgørende i det teoriunivers, der nu skal skitseres. Her forventes det, at

den horisontale og „funktionelle differentiering“ (Luhmann 1999) får stedse større betydning for samfundets udviklingsdynamik. Dermed sættes samtidig fokus på problemløsningsaspektet af politikken, på identiteten som borger og på demokratiet som deliberativt demokrati.

Til en begyndelse vil jeg med John Dewey foreslå, at

we take our point of departure from the objective fact that ... indirect, extensive, enduring and serious consequences of conjoint and interacting behaviour call a public into existence having a common interest in controlling these consequences (Dewey 1946, 12; 126).

Der er en klar familielighed mellem Deweys pragmatisk grundbetragtning og den klassiske sociologis analyse af transformationen fra det traditionelle til det moderne samfund. Især er der klare paralleller til Durkheims sociologi, og når Deweys anbefalede svar på udfordringerne skal søges i „the improvement and conditions of debate, discussion and persuasion“ (208), er der tale om en slående lighed i forhold til Durkheims betoning af offentlig diskussion og deliberation som forudsætning for varetagelsen af politikkens handlingskoordinerende sociale funktion. Og præcis dette er i henhold til Durkheim politikken og statens primære, ja, konstitutive opgave (Durkheim 1996).

Udgangspunktet er eksistensen af et såkaldt politisk samfund, dvs. et samfund bestående af et stort antal grupper, der har brug for en politisk autoritet. Der er netop tale om en funktionel snarere end en institutionel bestemmelse af staten, og dens opgave er ikke alene – jf. Eastons politikdefinition – at kanalisere og koncentrere krav og ønsker fra de forskellige samfundsgrupper

it is ... the organizing centre of the secondary groups themselves. ... its true meaning consists not in exterior action ... but in deliberation, that is, representations ... parallel to that between the muscular system and the nervous system ... the very organ of social thought ... its principal function is to think. (Durkheim 1996, 40-41)

Dermed introduceres, som det også siges, et element af refleksiv tænkning i det sociale liv. Og med statens udvikling som først og fremmest et „refleksionsorgan“ muliggøres håndteringen af det dynamiske, arbejdsdelte samfunds mere og mere komplekse problemer (Durkheim 1996, 45-46). Med andre ord er der tale om en grundforståelse af samfundsudviklingen som læreproces med politikken som centralt omdrejningspunkt. Svarende hertil definerer Durkheim ikke demokratiet institutionelt, men funktionelt som et spørgsmål om omfanget og karakteren

af kommunikationen mellem de politiske myndigheder og borgerne (59).

Durkheims fremhævelse af statens væsentlige (og positive) rolle er ikke ensbetydende med en konservativ negligerende af individet. Tværtimod er det en afgørende pointe, at stat og individ „progress in parallel: The stronger, the more active the state becomes, the more the individual increases his liberty. It is the state that sets him free“ (Durkheim 1996, 50). Men liberalismens forestillinger om oprindeligt flyvefærdige individer afvises bastant, og det betones, at individet er et historisk produkt af især det moderne samfunds udvikling, ligesom det understreges, hvordan synet på det enkelte menneske har udviklet sig fra noget værdiløst til det mest hellige og ukrænkelige (49).

Dette fremgår også ganske tydeligt i hovedværket om den sociale arbejdsdeling og den heri indeholdte teori om mekanisk og organisk solidaritet, som efter min opfattelse kan tjene som et vigtigt korrektiv til tidens dominerende værdidiskurs (Durkheim 2000; jf. Loftager 2006) og derfor kort skal omtales. På den ene side synes denne diskurs at referere til en før moderne mekanisk-solidarisk forestilling om, at det samfundsmæssige fællesskab primært beror på fælles værdier og identiteter. På den anden side ignorerer den muligheden af den organiske solidaritet, som ifølge Durkheim vokser eller kan vokse frem i det moderne samfund, og som individet som individ er knyttet til. Hvor solidariteten i traditionelle samfund kun kan vokse i omvendt forhold til personligheden (Durkheim 2000: 139), kan fællesskab og individualitet i det moderne arbejdsdelte samfund vokse på samme tid. Det skyldes, at solidariteten nu ikke primært er baseret på ens værdier, men på de forskelle og funktionelle afhængigheder, der følger med den udstrakte arbejdsdeling. Vi indgår i et organisk, differentieret hele, hvor den gensidige afhængighed vokser med forskellene. Derfor bruger Durkheim betegnelsen *organisk* om denne form for solidaritet.

Der er dog en basal undtagelse fra den generelle tendens til, at fællesskabet som værdi- og identitetsfællesskab bliver stadig svagere. Og det er med hensyn til netop individet og dets autonomi og rettigheder. Den generelt voksende tolerance gælder ikke, når det drejer sig om adfærd, der truer eller udviser mangel på respekt for andres individualitet og personlige ukrænkelighed.

Der er rigtignok et sted, hvor den fælles bevidsthed er blevet styrket og præciseret, og det er der, hvor den vedrører individet. I takt med at alle de andre overbevisninger og praksisser antager en mindre og mindre religiøs karakter, bliver individet genstand for en slags religion. Vi har en kult omkring personens værdighed ... (140).

Det moderne samfunds form for fællesskab er dermed ifølge Durkheim et fællesskab, der ikke blot kan rumme, men som *danner* sig omkring individet.

Der er klare paralleller mellem Durkheims begreb om en moderne organisk form for solidaritet og T.H. Marshalls begreb om medborgerskab (citizenship), som udtrykkeligt modstilles både før-moderne slægtsbaserede fællesskaber og følelsesbetonede, nationalpatriotiske fællesskaber (Marshall 2003, 102). Medborgerskabet er hos Marshall båret oppe af den lige status og identitet, alle borgere opnår i kraft af universelle civile, politiske og sociale rettigheder. Og hvor Marx og den efterfølgende socialistiske tradition påpegede det illusoriske i forestillingen om at virkeliggøre en sådan lige demokratisk borgerstatus inden for rammerne af det kapitalistiske markeds- og klassesamfund, er det hovedsagen for Marshall at vise, at det faktisk er muligt. Ikke mindst kunne de sociale rettigheder som universelle borgerrettigheder og derunder „retten til en realindkomst, som ikke er afpasset efter indkomstmotdagerens markedsværdi“ (28) erstatte den ejendomsbesiddelse, der tidligere dannede det social-økonomiske grundlag for rollen og identiteten som demokratisk deltagende borger (jf. Habermas 1975).

Durkheim og Marshall tænker således begge et fællesskab, som ikke står i modsætning til, men forudsætter stærke individer. Den kult om individet, Durkheim ser bryde frem som værdimæssigt tilhører til den organiske solidaritet, kan ses som udtryk for Marshalls lige status som medborger. Der er tale om en identitet af generel natur, som hæver sig over de partikulære gruppe- og klassetilhørsforhold. Som Durkheim udtrykker det, vil den kollektive (værdi)bevidsthed i det moderne, arbejdsdelte samfund „mere og mere bestå i måder at tænke og føle på, der er meget generelle og ubestemte, og som lader pladsen stå åben for en stigende mangfoldighed af individuelle meningsforskelle“ (Durkheim 2000, 173).

Værdipolitikens udfordring af det deliberative demokrati

Som muligt korrektiv til den aktuelle nypolitiske værdidiskurs og dens identitetsbegreb er det herefter centralt at vurdere, om og hvor langt de skitserede politisk-sociologiske teoretiske antagelser og beskrivelser kan påberåbe sig gyldighed. Efter min opfattelse er det ganske langt og så langt, at det må undre, at der kan udvikle sig diskurser og former for politisk praksis ude af takt hermed. Jeg kan her henvise til en mere omfattende analyse af demokratiets danske tilstand, hvor jeg har forsøgt at argumentere for, hvordan både Durkheims og Marshalls teorier i stor udstrækning er blevet bekræftet af hovedstrømmen i nyere dansk politisk-demokratisk historie, men også, at der

i de seneste årtier har gjort sig modstrømme gældende (Loftager 2004).

Centrale argumenter er i den forbindelse, at det faktisk har vist sig rigtigt, at forholdet mellem stat og individ har udviklet sig som et plus-sums- snarere end et nul-sumsspil. Ligeledes, at en borgeridentitet og en tilhørende norm om borgerlighed har vundet styrke svarende til Marshalls forventninger og visioner (jf. Loftager 2009). I overensstemmelse hermed er det også væsentligt, at dansk politik over de længere stræk rummer klare elementer af læreproces. Og helt tilbage fra den danske „opinionsstyrede enevælde“ (Seip 1958) kan det iagttages, hvordan et offentligt ræsonnement har gjort sig gældende og dermed kvalificeret billedet af politik som primært aggregering af og konflikt mellem fastlåste interesser, identiteter, ideologier og/eller præferencer. Dansk demokrati har dermed i betydelig grad fungeret i overensstemmelse med den deliberative demokratiforestilling, hvor politiske beslutningers legitimitet væsentligst flyder af offentligt fremsatte og diskuterbare begrundelser snarere end af deres afspejling af vælgernes holdninger og præferencer – sådan som tilfældet er i den såkaldte økonomiske demokratiopfattelse (Downs 1957; jf. Loftager 2004, kap. 2). At den slags idealer også er blevet principielt formuleret i dansk sammenhæng, er Hal Kochs *Hvad er demokrati?* nok det bedste eksempel på. Tillige er det veldokumenteret, at netop den type demokratiopfattelse typisk angives, når danske folketingsmedlemmer skal gøre rede for deres repræsentationsideal (Loftager 2004, kap. 6).

På den baggrund er det problematisk at reducere gammel- eller fordelingspolitikken og dens klassekonflikt til essentielt at dreje sig om social tryghed og økonomisk udligning, sådan som det i første omgang fremgår hos JGA. Når „social tryghed og økonomisk udligning“ i anden omgang i en note oversættes til „fuldt medborgerskab“, er det naturligvis i bedre samklang med synspunktet her (Goul Andersen 2007, 16). Det afgørende er at indse, at der også i interessepolitikens glansperiode var langt mere på spil end økonomisk-tekniske fordelingsproblemer af kvantitativ art. Nok kan det siges, at periodens største „problem“ var udvekslingen og kampen mellem de kapitalistisk definerede klasseinteresser, men det handlede essentielt om magt og demokrati og ikke mindst om alles anerkendelse som medborgere som problemets løsning.⁴ Med andre ord drejede det sig også om identitet og altså netop den form for borgeridentitet, der kan understøtte det deliberative demokrati. Dens generelle og ubestemte karakter muliggør, at uenigheder og konflikter om det mylder af komplekse problemer, der er karakteristisk for funktionelt differentierede samfund, kan antage en saglig, ikke personlig og dermed fredelig og produktiv karakter.

Det er i lyset heraf, at jeg finder den værdipolitiske diskurs problematisk. Ikke alene portrætterer den værdi- og identitetsproblematikken som noget nyt. Den trækker også opmærksomheden væk fra politikens problemløsningsaspekt og den tilhørende borgeridentitet. Selve talen om værdier og identiteter som politikens essens peger i retning af *beslutninger* snarere end *begrundelser*. Teoretisk er det markant formuleret hos førortalte Carl Schmitt, men vore dages poststrukturalister bevæger sig i samme boldgade, og megen mainstream statskundskab gør det for så vidt også. Næmlig i form af den der herskende *værdirelativisme* og dens påståede logiske kløft mellem *er*, som videnskabens og rationalitetens gebet, og *bør* som politikens felt, hvor de subjektivt besluttede værdier, præferencer og identiteter råder (Rasmussen 1972, 34-35).

Indvandrerdebatten udgør nok det aktuelt mest prægnante eksempel på den form for værdipolitisk diskurs. I bogstavelig forstand opererer den åbenlyst med venfjende figuren – er du „indvandrervenlig“ eller „indvandrerfjendtlig“? Og dermed underforstås, at hele denne problematik kan reduceres til et spørgsmål om beslutning om sådanne værdier og holdninger, ja, om hvem man er og vil være. Men kan den det? Og hvilken mening giver det at spørge til folks fjendtlighed/venlighed til indvandrere i al almindelighed? Man kan naturligvis synes mere eller mindre om for eksempel denne eller hin kulturelt bestemte norm eller praksis, ligesom det kan være meningsfuldt at sige, om man foretrækker indvandring eller ej, men venlighed eller fjendtlighed over for en gruppe mennesker, der alene er defineret som indvandrere, ser ud som en mystifikation. Og i forhold til deliberativt demokrati er problemet, at en debat, der er til at blive klogere af, dermed sander til eller aldrig kommer i gang. I henhold til det her skitserede perspektiv må det af indlysende grunde foretrækkes, at værdidømmene lægges til side, og opmærksomheden i stedet koncentrerer om at få en sådan sags mange og komplicerede aspekter belyst så godt som muligt, før der drages politiske konklusioner.

Men, kunne en indvending lyde, hvad nu hvis det beviseligt er sådan, at det i væsentlig grad er identitet og identifikation snarere end „evidens“ (jf. Lippert-Rasmussen 2009), der er bestemmende for vælgernes synspunkter? Og det synes faktisk at være tilfældet. Således har Rune Slothuus dokumenteret, at de synspunkter, vælgere danner i forhold til konkrete politikforslag, i betragtelig udstrækning påvirkes af, hvilket parti der står bag forslaget (Slothuus 2009). Identitetsfaktorens væsentlige betydning for holdningerne til „værdipolitikken“ er på linje hermed indikeret af Rune Stubagers påvisning af den betydelige rolle, uddannelse her spiller (Stubager 2009).

Først er der grund til et par kvalificerende bemærkninger. Således må den antydede dikotomi mellem identi-

tet og evidens modereres, idet også evidensorienterede og -motiverede vælgere kan antages at benytte sig af (blandt andet) politiske partier som pejlemærker og specielt, naturligvis, på områder, de måske hverken har megen viden om eller faste holdninger til.⁵ Det vil være i god overensstemmelse med identiteten som *borger*. I den forbindelse argumenterer Slothuus for, at partierne i højere grad kan og måske også bør påtage sig rollen som opinionsledere og bidrage til, at holdningsdannelsen kommer til at hvile på gode argumenter og principielle overvejelser. Det forudsætter dog, at partierne ikke kopierer hinandens politik, og at konflikterne ikke reduceres til taktik og personer (Slothuus 2009, 37). Om det så er en realistisk forudsætning skal berøres nedenfor.

Dernæst kunne spørges til det nærmere forhold mellem „identitet“ og „evidens“ i befolkningens holdninger på forskellige områder – for eksempel og eksemplarisk indvandrerfeltet. Her har debatten som nævnt været præget af en identitetspolitisk ven-fjende retorik, men at dømme efter forskningen på feltet indgår der i holdningsdannelsen også pragmatiske evidensbetragtninger i betydelig grad (Nielsen 2007; Thomsen 2006). I forlængelse heraf kunne spørges til den nærmere karakter af de identiteter, der er i spil. Jeg skal ikke forsøge at give et svar, men blot anføre, at det i henhold til det her anlagte teoretiske perspektiv naturligvis gør stor forskel, om der refereres til gruppeidentiteter eller til identiteten som borger. Til eksempel og groft sagt: Afspejler den eksisterende „fjendtlighed“ mod eller „intolerance“ over for indvandrere en anakronistisk, nationalistisk og evt. racistisk grundholdning, eller bundes den i iagttagelse af alvorlige sociale problemer og kulturelle praksisser i strid med tilkæmpede demokratiske rettigheder og idealer?

Også med disse reservationer in mente kan man imidlertid undre sig over, at politikken identitetsdimension er kommet så meget mere i forgrunden end problemløsningsdimensionen. Om ikke andet kan det tages som en påmindelse om, hvor svært det kan være at fastholde den skelnen mellem bolden og manden, der er essentiel i det deliberativt fungerende demokrati. Og det er jo heller ikke svært at komme i tanke om gruppevækkende eksempler à la tidligere Jugoslavien på, hvad der kan ske, når identitetskortet for alvor trækkes. Her skal der imidlertid hverken fremmanes skrækscenarier eller blot udstikkes forfaldshypoteser. I stedet skal jeg kort skitsere, hvordan den anvendte sociologiske tilgang kan bidrage med en forklaring af det teoretisk set uventede. Og atter kommer spørgsmålet om identitet eller mangel på samme i centrum.

Grundpåstanden har været, at der med den voksende arbejdsdeling og specialisering opstår et stigende behov for deliberativt demokratisk koordinering og samordning.

Det synes da også at være sket i en vis udstrækning i den danske sammenhæng, og for så vidt der samtidig er sket en svækkelse og/eller inddæmning af klassekonflikten og klasseidentiteten, kunne man umiddelbart forestille sig, at det ville berede vejen for en fortsat og endnu mere udtalt realisering af borgeridentiteten og en virksomhedsfuld offentlig diskussion. Når de politiske partier har mistet deres tidligere klasseforankring og binding til ideologiske læresætninger, kunne man formode, at de bedre ville være i stand til at indgå i fordomsfri diskussioner med hinanden til gavn for det offentlige ræsonnement og de fælles politiske løsninger (jf. Loftager 2004, kap. 9).

Men den voksende enighed om væsentlige spørgsmål som velfærdsstat, markedsøkonomi, forsvar mv. synes paradoksalt nok ikke at have gjort politikken mere ræsonnabel. Og som jeg ser det, må det i høj grad tilskrives konkurrencemomentet i det demokratiske system. Konkurrencen om stemmerne og magten forudsætter synlighed og forskel og dermed uenighed. Og er den der ikke, må den skabes med en bestandig opskrining af politikens taktiske momenter som resultat. Nogle vil sige, at politikken derved åbenbarer sit sande væsen – kampen om magten. Og tilhængere af den økonomiske demokrati-forestilling kan tage udviklingen til indtægt for forestillingens realisme. Udviklingen synes stadigt stærkere at bekræfte Downs' berømte dictum: „parties formulate politics in order to win elections rather than win elections in order to formulate politics“ (Downs 1957, 28). Men i det her anlagte perspektiv må i stedet iagttages, hvordan politikken konkurrenceelement snarere end at fremme, synes at svække dens problemløsningsrationale.

På den baggrund kan man også spørge til realismen i Rune Slothuus' forhåbninger om partiernes rolle som opinionsledere. Hvor sandsynligt er det, at partierne vil indstille kopieringen af hinandens politik, lægge mindre vægt på taktikken og lade konflikterne dreje sig om substansen snarere end personer som forudsætning for, at holdningsdannelsen kommer til at hvile på gode argumenter og principielle overvejelser? Alternativt kunne man spørge om, hvad der faktisk kunne afstedkomme en bevægelse i den retning. Det spørgsmål skal afslutningsvis kort berøres.

Afsluttende: diskurs og praksis

Hvad kunne bidrage til, at de politiske partier begyndte at interessere sig mere for substansen end spillet om magten – bolden snarere end manden? Som problemet her er skitseret, må det forstås sociologisk snarere end psykologisk, om end der nok kan iagttages relevante forskelle i den måde, hvorpå partier og repræsentanter fungerer som opinionsledere. Og i tråd med denne artikels tema kunne interessen blandt andet rette sig imod det diskursive in-

veau, hvor aktør og struktur mødes. Således kunne man til en begyndelse overveje hensigtsmæssigheden af tidens dominerende værdipolitiske diskurs. Ja, alene det at rejse spørgsmål om partiernes uudnyttede potentiale som opinionsledere overskrider allerede denne diskurs, idet det snarere synes at referere til det aspekt af politik som samfundsmæssig problemløsning/håndtering, jeg har søgt at indfange sociologisk og koble sammen med demokratiet som deliberativt demokrati og identiteten som borger.

Man kunne naturligvis også overveje, om ændringer af det eksisterende institutionelle „set-up“ kunne medvirke til at løse „problemet“. Måske er det ikke så underligt, at politiske institutioner, der er rundet af samfundsmæssige betingelser markant forskelligt fra de nugældende, kan komme ud i funktionsproblemer, og at det kan være et åbent spørgsmål, hvilke repræsentationsformer, valgmåder, forvaltningstyper etc. der i dag ville være at foretrække (jf. Loftager 2004, kap. 9). Forudsætningen for at komme i gang med den slags overvejelser er imidlertid, at hensigtsmæssigheden af den aktuelt dominerende værdipolitiske forståelsesramme både tematiseres og problematiseres.

Referencer

- Althaus, S** 2006 'False Starts, Dead Ends, and New Opportunities in Public Opinion Research', *Critical Review*, vol. 18, no. 1-3, pp. 75-104.
- Bacrach, P & M Baratz** 'Two Faces of Power', *The American Political Science Review*, vol. 56, no. 4, pp. 947-952.
- Barber BR** 1984 *Strong Democracy: Participatory Democracy for a New Age*, University of California Press, Berkeley.
- Borre, O** 2003 'To konfliktdimensioner', i J Goul Andersen m.fl. (red.) *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Systime Academica, Århus.
- Dewey, J** 1946 *The Public and its Problems*, Gateways Books, Chicago.
- Downs, A** 1957 *An Economic Theory of Democracy*, Harper Collins Publication, New York.
- Durkheim, É** 2000 *Om den sociale arbejdsdeling*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Durkheim, É** 1996 'The Concept of the State', i A Giddens (red.), *Durkheim on Politics & the State*, Polity Press, Cambridge.
- Easton, D** 1953 *The Political System*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Giardini, O** 1980 *Dialogue on Wealth and Welfare*, Pergamon, Oxford.
- Goul Andersen, J** 2007 'Samfundskonflikter, partier i bevægelse og vælgere medomtante: Rids af en generel teoretisk ramme', i J Goul Andersen m.fl. (red.), *Det nye politiske landskab. Folketingsvalget 2005 i perspektiv*, Academica, Århus.
- Goul Andersen, J m.fl.** (red.) 2007 *Det nye politiske landskab. Folketingsvalget 2005 i perspektiv*, Academica, Århus.
- Goul Andersen, J & O Borre** (red.) 2003 *Politisk forandring. Værdipolitik og skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Systime, Århus.
- Habermas, J** 1975 *Borgerlig Offentlighed*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag. *Jyllandsposten* 12-08-09.
- Kaspersen, LB & J Loftager** 2009 'Introduktion', i LB Kaspersen & J Loftager (red.), *Klassisk og moderne politisk teori*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Koch, H** 1945/1991. *Hvad er demokrati?*, Gyldendal, København.
- Larsen, LB & CB Laustsen** 2009 'Carl Schmitt', LB Kaspersen & J Loftager (red.), *Klassisk og moderne politisk teori*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Lippert-Rasmussen, K** 2009 'Men nu siger du jo det same som Pia Kjærsgaard': Om meninger, indhold og identitet, i J Blom-Hansen & J Elklit (red.), *Perspektiver på politik. Bidrag til samfundsdebatten*, Academica, Århus.
- Lipset, SM & S Rokkan** 1967 'Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction', i SM Lipset & S Rokkan (eds.), *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, New York.
- Loftager, J** 2009 'Marx og socialismen', i LB Kaspersen & J Loftager (red.), *Klassisk og moderne politisk teori*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Loftager, J** 2009 'Den underkendte borger', i J Blom-Hansen & J Elklit (red.), *Perspektiver på politik. Bidrag til samfundsdebatten*, Academica, Århus.
- Loftager, J** 2006 'Værdifri samfundskritik – teknokrati eller demokrati?', i HK Nielsen & F Horn (red.), *Kritik som deltagelse*, Klim, Århus.
- Loftager, J** 2004 *Politisk offentlighed og demokrati i Danmark*, Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Loftager, J** 1987 'Et postindustrielt samfund?', H Fink m.fl. (red.), *Grenser for rationalitet*, Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Luhmann, N** 1999 *Sociale systemer*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Lukes, S** 1983 *Power – A Radical View*, London: Macmillan.
- Marshall, TH** 2003 *Medborgerskab og social klasse*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Marx, K** 1970-1972 *Kapitalen*, Rhodos, København.
- Nielsen, HJ** 2007 'Hvilken slags indvandrere ønsker man?', i J Goul Andersen m.fl. (red.), *Det nye politiske landskab. Folketingsvalget 2005 i perspektiv*, Academica, Århus.
- Rasmussen, E** 1972 *Komparativ Politik I*, Gyldendal, København.
- Rostbøll, CF** 2009 'Hannah Arendt', i LB Kaspersen & J Loftager (red.), *Klassisk og moderne politisk teori*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Seip, JA** 1958 'Teorien om den opinionsstyrte enevælde', *Norsk historisk tidsskrift*, vol. 38.
- Slothuus, R** 2009 'Behøver politikerne løbe efter vælgernes holdninger?', i J Blom-Hansen & J Elklit (red.), *Perspektiver på politik. Bidrag til samfundsdebatten*, Academica, Århus.
- Spragens, TA** 1981 *The Irony of Liberal Reason*, Chicago, Chicago University Press.
- Stubager, R** 2009 'Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict', *European Journal of Political Research*, vol. 48, nr. 2.
- Thomsen, JPF** 2008 *Politik i det moderne samfund*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Thomsen, JPF** 2006 *Konflikten om de nye danskere*, Akademisk Forlag, København.
- Van Deth, JW & E Scarbrough** (eds.) 1998. *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford.
- Warren, ME** 1996 'Deliberative Democracy and Authority', *American Political Science Review*, vol. 90, no. 1, pp. 46-60.

Noter:

1. Jf. her Scott Althaus, som har gjort opmærksom på, hvordan public opinion-forskningen lider af manglen på en artikuleret demokratiteori, og som argumenterer for, at „research on the nature of public opinion appears politically sterile when it is isolated from larger questions about what public opinion is supposed to do for democracies“ (Althaus 2006, 98).

2. Jeg støtter mig i dette afsnit til Kaspersen & Loftager (2009), og nogle formuleringer stammer herfra.
3. Forstået bredt som også problemhåndtering. Ofte vil politikken være optaget af samme type problemer over tid.
4. Eller foreløbige løsninger, for historien rummer naturligvis ingen garantier for, at den lige status som borger vedvarende vil kunne tjene som formidler mellem kapitalisme og demokrati (jf. Loftager 2009)
5. I den forbindelse er det en vigtig pointe, at deliberativt demokrati ikke opererer med et ideal om alles (direkte), maksimale deltagelse (jf. Warren 1996).

„It's the economy, stupid!“

– eller „Crisis? What Crisis?“

Jørgen Goul Andersen Professor, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Den økonomiske krise i 2008-09 fik dramatisk ændret den virkelighed, dansk politik må forholde sig til: Fra en øjensynlig evig højkonjunktur og overflod til det største økonomiske tilbageslag i generationer. Det minder om afslutningen på „de glade 60'ere“ – perioden 1993-2007 var lidt en gentagelse af 1959-1973, og festen sluttede begge gange brat. Blot var nedgangen i BNP 2008-09 tre gange større end i 1974-75. Spørgsmålet er, hvordan det påvirker vælgerne og dansk politik.

1. Hvordan påvirker den økonomiske krise vælgerne?

I 1970'erne blev vælgernes politiske dagsorden hurtigt drejet ind på økonomien, og det holdt i 20 år: Først var det ledigheden, siden også betalingsbalance- og statsunderskud. Gentager historien sig? Fejer krisen andre emner væk? Falmer „værdipolitikken“? Bliver regeringen straffet for de økonomiske problemer? Det sidste er der mange fortilfælde for, senest Obamas valgsejr i 2008 (Lewis-Beck & Nadeau 2009a). Et allerede klassisk eksempel er Bill Clintons vinderstrategi over for præsident George H.W. Bush i 1992. Bush fejrede udenrigspolitiske triumfer, men stigende ledighed gjorde ham sårbar, og det udnyttede Clinton. Strategien blev kendt under udtrykket „It's the economy, stupid“. Mobilisering på ledigheden medvirkede også til den borgerlige valgsejr i Sverige i 2006 (Oscarsson & Holmberg 2008, 53-58; 189-91; 329-30; Martinsson 2009, 197-216).

En omfattende litteratur bekræfter tendensen til, at regeringer straffes for dårlige økonomiske resultater (Lewis-Beck & Stegmaier 2007; Nannestad & Paldam 1994) dog med mange undtagelser (Paldam, 1991), som især tilskrives institutionelle faktorer (Duch & Stevenson

2008; Bengtsson 2004). Nøglevariablen er, hvor let det er at placere ansvaret (Powell & Whitten 1993; Hellwig 2001). Desuden er det en grundlæggende forudsætning, at vælgerne opfatter krisens alvor. Hvis de spørger „Crisis? What Crisis?“¹, kan der ikke ventes stor effekt.

Artiklen her undersøger, hvordan danske vælgere reagerede på krisen i 2008-09. Det kan være et interessant supplement til valgundersøgelserne, fordi det ofte må være *mellem* valgene, vælgerens vurderinger ændrer sig. Analysen har udgangspunkt i litteraturen om økonomisk vælgeradfærd (*economic voting*) men med lidt andre spørgsmål og data. Det skyldes også, at der er en række spørgsmål, som traditionen har forbigået eller nedprioriteret.

Som antydnet er det ikke alene vigtigt, om vælgerne opfatter krisens alvor og hvor stor *vægt*, de tillægger økonomien. Det er også vigtigt, om regeringen får *skylden*. Det gør de sjældnere i små, åbne økonomier (Hellwig 2001; Fernández-Albertos 2006; Kayser 2007; Hellwig & Samuels 2007; Hellwig 2008; Duch & Stevenson 2010), og krisens karakter af *international finanskrise* giver regeringer ekstra muligheder for at undgå bebrejdelser. Det ses i reglen som en strukturel begrænsning for økonomisk vælgeradfærd, men når fokus er på en enkelt case, er det mere frugtbart at se det som en parameter i et politisk spil om *blame avoidance*.

Såvel Clinton-eksemplet som det svenske regeringskifte i 2006 peger på betydningen af det politiske spil – herunder både mediernes behandling og partiernes strategier. Således var det mere medieomtalen og oppositionens mobilisering end selve ledigheden, der påvirkede det svenske valg i 2006 (Martinsson 2009). Medier og partier har fået øget opmærksomhed i valgforskningen, men har ikke haft samme gennemslag i analysen af økonomisk vælgeradfærd. Det er vigtigt for skyldsspørgsmålet, både

hvor meget og *hvordan* medierne omtaler de økonomiske problemer. Og det er vigtigt, hvilken kamp, der foregår om at placere eller undgå ansvaret.

Partiernes strategier bestemmer også, *hvor* konflikten udkæmpes – og dermed hvilke typer af vælgervurderinger, der er afgørende. Hvis partierne strides om, hvad der skal gøres, og ikke om ansvaret for fortiden, må man forvente, at fremadrettede (prospektive) vurderinger bliver vigtige, mens (retrospektive) vurderinger af fortiden træder i baggrunden. Skal vælgerne tage stilling til økonomiske strategier, må man også delvist se økonomien som *positions issues* (Lewis-Beck & Nadeau 2009b), dvs. som emner, der er uenighed om, og ikke blot som såkaldte *valence issues* (Stokes 1963), hvor der er konsensus om målene men forskellige vurderinger af partiernes kompetence.

Analysens approach er bredere og mere aktør-orienteret end hovedstrømmen af økonomiske vælgeradfærdsanalyser. Derfor drøftes mediernes omtale af den økonomiske krise og partiernes strategier i afsnit 3 forud for vælgeranalysen. Endelig bør det understreges, at den nuværende krise er langt dybere end „normale“ konjunktursvingninger. Det er en kvalitativ forskel. Under alvorlige kriser kan der udvikles en krisebevidsthed og offervilje, hvor vælgerne reagerer anderledes end normalt (Petersen et al. 1987; Petersen 1996; Goul Andersen 1988, 1994, 2009b). Derfor, og fordi det danner rammen om de øvrige spørgsmål, skal vi først se nærmere på den danske økonomiske krise og dens årsager, herunder ansvaret for, at krisen udviklede sig, som den gjorde.

2. Nærmere om den danske økonomiske krise

Den økonomiske krise i 2008-09 var ikke en „almindelig“ lavkonjunktur. Der blev skrevet historie, både nationalt og globalt². Krisen i Danmark var ikke blot udslag af den internationale krise, men havde også nationale årsager (Det Økonomiske Råd 2009; Goul Andersen 2009a), og nedgangen var allerede begyndt, da Danmark blev ramt af finanskrisen.

Startdatoen for den internationale finanskrisen var 15. september 2008, hvor Lehman Brothers indgav konkursbegæring. USA var ramt af en ret „klassisk“ bolig- og kreditboble, der bristede (Reinhart & Rogoff 2009). Det ramte de yderste lån, men denne „subprime crisis“ greb om sig, fordi lån var pakket raffineret sammen i strukturerede produkter, der blev handlet verden over. De var robuste men ikke over for et generelt boligprisfald. Det ramte USA's investeringsbanker. I en turbulent weekend blev de fleste reddet, men myndighederne lod Lehman gå konkurs. På de internationale finansmarkeder udløste det den værste panik i 75 år. Kun gennem en historisk redningsindsats blev et globalt sammenbrud forhindret.

Men Europa og USA undgik ikke økonomisk nedtur. I Danmark faldt BNP med 0,9 pct. i 2008 og yderligere med 4,9 pct. i 2009.³ Det giver et samlet fald i 2008-09 på 5,7 pct. Det er mere end tre gange så meget som under de to oliekriser 1974-75 og 1980-81. Det slår ikke kun alle recessioner efter 1945 (Trier 1997; Danmarks Statistik 2008), men også krisen i 1930'erne, hvor 1932 var eneste år med negativ vækst (Hansen 1974, 229-232)⁴. Det slår også akkurat den hidtidige bundrekord i fredstid efter 1820, nemlig 1856. Med andre ord er der i Danmark tale om en 200 års krise.

Nedturen kan illustreres med andre mål. Industriproduktionen lå i december 2009 22.6 pct. lavere end året før. Det lå tilmed 12-13 pct. under niveauet 10 år tidligere (DSt Nyt 46 2010). Vareeksporten faldt i 2009 med 95 mia. kr. (løbende priser), svarende til 16.2 pct. (DSt Nyt 52 2010). Først i 2013 ventes Danmarks BNP at være tilbage på 2007-niveau. I givet fald svarer en sådan vækstpause på seks år til den finske krise i 1990'erne (Ritakallio 2010). I 2008-09 var BNP-faldet en spids større i Danmark end i Island (Goul Andersen 2010b). Islands krise lettes af, at landet i 2009 havde den største eksportfremgang i OECD. Men krisen gør mere ondt: Privatforbruget faldt med 14.6 pct., mens faldet i Danmark var 4.6 pct. (Goul Andersen 2010b), hvilket dog er klart mere end i nabolandene.

Danmarks fald i privatforbruget er lidt af et paradoks. På næsten surrealistisk vis blev den historiske nedgang i produktionen nemlig ledsaget af stor fremgang i forbrugsmuligheder. Ifølge Finansministeriets beregning (2009, 9; 37; 98-99) går husholdningernes disponible realindkomster i 2009 og 2010 frem med hhv. 3.1 pct. og 4.4 pct.⁵ – hvilket betegnes som „historisk“ (9). Ikke desto mindre gik privatforbruget i 2009 mere tilbage i Danmark end i andre lande. Det afspejler, at krisen også har nationale årsager (Goul Andersen 2009a; Det Økonomiske Råd 2009). Man kunne have forventet, at dansk eksport ville være mindre konjunkturfølsom, fordi fødevarer og medicin vejer tungt, men eksportfaldet var ikke enestående. Verdenshandelen er skrumpet (OECD 2009b, 20-21), og importen faldt endnu mere. Mht. industriproduktionen er det dog bekymrende, at produktionen blev slået *så* mange år tilbage, og at faldet fortsatte året ud. Mens dansk industriproduktion faldt 23 pct. på årsbasis i december 2009, var tallet i Norge, Sverige og Finland „kun“ 6 pct.⁶

Det kan skyldes langsigtede problemer med konkurrenceevnen. Danske lønninger steg i 2000-årene mere end i andre lande, mens produktiviteten sakkede bagud og til sidst blev negativ. Selvom tallene delvist afspejler et skift fra ulønsom industriproduktion til „upmarket“ beskæftigelse højere i værdikæden (Pedersen & Riishøj

2008), blev konkurrenceevnen klart forringet (Det Økonomiske Råd 2009, 83-96). Krisen startede også tidligere i Danmark (Goul Andersen 2009a): Årets internationale nyhed fra Danmark i 2008 kom den 1. juli, hvor Danmarks Statistik meddelte, at Danmark som første EU-land var i teknisk recession med negativ vækst to kvartaler i træk allerede fra fjerde kvartal 2007 – et år før finanskrisen. Det var første bekræftelse af, at også Europa kunne blive ramt af økonomisk krise, og derfor nåede nyheden verden rundt.⁷

Faktisk var problemet endnu værre. Den økonomiske vækst i Danmark lå på sidstepladsen i OECD de sidste otte kvartaler før finanskrisen (Goul Andersen 2009a), og dansk vækst var saktet bagud gennem ti år (OECD 2009c, 20). Det var tilmed den periode, hvor olien blev foræret som et „gratis“ vækstbidrag, og hvor Danmark var EU's eneste nettoeksportør. Olieproduktionen blev næsten fordoblet fra 1999 til toppen i 2004. Fra 2004 til 2008 faldt produktionen $\frac{1}{4}$, og herefter fortsætter det nedad.⁸ Olien gav et pænt bidrag til BNP, betalingsbalancen og statsbudgettet⁹, men camouflerede den underliggende stagnation.¹⁰ Det Økonomiske Råd (2009, 94-96) har kritiseret tendensen til „hollandsk syge“, fordi man ligesom Holland i 1970'erne lod sig beruse af midlertidige indkomster¹¹ og bl.a. førte konjunkturmedløbende finanspolitik.

Et andet problem, som bl.a. IMF (2008; 2009, 23) har advaret imod, var den indenlandske bolig- og kreditboble. Med tilløb fra 1990'erne fik Danmark en „omvendt kartoffelkur“ (modsat Schlüters genopretning 1986-1992) med stadig større adgang til billige boliglån: Rene annuitetslån, tillægslån til forbrug, flexlån og til slut afdragsfri lån i 2003. Resultatet var en verdensrekord i gældsætning af private husholdninger (OECD 2009c, 35) – og boligprisstigninger, der blev yderligere stimuleret af skattestoppet. Fra 1995 til 2004 steg parcelhuse gennemsnitligt 88 pct., ejerlejligheder 152 pct. og sommerhuse 115 pct. Fra 2004 til 2006 steg priserne for alle tre grupper yderligere 60 pct. På 12 år var prisen således tredoblet på parcelhuse, firedoblet på ejerlejligheder og steget 266 pct. på sommerhuse.¹² Prisstigningerne var blandt de højeste i Europa, og Danmark er et af de lande, hvor gevinsten lettest kan omsættes til forbrug (IMF 2008, 103-32). Priserne toppede i 2006/2007, og fra første kvartal i 2008-2009 faldt priserne på landsplan 15 pct. for parcelhuse og 19 pct. for ejerlejligheder (DSt nyt 370 2009). For ejerlejligheder i København nåede prisfaldet fra top til bund 35-40 pct. Selv i de værst ramte områder blev priserne dog kun sat fire-fem år tilbage. Tvangsauktioner nåede i oktober 2009 det højeste niveau siden 1995, men kun en fjerdedel af niveauet i 1990-91 (DSt Nyt 488 5.11.2009). Boligprisfaldet kan forklare,

at privatforbruget faldt så meget. Hypotesen er, at det mere skyldtes begrænsning af boligejernes overforbrug end krise og utryghed.

Effekten af recessionen kunne mærkes på ledighed og statsbudget. Ledigheden steg fra 4.4 pct. til 7.4 pct. i løbet af 2009, altså ret markant. For Euro-området var tallene hhv. 9.2 og 10.0 pct.¹³ Den offentlige saldo ventedes forringet fra plus 4.8 pct. af BNP i 2007 til minus 5.5 pct. i 2010 (Finansministeriet, 2009: 36). Dermed opfylder Danmark ikke længere EU's konvergenskrav.

At statsbudgettet fra 2007 til 2010 helt uventet kunne forringes med 10 pct. af BNP – tre gange Velfærdskommissionens (2006) aldringsproblem – er en advarsel mod overdreven tro på prognoser, og der skal ikke gættes på økonomien i 2010-11. Dog skal det nævnes, at en del kurver peger opad. Eksporten til Sverige, Norge og UK blev ramt af faldende valutakurser, som vendte i 2009. Industriens forventninger er steget. De store skattelettelser og udbetaling af SP-milliarderne i 2009 blev til opsparing og ikke forbrug. Men i 2010 er der igen store skattelettelser, boligprisfaldet er vendt, og boligejerne har massivt udnyttet rentebesparelsen på flexlån og lagt om til afdragsfri lån oveni. Det ville kræve dyb krisestemning at undgå forbrugsstigning i 2010, og Det Økonomiske Råd aflyste ved årsskiftet behovet for yderligere stimulering af økonomien. Frem til august 2009 halsede regeringen efter udviklingen med nedjusteringer, der var utilstrækkelige, inden de var trykt. Men prognosen fra august 2009 holdt ind i 2010 – og kan endda vise sig for pessimistisk.

Krisen har altså både en dansk og en international komponent. De danske problemer var i princippet kendte allerede før finanskrisen, men med enkelte undtagelser var medierne længe om at forstå situationen. Næste afsnit behandler mediernes præsentation af økonomien og de politiske partiers valg af strategier.

3. Medierne, partierne og krisen

Vælgerne påvirkes ikke kun af, hvad de selv oplever, men også af, hvad de hører. Vælgerviden er et klassisk tema, men *economic voting* traditionen er ikke opdateret med valgforskningens større vægt på mediernes og partiernes aktive rolle. Mht. medierne er det første spørgsmål, om krisen omtales, og med hvilken alvor. Dernæst er det vigtigt for skyldsspørgsmålet, hvordan omtalen *frames*. Er det en „finanskrise“ eller „økonomisk krise“, og omtales den alene som en international eller også som en dansk krise? De to dimensioner er delvist sammenfaldende, men ikke helt: „Finanskrise“ associerer internationalt, men kan også tilskrives danske banker. I begge tilfælde er termen „finanskrise“ ansvarsfritagende for siddende regeringer.

Når det gælder partierne, er der to vigtige spørgsmål: Kampen om ansvaret og valget af kampplads for

økonomien. Til det første kan man hente inspiration i policy-litteraturen omkring *blame avoidance*: Regeringer vil undgå at blive draget til ansvar. Først kan man *benægte problemet*, og lykkes det ikke, kan man *benægte ansvaret* (Hood et al 2009, 697),¹⁴ evt. ved at udpege andre „skyldige“ – den internationale krise, bankerne osv. Videre kan man *tilsløre* ansvaret (jf. Pierson, 1994) – evt. sætte helt andre emner på dagsordenen. Når det gælder spørgsmålet om kamppladsen, afgør partierne, *hvor* slaget om økonomien skal stå: Om ansvaret for, at det gik galt (retrospektivt), eller om forslag til, hvad der skal gøres (prospektivt).

Som nævnt var krisen et brud med 15 års fremgang. Først var landet uventet kommet ud af 20 års massearbejdsløshed, så talte man om „økonomisk mirakel“, og til sidst var der udbredt mangel på arbejdskraft. Det gav en næsten euforisk stemning, som fik sit billede med finansministerens bemærkning om, at „over tid ender det med, at vi ejer hele verden.“¹⁵ Statsministeren fulgte op i nytårstalen for 2008: „Den stærke danske økonomi vækker opsigt. Det går ... så godt, at den største risiko i det nye år faktisk er, at det kommer til at gå for godt.“¹⁶ I 2008 faldt ledigheden til det laveste niveau i 35 år. Billedet af en stærk dansk økonomi stod uantastet, længe efter at problemerne dukkede op. Nedenfor undersøges mediernes kriedækning. Analysen er summarisk, mest baseret på fem landsdækkende dagblade med bredt publikum,¹⁷ men tegner alligevel et ret entydigt billede. Specielt interessant er det, *hvornår* krisen erkendes, og *hvordan* krisen omtales.

De økonomiske problemer optog ikke megen spaltepads, før finanskrisen brød løs. Der var dog enkelte *analytiske* artikler – ofte med advarsler mod overophedning. Men det var undtagelsen.¹⁸ Nyheden (1.7.2008) om, at Danmark var i recession, havde været et naturligt vendepunkt. Den fik også to artikler med forsidehenvisning i Politiken samt i alt tre artikler i erhvervssektionerne i Berlingske og Jyllands-Posten.¹⁹ Men nyheden fandt ikke vej til 18.30-Tv-Avisen. Avisartiklerne tog tallene alvorligt og blev fulgt af ledere, men ud over en Ritzau-kommentar fra statsministeren blev emnet ikke fulgt op som *politisk nyhedsstof*. Senere fulgte flere analytiske artikler, navnlig i Politiken og til dels i Berlingske; herunder én med profetisk indledning: „Økonomiske kriser i Danmark har det med at blive både dybe, alvorlige og langtrukne. De har det også med at komme som en tyv om natten, når ingen venter dem“ (Berlingske Tidende Business, 20.10.2008).

For danskere, som ikke nærlæser erhvervssektioner, var der ringe information om dansk økonomi i 2008. Derimod var der stor omtale af bankproblemer. Alene Roskilde Bank trak 1175 artikler i 2008. Fra september voksede det økonomiske stof, og fjerde kvartal 2008 var

der 3647 artikler om „finanskrisen“, jf. tabel 1, men kun 844 artikler om „økonomisk(e) krise“. Ser vi på artikler med ordet „Danmark“/„dansk“, var skævheden større: 2481 artikler om „finanskrise“, 490 om „økonomisk krise“. Det blev langt overgået af en finansskandale i et IT-firma – den såkaldte Stein Bagger-sag (1062 artikler).

For den almindelige avislæser „opstod“ krisen således først i september/oktober 2008. Og den blev entydigt døbt „finanskrise“. Det associerer til udlandet og evt. til den finansielle sektor. Det blev styrket af talrige artikler om bankproblemer og ringe omtale af *danske* økonomiske problemer. Timingen matcher perfekt med framingen og var egnet til at fremkalde indtrykket af en krise, der kom udefra (eller fra grådige banker). Det var egnet til at påvirke vælgernes vurdering af ansvaret.

Tabel 1. Artikler om økonomisk krise mv. i de fem største dagblade, 2008-2009.

	Generelt			med henvisning til Danmark			Stein Bagger pct.
	„Finanskrise“	„Økon. krise“	„Økon. krise“ pct.	„Finanskrise“	„Økon. krise“	„Økon. krise“ pct.	
1.kvt.2008	170	145	46	124	89	42	-
2.kvt.2008	219	127	37	142	70	33	-
3.kvt.2008	538	212	28	352	112	24	3
4.kvt.2008	3647	844	19	2481	490	16	1062
1.kvt.2009	2932	1261	30	1954	770	28	601
2.kvt.2009	1969	1164	37	1365	758	36	518
3.kvt.2009	1509	938	38	1029	652	39	188

Kilde. Info Media optællinger af artikler for Politiken, Jyllands-Posten, Berlingske, Ekstra Bladet og BT. „Finanskrise“ og „økonomisk krise“ kan stå både i ubestemt og bestemt form. Henvisning til Danmark operationaliseret ved, at „Danmark“ eller „dansk(e)“ også forekommer i teksten.

I 2009 kom den „økonomiske“ krise gradvist til at veje tungere, selvom 60 pct. af artiklerne endnu i tredje kvartal henviste til „finanskrisen“.²⁰ CEPOS fik også omtale af OECD-budskabet om ti års lavvækst.²¹ Efter offentliggørelsen af et meget stort BNP-fald i 2. kvartal (30.9.2009) og efterårets rapporter fra Nationalbanken (17.9.2009) og Det Økonomiske Råd (22.10.2009) fik aviserne mere fokus på de danske problemer, og i nogen grad på det politiske medansvar.²²

Bortset fra artikler rettet mod et snævert publikum fik borgerne ringe information i medierne om den danske krise indtil efteråret 2009. Man kan gætte på årsagen. Det kan næppe tilskrives ressourcemangel, for der blev brugt store kræfter på bankkrise, Stein Bagger mv. Der kunne måske argumenteres for, at Nationalbanken og Det Økonomiske Råd også undervurderede krisen – men

de betragtede dog krisen med stor alvor. Måske var problemet, at den optimistiske framing af dansk økonomi havde bidt sig så fast, at den lukkede af for modstridende information. TV-avisen var i en særstilling med en erklæret politik om at bringe positive nyheder om krisen. Normalt er det mediers natur – vel også ansvar (Soroka 2006) – at være vagthund, følge op på negative scenarier – og konfrontere politikere med dem. Men det mest iøjnefaldende var, at medierne sjældent bad politikerne om kommentarer. Dermed var økonomiske problemer fraværende *i den politiske nyhedsstrøm*. Det har utvivlsomt medvirket hertil, at oppositionen ikke politiserede krisen og ansvaret for den.

Dermed er vi ved partiernes rolle. Regeringens reaktion var i starten efter lærebogen: Benægte problemerne så længe som muligt og derefter fralægge sig ansvaret. Det var dog næppe taktik alt sammen. Krisens dybde synes at være kommet bag på regeringen. Det illustreres af statsministrenes nytårs- og åbningstaler: I åbningstalen 7.10.2008 var tonen mindre optimistisk end i nytårstalen:

I flere år har Danmark oplevet uafbrudt fremgang ... Men mørke skyer er ved at trække op i horisonten... De internationale kapitalmarkeder er rystede af økonomisk uro... også Danmark er berørt... Ikke blot de usunde banker kunne blive ramt – men hele banksektoren. Dansk økonomi er sund og stærk. Men vi har en åben økonomi, som bliver påvirket af, hvad der sker ... omkring os ... Nu gælder det om at bevare ro, tryk og sikkerhed ... Vores største udfordring er manglen på arbejdskraft. Også selvom ledigheden skulle stige lidt. Der mangler folk – både i private virksomheder og offentlige institutioner. (http://www.stm.dk/_p_10562.html)

Stadig var dansk økonomi dog „sund og stærk“. Nu var der „mørke skyer“ – tilkommet udefra – men kun for finanssektoren. Muligheden for ledighed nævnes kun akkurat i en bisætning. Dagsordenen var uændret, og åbningstalen annoncerede en genoptagning af den forbrugsbegrænsende indbetaling til SP-ordningen, der havde været suspenderet siden 2004.²³

Bankerne viste sig mere nødlidende end ventet, og flere måtte lade livet. Men problemerne blev afhjulpet gennem to bankpakker vedtaget 10.10.2008 og 3.2.2009. Regeringen måtte dog snart erkende, at problemerne rakte længere. Kun 13 dage efter åbningstalen blev SP-indbetalingerne aflyst. Med skatteforliget 1.3.2009 blev det overraskende meddelt, at hele SP-opsparringen kunne tages ud med skatterabat. Og sidst på året blev SP helt afviklet og indestående tvangsudbetalt. Krisen blev også

fødselshjælper for skattereformen. Argumentet måtte drejes 180 grader fra arbejdsudbud til forbrugsstimulering, men manøvreren blev lettere, fordi det blev en dyd at indføre reformen med betydelig underfinansiering (ca. 14 mia.) i starten.

Ved nytårstalen 2009 var problemerne større – men det var stadig udefra kommende ulykker, hvor regeringens opgave så var at værne om usikre borgere, hvilket man var godt rustet til:

Et økonomisk uvejr raser i verden omkring os. Og det sender også bølger ind over os. Virksomheder er kommet i vanskeligheder. Nogle medarbejdere er sagt op. Andre frygter at blive arbejdsløse. Nogle oplever, at deres pensioner er mindre værd. Andre at det er svært at sælge huset. Jeg forstår godt, at *mange er bekymrede eller usikre*. Regeringen tager situationen meget alvorligt. Vi vil ikke tøve med at tage de initiativer, der skal til, for at Danmark kommer helskindet gennem krisen ... Men i forhold til mange andre lande er vi i Danmark godt rustede til en svær tid.

Regeringens budgetoversigter måtte imidlertid nedjusteres som aldrig før. I august 2008 forventede man et overskud på statens finanser i 2009 på 63 mia.kr. I december var det skrumpet til 4 mia. Siden blev det hhv. minus 22 mia. og 27 mia., og i december blev 2009-underskuddet beregnet til 50 mia. Altså en nedjustering på 113 mia. på 15 måneder. I budgetoversigten 25. august 2009 kom desuden prognosen om et 2010-underskud på næsten 100 mia.

Åbningstalen oktober 2009 blev holdt af den nye statsminister, Lars Løkke Rasmussen. Den markerer et brud. Nu tales der om „krise“, og Danmark er knapt så godt rustet:

Lige nu står vi i en international økonomisk krise ... Regeringens topprioritet er ... at bringe Danmark gennem krisen med mindst mulige menneskelige omkostninger ... [Men vi må] ... være forberedte på, at ledigheden vil stige en tid endnu.

Udlandet tillægges heller ikke *hele* ansvaret:

den verden ... der vil møde os efter krisen, vil være fundamentalt forandret ... lande i Asien stormer forbi Europa og USA ... Derfor skal vi erobre væksten tilbage. Det bliver en kamp. Vi skal kæmpe mod *lav produktivitet* ... Vi skal kæmpe for vores konkurrenceevne, *der er under pres* (www.stm.dk/_p_12951.html)

Problemerne beskrives gentagne gange med vendingen „Det går ikke“ – og disse tre ord bruges dernæst til at kritisere oppositionens forslag.

Åbningstalen 2009 er ikke helt efter lærebogen. Talen erkender problemer med produktivitet og konkurrenceevne, som regeringen dårligt kan fralægge sig et medansvar for. Til gengæld lægger talen op til, at regeringens løsninger er effektive, i modsætning til oppositionens. Nødvendigheden eller den strategiske hensigt er at forskyde kamppladsen til spørgsmålet om, hvad der skal gøres (prospektivt). Forståeligt nok, da en retrospektiv approach efterhånden var mindre attraktiv.

Derimod kunne det være fristende for oppositionen at kritisere regeringen for økonomiens nedtur. Men også oppositionen valgte den fremadrettede bane. Det kom bl.a. til udtryk i Helle Thorning-Schmidts kronik i Politiken 3.12.2008. Her nævnes flere indenlandske kriseårsager: „Krisen er ... udløst af ... grundlæggende ubalancer i den globale såvel som i den danske økonomi ... Boligmarkedet har været pumpet alt for højt op ... Det, der gør krisen så massiv, er sammenfaldet med sammenbruddet i det finansielle system. Her har årtiers liberalisering betydet, at en mængde institutioner har bragt sig selv i livsfare.“ Beskrivelsen har brod, men er uden eksplicit anklage. I stedet kritiseres regeringen for passivitet over for ledigheden, hvor kronikken fremhæver forebyggelse af langtidsledighed og peger på beskæftigelseseffekten af offentlige investeringer.

I 2009 lagde både regering og opposition sig på en kurs, der anviser den politiske kampplads til den prospektive bane, ikke den retrospektive. Regeringen nedsatte i 2009 et Vækstforum til at rådgive om vækstmulighederne, og primo 2010 kom der forslag om nulvækst i offentlige serviceudgifter. Det sidste kan være dristigt. Nulvækst fører let til minusvækst i service, der er den mest populære del af velfærdsstaten (Goul Andersen 2008), og det fordrer stor krisebevidsthed at få accept af egentlige nedskæringer. Det er en udfordring er at omstille retorikken så hurtigt fra at underdrive problemerne til hellere at overdrive dem – samtidig med, at recessionen kan vende. Ledigheden er traditionelt Socialdemokraternes hjemmebane, men regeringen kan håbe på, at vælgerne mistror store pakker, der øger statsunderskuddet. Desuden kan tiden for vækstpakker løbe ud. Regeringen må satse på en offensiv vækststrategi, der udnytter „ejerskabet“ på vækst og globalisering, men det må konkretiseres. I hvert fald må man imødesee en kamp om økonomiske strategier, ikke om økonomisk performance.

4. Vælgerne og krisen – problemstillinger, variable og indikatorer

Hvordan påvirker krisen så vælgerne? I hvor høj grad oplever vælgerne i det hele taget krisen – privatøkonomisk og samfundsøkonomisk? Hvis er skylden? Hvordan skal problemerne løses? Og hvem foretrækker vælgerne til at gøre det?

Her kan der hentes inspiration i litteraturen om *economic voting*. Vi må undvære den afhængige variabel: Partivalg. Til gengæld kan vi prioritere økonomiske vurderinger. Her har indikatorerne ofte været begrænset af *path dependency* i de nationale eller komparative data, der er første led i fødekæden (for undtagelser, se f.eks. Nannestad & Paldam 1997; Lewis-Beck & Nadeau 2009b, Duch & Stevenson 2010). Derfor drøftes relevante problemstillinger, variable og indikatorer nedenfor. Der mangler data på nogle, men til gengæld kan de spredte data udfylde nogle huller i mainstream litteraturen.

Kernepunktet i *economic voting* er antagelsen om, at regeringer straffes for dårlige resultater. Ofte suppleret med analyser af, hvorfor nogle regeringer straffes mindre: Fordi det er sværere at placere ansvaret – af institutionelle grunde eller pga. international afhængighed. Man har typisk set bort fra mediernes omtale (Soroka, 2006) og partiernes handlinger. Det er rimeligt, hvis medieomtalen er simpel afspejling, og partierne er inaktive. I studier, der omfatter mange valg i mange lande, kan medier og partiadfærd måske udlignes som „støj“. I analysen af en enkelt case bliver spørgsmål om *ansvaret* for økonomien og spillet om *blame avoidance* imidlertid afgørende. Her er medier og partier vigtige, og i det perspektiv er international afhængighed mere end en strukturfaktor – det er også en diskursfaktor, en parameter i spillet. Og ser vi fremad, er partiernes løsningsforslag vigtige, hvis det politiske spil er sat til, at kampen må stå om disse – også selvom litteraturen generelt har udnævnt retrospektive vurderinger som afgørende. Endelig kan der under en *krise* undertiden opstå en krisebevidsthed og offervilje, der får vælgerne til at reagere anderledes end normalt.

Først variablene: I *economic voting* traditionen har man skelnet mellem egoistiske (eller egotropiske) og sociotropiske vurderinger, alt efter om de vedrører privatøkonomien eller samfundsøkonomien, jf. figur 1. Dernæst kan vurderinger være retrospektive, dvs. rettet mod fortiden, eller prospektive, fremadrettede. Endelig henviser sondringen mellem simple og medierede vurderinger til, om det er selve udviklingen eller regeringens ære/skyld herfor, der vurderes. En klassisk model var „pocketbook voting“ (simpel, egoistisk, retrospektiv, jf. Fiorina 1981), mens den typiske model i dag er sociotropisk (simpel, retrospektiv), dvs. baseret på udviklingen i samfundsøkonomien (Lewis-Beck & Stegmaier 2007).

Figur 1. Standarddimensioner af vurderinger inden for Economic Voting traditionen.

evaluering af hvad:	egoistisk/egotropisk: privatøkonomien	↔	sociotropisk: samfundsøkonomien
hvilken periode:	retrospektiv: sidste år/periode	↔	prospektiv: fremover
regeringens ansvar:	simpel: selve udviklingen	↔	medieret: regeringens ansvar

Der er dog otte mulige kombinationer af de tre dimensioner. I den typiske *issue voting* model i skandinavisk valgforskning antages vælgerne at stemme ud fra stillingtagen til partiernes politik, altså ud fra prospektive, medierede, sociotropiske holdninger (Borre 2001; Goul Andersen 2007). Som det danske politiske spil er gået, forventes analoge *policy vurderinger* også at blive afgørende, når det gælder økonomien. Det er uddybet i figur 2, der tager højde for konflikt om politikens indhold, så økonomien også kan være et *positions issue* (Lewis-Beck & Nadeau 2009b).

Som sagt går partikonkurrencen i Danmark mod konflikt om *fremtidige økonomiske strategier*. Her er vi ikke blot ovre i medierede vurderinger – der er også strid om indholdet. Økonomien bliver et *positions issue*. Men ikke udelukkende. Regeringen vil håbe på, at vælgerne generelt har større tillid til en borgerlig regerings evner til at løse økonomiske problemer end til en socialdemokratisk. Her er det altså *kompetence*, vælgerne tager stilling til. Ofte har de borgerlige haft et *issue ownership* på økonomien, så en del socialdemokrater medgav, at de borgerlige var bedst. *Regeringens forventede økonomiske performance* vil uden tvivl også blive et valgetema.

Figur 2. Fra simple vurderinger til vurderinger med vægt på politisk ansvar for økonomien.

	valence issue		positions issue
	simple	medierede	
retrospektiv	Økon. udvikling	reg. økon. performance	holdn. til økon. politik, regeringen har ført
prospektiv	økon. forventning	reg. forv. økon. performance	holdning til fremtidige økon. strategier

Skemaet rummer to muligheder mere: Regeringens krisensansvar og syn på den førte økonomiske politik. Selvom oppositionen ikke har mobiliseret på disse, er det interessant at se vælgerne vurdering af *regeringens økonomiske performance*, herunder *medskyld* i krisen – og af vælgerne holdninger til *den økonomiske politik, regeringen har ført*, herunder vurdering af kriseårsager.

Ovenstående udspecificering indgår også i figur 3, der mere konkret angiver relevante temaer, variable og indikatorer. I højre spalte er anført mulige *blame avoidance* strategier. Først er der *privatøkonomien*, der tegner sig ekstra interessant i lyset af det faldende forbrug. I forhold til *economic voting* kan man dog spørge, hvad vi ønsker at måle (ud over frem- og tilbagegang). Under krisen er der interesse for tab af arbejde, økonomisk pres (*economic hardship*) og formuetab.²⁴ Bag disse ligger et begreb, som bryder opdelingen retrospektiv/prospektiv: Den mest interessante egenskab er nok økonomisk *utryghed*, der endvidere kan belyses med selvstændige indikatorer.

Figur 3. Oversigt over centrale temaer vedrørende økonomien og vælgerne – og mulige regeringsstrategier.

Privatøkonomien	
Frem- eller tilbagegang (retrospektiv/prospektiv) Ramt af krisen - tab af arbejde - økonomisk knaphed - formuetab Økonomisk utryghed	regering: beroligelse, tryghed, omsorg for vælgerne
Vurdering af Samfundsøkonomien	
Frem- eller tilbagegang (retrospektiv/prospektiv) Krisens alvor – hvor alvorlig er den?	regering: problembenægtelse (økonomien sund)
Vælgerne politiske dagsorden	
Politiske dagsorden / saliency	regering: sætte anden dagsorden
Ansvar/skyld – og kriseforståelse	
Kriseansvar: Hvis er skylden? Kriseforståelse: Hvad skyldes krisen - udefra kommende eller andre årsager - hvilke policies har medvirket til krisen?	regering: ansvarsbenægtelse (skyldes ej policy)
Vurdering af performance og kompetence	
Regeringens økonomiske performance - Har regeringen handlet tilfredsstillende Regeringsalternativernes kompetencer: Hvem er bedst? - til økonomien generelt, håndtere krisen. og på enkelte områder	regering: bevarelse af issue ownership
Politiske holdninger til krisepolitikken	
Krisebevidsthed og offervilje Syn på kriseløsninger Effekt af „kriseframing“ på holdninger til ændringer	regering: kriseframing, nye forståelser, krav udefra
Effekter på generelle politiske præferencer	
Effekt på velfærdsholdninger (forventninger, betalingsvilje) Effekt på politisk (mis-)tillid	regering: forventningsbearbejdning

Både privat- og samfundsøkonomiske vurderinger indgår i de løbende målinger af forbrugerforventninger.. Mest interessant er dog vælgernes billede af krisens alvor – hvor slemt står det til? – og krisens effekt på vælgernes dagsorden. Fylder økonomiske problemer nu vælgernes univers ud – og i givet fald på bekostning af hvad?

Det næste centrale punkt er *skyldsspørgsmålet*: Hvem eller hvad er ansvarlig for krisen – regeringen eller andre? For sofistikerede vælgere, der kan forholde sig til politikens substans, rækker dette videre til et bredere spørgsmål om *kriseforståelse*: Hvad er årsagerne?

Vurderinger af regeringens performance ligger i umiddelbar forlængelse. Det er retrospektive, medierede vurderinger, hvor man også specifikt kan måle håndteringen af krisen. Det kan spille sammen med mere langsigtede *vurderinger af regeringsalternativernes kompetence*²⁵ – hvem er *bedst* til at løse økonomiske problemer generelt og på specifikke områder? Undertiden kan der ske brud på *issue ownership*, så partier vinder eller taber „førstefødselsretten“ til et policy-område. I 1970'erne led Socialdemokratiets økonomiske omdømme et knæk, som partiet har haft svært ved at ryste af sig, selv når økonomien gik fremragende.

Herefter følger politiske holdninger til krisepolitikken, hvor økonomien (også) er *positions issues*: Krisepolitik drejer sig ikke kun om at vælge en kompetent regering. Der er også forskellige holdninger til, hvad der bør gøres. Det er ideologisk bestemt – men påvirkes af problemforståelsen: Hvilke indgreb tror vælgerne, vil virke? Endelig så man i 1980'erne, hvordan krisebevidsthed kunne udløse offervilje og forståelse for „upopulære“ tiltag – og hvordan „kriseframing“ kunne ændre holdninger, når

Tabel 2. Befolkningens utryghed på forskellige områder, 2004-2009. Hele befolkningen 16-65 år. Andel meget eller noget utrygge. Pct.

Nedenfor er anført en række problemer. Angiv hvor utryg du for tiden er over for disse problemer	2004	2005	2007	2009
For at miste mit arbejde	9	10	6	12
For at mangle penge, hvis der kommer en uventet udgift	22	26	21	29
For at miste penge på min bolig				12
For at min pensionsopsparing taber værdi				21
For ikke at have penge nok, når jeg holder op med at arbejde				22
For ikke at have helbred til at kunne blive ved med at klare arbejdet				17
For at jeg bliver overfaldet eller slået	7	9	8	15
For at blive udsat for et indbrud	10	12	13	23

Kilde: Tryghedsmålinger, TrygFonden, 2004-2009 (jf. Hede et al., 2009).

forslag blev defineret som kriseløsninger (Goul Andersen 1988, 2009b; Petersen et al. 1987). Det kan dog også gå modsat: F.eks. er det svært at hæve efterlønsalderen eller stramme reglerne for de ledige, hvis der er stor bevidsthed om ledigheden.

Endelig kan en krise påvirke holdninger, som ikke umiddelbart har med krisen at gøre. Det gælder holdninger til velfærdsstaten – f.eks. via øget utryghed eller social forståelse, via lavere forventninger, via mindre vilighed til at betale skat, når der er økonomisk smalhans. Krisen kan også påvirke afvejningen mellem vækst- og miljøhensyn. Og den politiske tillid kan aftage (Goul Andersen, 1992) – i særdeleshed, hvis vælgerne ikke tror på regeringsalternativernes kriseløsninger. Listen over emner er lang, og vi kan kun tage udvalgte pejlemærker i det følgende.

5. Danskernes krisevurderinger og – holdninger 2008-2009

5.1. Privatøkonomisk smalhans og utryghed?

Faldet i forbrugertilliden begyndte allerede december 2007 og nåede i oktober 2008 det laveste niveau i 19 år. Faldet i privatforbruget 2009 var også historisk. Det kunne tyde på, at mange er ramt af problemer – eller føler stor utryghed. Der er grunde nok til bekymring: Faren for ledighed. Tab af bolig- og pensionsformue. Risiko for insolvens. Men hvordan ser det ud? Det kan belyses udførligt på basis af en „Tryghedsmåling“ fra 2009.²⁶

I Danmarks Statistiks målinger spørges, om det er gået frem eller tilbage med familiens økonomiske situation. Udsvingene er små. På en indikator fra -100 (=alle venter stor nedgang) til +100, gik „nettotallet“ fra +14 i 2006 til – 1 fra sep.2009-jan.2010 (feb.2010 var i plus).²⁷ Det var dog første gang siden 1993, tallet var under nul – men fra slutningen af 1979 og 12 år frem var fortegnet næsten altid negativt. Forventninger et år frem har normalt været positive, undtagen 1979-83 og i 1988-89. I 2008-2009 har der ikke engang været fald i forventninger, sammenlignet med 2006-07. Det peger ikke på massiv utryghed. Men hvad siger mere detaljerede mål?

Andelen, der frygter at miste arbejdet, voksede markant fra 2007 til 2009 – fra 6 pct. til 12 pct., jf. tabel 2. Ledighed er kilde til stor utryghed – *også* for dem, der hurtigt finder nyt arbejde. Ledighed betyder tab af kolleger og fællesskab, og mange frygter, et nyt arbejde vil være mindre vellønnet og interessant. Kun en tredjedel af de beskæftigede tror, de hurtigt kunne finde et lige så vellønnet job, og kun en fjerdedel forventer et lige så interessant arbejde.²⁸ Men andelen, der frygter at miste arbejdet, var kun lidt højere i 2009 end i 2005 (10 pct.). Det samme gælder andelen, der frygter at mangle penge til uforudsete udgifter (hvilket ligeledes er forbundet med

generel utryghed). Denne andel er steget – fra 21 pct. i 2007 til 29 pct. i 2009. Men 2005 var tallet 26 pct., jf. tabel 2.

Boligejerne og pensionssparerne led astronomiske tab i 2008-09, men det har ikke givet stor utryghed. Kun 12 pct. følte sig utrygge mht. at miste penge på boligen. 21 pct. var bekymrede for, at pensionsopsparingen mistede værdi. En anden indikator for tab af formuegoder er endnu mere overraskende. Således blev interviewpersonerne spurgt, om de havde oplevet *forværring* på forskellige områder, jf. tabel 3. Her meldte 9 pct. om mindre tryghed i beskæftigelsen. Men kun 11 pct. angav en væsentlig forværring af deres formuemæssige situation – trods historiske formuefald i bolig, pension og aktier.

Tabel 3. Andel, der har oplevet væsentlig forværring af jobtryghed eller formue. 2009. Pct.

	pct.
Din tryghed i jobbet	9
Din formuemæssige situation	11

Sp. I hvilken grad har du for nylig oplevet en væsentlig forværring af følgende? (Andel „i meget høj“ eller „høj grad“). Der blev spurgt om en lang række tryghedsaspekter.

Kilde: Tryghedsmåling 2009.

Tallene kunne afspejle manglende vilje eller evne til at rapportere korrekt. Mænd synes at have sværere ved at indrømme forværring end kvinder, og mange har hverken styr på pension eller friværdis. Men på boligområdet hersker øjensynligt en *easy come – easy go* holdning. Folk er trygge, så længe det er *positive* murstensformuer, der fordufter. Det bekræftes af en aldersopdeling, jf. tabel 4. Pension er en by i Rusland for personer under 30 og uaktuel for personer under 40. Hos boligejerne er unge mest bekymrede. En yderligere opdeling viser, at 38 pct. af de 25-29 årige og 30 pct. af de 30-39 årige boligejere i Hovedstadsområdet var utrygge.

Tabel 4. Alder og utryghed for at miste penge på bolig og pension. Kun boligejere/andelsboligejere. Andel utrygge. 2009. Pct.

	utryghed vedr. tab på bolig	utryghed vedr. tab på pension
25-29	27	10
30-39	20	22
40-49	21	31
50-59	15	35
60-65	17	33

Kilde: Tryghedsmåling 2009.

Øjensynligt har utrygheden mest ramt boligejere med risiko for insolvens. Men belåning af friværdis er indgået i boligejeres faste forbrugsmønstre. Det giver en forklaring på forbrugsfaldet: Indstilling af lånefinansieret overforbrug efter mange års forbrugsfest.²⁹ Folk har vidst, det måtte komme, og få føler utryghed. Anderledes med dem, der frygter ledighed eller insolvens. Men det er et mindretal.

Det stemmer også med, at andelen, der føler sig utrygge ved „den nuværende økonomiske situation“ i husstanden, kun er steget fra 14 til 15 pct. fra 2007 til 2009. Andelen, som har svært ved at skaffe 8.000 kr. til en uventet udgift, er dog steget fra 11 til 16 pct. (Hede et al. 2009). Tallene udtrykker begrænsninger og aftagende optimisme, men næppe dyb krise. Samme billede får vi, når vi ser på de mest pressede, jf. tabel 5. Det iøjnefaldende er, at denne gruppe *ikke* er vokset.

Tabel 5. De økonomisk hårdt pressede, 2007-2009. 16-65 årige. Pct.

Må flere gange årligt ...	2007	2009
... udsætte betaling af regninger	16	16
... låne penge	14	12
... bede om henstand med husleje	2	2
... bede om økonomisk hjælp hos søskende eller venner	7	8
Mindst én af ovenstående	25	24

Sp. Hvor ofte er det nødvendigt for dig at gøre følgende? 1. At overtrække din konto i banken; 2. At vente med at betale regninger (til efter den ordinære betalingsfrist); 3. At låne penge; 4. At bede om henstand med huslejen; 5. At bede om økonomisk hjælp hos søskende eller venner. Kilde: Tryghedsmåling 2007 og 2009.

Puslespillet om det faldende privatforbrug synes således at kunne løses. Krisen har ramt de ledige og dem, der har købt bolig på toppen. Men de er få. For flertallet er (over)forbruget sat ned, uden at det har udløst utryghed; festen er dæmpet, men det er krise på første klasse. Derfor kan man ikke vente, privatøkonomien vil give større politiske ændringer.

5.2. Krise? Hvilken krise?

Samspelet mellem historisk fald i BNP, indkomstfremgang, svag mediedækning og beroligende politiske meldinger har gjort det vanskeligt for borgerne at vurdere krisen. Indtil sensommeren 2009 var meldingen, at Danmark var godt rustet, og at ledigheden er lav. Finanskrisen var tilsyneladende overstået, og de fleste følte sig trygge og upåvirkede. Hvor er krisen, kunne man spørge – hvis man ikke læser erhvervsider og tunge analyseartikler.

At *noget* trængte igennem, fremgår af forbrugerforventningerne. Fra dec. 2007 holdt flertallet op med at for-

vente faldende ledighed og bedre samfundsøkonomi om et år. Derefter gik det hastigt nedad. Kurven for, hvordan det var gået med dansk økonomi det sidste år, bundede ud i marts 2009 (netttotal -53) – samtidig med de globale aktiemarkeder. Februar 2010 var nettotallet -24. Kurven for forventningerne til økonomien nåede bunden i sep. 2008 og blev positiv allerede marts 2009. Fra april 2009 til feb. 2010 var der pæn overvægt af optimisme (netttotal mellem +10 og +21, højere end i 2004-2007). Optimismen havde dog ikke sejret *helt*. Danskerne forventede stigende ledighed (netttotal mellem 16 og 25 fra sep. 2009 til feb. 2010) – svarende til budskabet i medierne. I februar 2009 nåede forventningen om stigende ledighed det højeste niveau nogensinde, et netttotal på 51.

Men en relativt kort nedgang, dog med forlænget ledighed. Sådan var den typiske vurdering. At dansk økonomi er stærk, var en grundfæstet opfattelse, som det fremgår af en stor undersøgelse af krisen fra nov. 2008.³⁰ Hele 82 pct. var enige i udsagnet „Dansk økonomi er grundlæggende sund og stærk i dag“, kun 13 pct. uenige. Det svarede til statsministerens udmelding.³¹ I marts 2009 var vælgerne dog blevet mere usikre. Få var uenige, men kun 48 pct. var enige; resten var hverken enig eller uenig. Trods ændring i undersøgelsesteknik³² er det tydeligt, at overbevisningen blev svagere.

Men optimismen bestod. I nov. 2008 anså kun hver tredje dansker krisen som alvorlig, jf. tabel 7, og tallet var næsten uændret i juli 2009.³³⁻³⁴ At krisen ikke opfattes som særlig dramatisk, bekræftes også af et spørgsmål om mediernes overdrivelser fra Tryghedsmålingen 2009. Blandt et stort udvalg var finanskrisen og den danske økonomiske krise i særklasse de emner, svarpersonerne fandt mest oppustede i medierne, jf. tabel 8.³⁵ Svarene er *netop* bevis på det modsatte, at medierne ikke har forstået, ikke villet vise, eller ikke har magtet at formidle krisens alvor.³⁶

Tabel 6. Danskernes vurdering af dansk økonomi, nov. 2008 og marts 2009. Pct.

„Dansk økonomi er grundlæggende sund og stærk i dag“	Nov 2008	Marts 2009
Helt eller delvist enig	82	48
Hverken/eller, ved ikke	5	32
Helt eller delvist uenig	13	20
Total	100	100
Enig minus uenig	+69	+28

Kilde: Kriseundersøgelse 2008 for Ugebladet Mandag Morgen/Synovate (N=1006); telefoninterviews. 2009: YouGov Zapera for Ugebladet Mandag Morgen (N=1017).

Tabel 7. Danskernes syn på krisens alvor. Hvor alvorlig bliver nedgangen? Pct.

	Nov 2008	Juli 2009
Meget alvorlig	4,9	3,2
Ret alvorlig	31,3	28,9
Ikke særlig alvorlig / forventer slet ikke nedgang	61,1	55,2
Ved ikke	2,8	12,7
Total	100,0	100,0

Sp. Der tales om, at Danmark kan stå over for en økonomisk nedgang næste år. Tror du, vi skal forvente, at nedgangen bliver meget alvorlig, ret alvorlig, ikke særlig alvorlig – eller skal vi slet ikke forvente en økonomisk nedgang?

Kilde: Nov.2008: Kriseundersøgelse 2008. Juli 2009: Tryghedsmåling 2009.

Tabel 8. Danskernes vurdering af overdrivelser i medierne, 2009.

100=maksimal overdrivelse 100=maksimal undervurdering	netttotal
6. Den økonomiske krise i Danmark	+26
10. Den globale finanskrisen	+19
7. Risikoen for at blive udsat for vold på gaden	+15
1. Den såkaldte „bandekrig“	+14
13. Kamphunde	-5
4. Forekomsten af incest	-3
15. Vanrøgt af børn	-12

Sp.„Man diskuterer ofte, om medierne puster sager op, så problemerne fremstår som overdrevne. Men der kan også være problemer, som medierne i virkeligheden overser alvoren af. Og der kan være problemer, som faktisk er mindst lige så alvorlige, som de fremstilles i medierne. Du bedes angive om medierne efter din opfattelse undervurderer problemerne, giver et realistisk billede eller overdriver problemerne på følgende områder ...“

Borgerne er spurgt på en skala fra +5 (overdriper voldsomt) til -5 (undervurderer voldsomt), her transformeret til en skala fra +100 til -100. I tabellen er udeladt mange emner med score omkring nul: Risiko for trafikulykker, Faren ved at ryge, overvægt, druk blandt unge, politikere, der misbruger position, salmonella, pædofili, global opvarmning.

Kilde: Tryghedsmåling 2009.

En undersøgelse fra juni 2009 peger på, at danskerne har haft tendens til absurd selvovervurdering. På spørgsmålet: „Hvordan forventer du, at Danmark klarer sig gennem den internationale krise sammenlignet med resten af Europa?“ svarede 49 pct., at Danmark ville „klare sig bedre end resten af Europa“. 33 pct. forventede, at Danmark „hverken ville klare sig bedre eller dårligere“. Og kun én pct. forventede, at Danmark ville „klare sig dårligere end resten af Europa“.³⁷

At det har været massivt galt med medierne, er der yderligere dokumentation for, jf. tabel 9. I kriseundersøgelsen nov. 2008 blev svarpersonerne stillet et vidensspørgsmål om, hvorvidt Danmark var det første EU-land, der blev ramt af recession (benævnt „økonomisk tilbagegang“). Hele 74 pct. svarede „uenig“, mens kun 8 pct. svarede „enig“. Fraset „ved ikke“ svarede ni ud af ti således forkert. Ydermere var det de mest politisk interesserede, der tog mest fejl. En sådan sammenhæng findes der ikke mange eksempler på fra et demokratisk land. Det er et stærkt indicium for, at forklaringen på fejlinformation ikke skal findes blandt vælgerne, men i medierne.

Tabel 9. Opfattelse af, at Danmark var første EU-land i recession, opdelt efter politisk interesse. Nov. 2008. Pct.

Danmark første land i recession	Interesse i politik				alle
	1 Meget	2 Noget	3 Kun lidt	4 Slet ikke	
helt/delvis enig	6	9	7	18	8
hverken eller, ved ikke	15	15	28	22	18
helt/delvis uenig	78	76	65	60	74
Overvægt korrekt svar	- 72	- 67	- 58	- 42	-66
(N)	251	474	238	40	1006

Sp. „Danmark var det land i EU, der først blev ramt af økonomisk tilbagegang“

„Vil du sige, du er meget interesseret i politik, noget interesseret, kun lidt eller slet ikke interesseret i politik?“

Kilde: Kriseundersøgelsen, nov. 2008.

Effekt på den politiske dagsorden

Som det er fremgået, undervurderede vælgerne i 2008-2009 krisen som samfundsproblem.³⁸ Samtidig var privatøkonomiske problemer relativt sjældne. Det kan måske forklare, at krise og arbejdsløshed ikke fik den placering

på vælgernes dagsorden, man har set tidligere, jf. tabel 10. Fra 1975-1994 var økonomiske emner dominerende, især ledigheden, men i 1987 bekymrede betalingsbalancen mest. I 1990'erne kom Danmark ud af betalingsbalanceproblemerne og til sidst også massearbejdsløsheden og statens gældsætning. Dermed gled økonomien ud af vælgernes dagsordenen – til fordel for velfærdsproblemer og indvandring.³⁹

Er vi så på vej tilbage mod dagsordenen fra 1970'erne og 1980'erne? Ikke endnu. Ledighed og økonomi er gået frem, men ledigheden omfattede i 2009 kun 6 pct. af svarene – mindre end i 2005, og en brøkdel af niveauet fra 1975-94. Økonomiske problemer (herunder „finanskrise“) lå på højeste niveau siden 1994, men lavere end tidligere. Indvandring fylder mindre, og det gælder også velfærden, der er gået fra 55-60 pct. til 38 pct. Miljø- og klimaspørgsmål lå på niveau med økonomien og dobbelt så højt som ledigheden. Også „andet“ var svulmet op, hvilket dækker over lov og orden (især bandekrig). Mht. økonomien er billedet ret stabilt fra november 2008 til marts 2009. Det er ikke „business as usual“, men økonomien har endnu ikke fejlet andre emner bort. Det ser også ud til, at oppositionens store satsning på beskæftigelsen har været præmatuur.

5.3. Kriseforståelse og kriseansvar

Vælgernes optimistiske syn på krisen var ikke vand på oppositionens mølle, men kunne i længden også være farlig for regeringen. At ansvar for krisen ikke var politisk stridspunkt, mindskede de politiske omkostninger ved at forlade problembenægtelsen, herunder via de mange nedjusteringer. Spørgsmålet er dog, om regeringen er sluppet for medansvar i vælgernes øjne. Det må antages at hænge sammen med hele årsagsforståelsen af krisen – såfremt vælgerne har en sådan. Derfor er det adskilt fra synet på regeringens økonomiske kompetence, der behandles efterfølgende.

Tabel 10. Vælgernes politiske dagsorden. Vigtigste problem, politikerne bør tage sig af. Pct. af afgivne svar.

	1971	1975	1981	1987	1990	1994	1998	2001	Feb. 2005	Nov 2007	Nov 2008	Mar 2009
1.Arbejdsløshed	3	40	44	16	29	24	7	3	16	1	3	6
2.Økonomien	24	32	28	31	19	15	7	4	3	3	15	12
3.Skatter	12	6	6	2	9	2	5	4	5	8	6	5
1-3. Total	39	78	78	49	57	41	19	9	24	12	24	23
4.Miljø, klima	8	1	2	15	10	8	9	3	4	7	14	13
5. Velfærd	26	4	8	15	20	38	47	55	53	60	43	38
6. Indvandring mv.	-	-	-	4	4	8	14	23	13	14	8	8
8.EU,udenrigspolitik	17	1	2	3	3	3	5	6	3	2	2	2
9.Andet	10	16	10	14	6	2	6	4	3	5	9	16*)
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

*) Heraf lov og orden (primært bandekriminalitet/bandekrig): 12 per cent.

Tabel 11. Hvem/hvad har (stort) ansvar for nedturen i landets økonomi? 2009. Pct.

	Landets egen økonomiske politik	USA's økonomiske politik	Forbrugerne har påtaget sig for megen gæld	Bankerne for risikovillige
Danmark	15	36	36	64
Tyskland	27	68	31	78
UK	41	57	83	89
Frankrig	32	56	49	64
USA	45	45	74	77
Ukraine	68	40	34	43
Kina	20	38	13	11

Sp. Now turning to the economy, here is a list of factors that some people say have contributed to the downturn in [contry's] economy. For each one please tell me if you think it has contributed a lot, some, or not at all to the downturn. 1. Economic policies of [country]. 2. Economic policies of the US. 3. [Country] consumers taking on more debt than they should. 4. [Country] bankers taking excessive risks. Tallene viser andelen, der svarer „a lot“.

Kilde: http://www.worldpublicopinion.org/pipa/pdf/jul09/WPO_FinCrisis_Jul09_quaire.pdf samt Søndagsavisen/ Interresearch, 14.8.2009, p.9. 1166 svarpersoner i danske survey. Den danske oversættelse er ikke offentliggjort. I alt 21 lande indgik i WPO survey.

At medierne og oppositionen ikke har haft fokus på regeringens medansvar for krisen, giver optimale betingelser for *blame avoidance*, men har det også virket sådan? Den mest interessante måling er en World Public Opinion Survey, som Søndagsavisen/ Interresearch replicerede for Danmark i aug.2009, jf. tabel 11.

Danskerne lagde skylden for krisen på bankerne, som hele 64 pct. henviste til. Derimod henviste kun 15 pct. til regeringens økonomiske politik. Kritikken af bankerne er ikke i særklasse. Kun i Ukraine bebrejdes regeringen endnu mere end bankerne, som alle tilsyneladende elsker at hade. Men der er få lande, hvor bankerne „sejrer“ så stort over politikerne som i Danmark. Og der er ingen af de 21 lande, hvor regeringen (landets økonomiske politik) blev tillagt så lille skyld.

Tabel 12. Har krisen danske eller internationale årsager? Nov. 2008. Pct.

	pct.
1 Udelukkende faktorer, der kommer til landet udefra	22
2 Mest faktorer, der kommer udefra	40
3 Lige meget begge dele (læses ikke op)	26
4 Mest den politik, der har været ført i Danmark	9
5 Udelukkende den politik, der har været ført i Danmark	2
6 Ved ikke	1
Total	100

Sp. Hvis der kommer økonomisk tilbagegang i Danmark, mener du så, det udelukkende skyldes krisen i USA og det internationale finansielle system, skyldes det overvejende krisen i USA og det internationale finansielle system, skyldes det mest den politik, der har været ført i Danmark, eller skyldes det udelukkende den politik, der har været ført i Danmark? Kilde: Kriseundersøgelsen, nov. 2008. N=1006.

Vi kan dog afdække flere nuancer. At krisen blev døbt „finanskrise“, associerer til bankerne, men også til, at krisen kommer udefra. Som vist i tabel 12, mente kun 11 pct. af vælgerne i 2008, at krisen især skyldtes den førte politik i Danmark, mens 62 pct. lagde hovedansvaret på faktorer udefra. Dog mente kun 22 pct., at krisen „udelukkende“ skyldtes faktorer udefra. Svarpersonerne blev herefter bedt om at rangere mulige kriseforklaringer på en skala fra 0-10, jf. tabel 13. Ikke overraskende fik den internationale finanskrise hovedansvaret (gennemsnit 7.44). Men boligboblen var en vigtig konkurrent (7.34), og vælgerne tillagde indirekte også den førte politik et vist

Tabel 13. Vælgernes vurdering af årsager til den økonomiske tilbagegang. Gns.score 0-10.

	nov. 2008	marts 2009
At en international finanskrise har ramt Danmark	7.44	7.71
At boligpriserne var kommet alt for højt op	7.34	6.80
At vi fik indført afdragsfrie lån og andre nye lånetyper til boligejerne?	6.25	5.82
At lønningerne er steget for hastigt	4.30	4.33
At skatterne er for høje i Danmark	4.92	.
At der er mangel på arbejdskraft	4.35	.
At regeringen har ført en forkert politik	5.01	.
(N)	1006	1017

Sp. Der tales som sagt om, at Danmark står over for en økonomisk tilbagegang. Jeg vil gerne høre, hvad du mener, i givet fald er årsagen. Jeg vil læse nogle mulige årsager op og bede dig angive på en skala fra nul (0) til ti (10), hvor stor betydning, du mener, hver forklaring har. Nul betyder, at forklaringen *overhovedet ingen betydning* har. Ti betyder, at du mener, den har *overordentlig stor betydning* for den økonomiske tilbagegang i Danmark.

På en skala fra 0 til 10, hvor stor betydning har det så for den økonomiske tilbagegang ...

Kilde: Kriseundersøgelsen, nov. 2008, samt opfølgning på YouGov Zapera/Ugebrevet Mandag Morgen, marts 2009.

medansvar, idet „Afdragsfrie lån og andre nye lånetyper“ rangeredes til 6.25 (der blev ikke spurgt om skattestop-pet). Andre forklaringer (lønstigninger, skatter, mangel på arbejdskraft,) vandt ringe gehør, ligesom forklaringen „Regeringen har ført en forkert politik“ fik lav score. Nogle af spørgsmålene blev repliceret i marts 2009, hvor finanskrisen interessant nok fik en større del af „æren“, mens Det Økonomiske Råd omvendt var på vej mod en stadig mere kritisk vurdering af de indenlandske faktorer.

Boligprisernes medansvar viser, at den førte politik tillægges betydning. Men kun indirekte, og regeringen tilskrives ringe medansvar. Det kan skyldes, at ansvaret for boligboblen tilskrives markeds kræfterne, men det kan også skyldes fraværet af partipolitisk konflikt om, hvad der blev gjort forkert. Der er ikke spurgt til skattestop-pet – som ville være Det Økonomiske Råds (2009) favorit. Men nye låneformer scorer trods alt højt, og på et eksplicit spørgsmål, om „det var en fejl at indføre afdragsfrie lån for husejere“, svarede 62 pct. enig, kun 28 pct. uenig.

I princippet havde oppositionen haft en god sag, hvis den havde politiseret kriseansvaret. Men det politiske ansvar for de afdragsfrie lån (og for skattestop-pet) var mudret, og flekslån stammer fra Nyrup-regeringens tid.⁴⁰ Til gengæld illustrerer svarene, at der kan være betydeligt *potentiale* for politisk kamp over økonomiske *positions issues*, selv på retrospektive issues.

5.4. Regeringens kompetence

Trods ringe politisk strid om ansvaret kan krisen ud-mærket påvirke vælgerens billede af regeringens økonomiske performance, og krisen kan også have skadet regeringens langsigtede økonomiske omdømme. Vore resultater er ikke helt entydige. Først kan man spørge, hvordan regeringen har håndteret økonomien. Det er et standardspørgsmål – en medieret, retrospektiv vurdering. En relativt positiv vurdering af Nyrup-regeringen under afmatningen i 2001 viser, at bedømmelsen ikke mekanisk følger konjunkturerne (Borre 1997; 2003). Men under en langvarig, dyb recession kommer der let ridser i lakken. Det er også sket. I en måling for Ugebrevet A4 okt.2009⁴¹ svarede kun 34 pct., at regeringen havde håndteret økonomien godt de sidste tre år. 38 pct. mente, regeringen havde gjort det dårligt. Det var den dårligste vurdering i mange år. Ved valgene 2001-2007 var der overvældende flertal af positive svar. Selv i problemåret 2001 havde 59 pct. positiv og kun 12 pct. negativ vurdering.⁴²

Med et BNP-fald på 5,7 pct. kan det være for svært at svare, at regeringen har håndteret økonomien *godt*. Derfor bør der spørges mere konkret. I nov.2008 og marts 2009 er der spurgt, om regeringen har „handlet tilfredsstillende i forhold til de økonomiske problemer, der truer“, jf. tabel 14. Her var bedømmelsen mere positiv. I nov. 2008 var

57 pct. enige og kun 35 pct. uenige. I marts 2009 var flere i tvivl, men der var fortsat overvægt af positive svar.

Længere kan man dårligt nå på *valence issues*. Næste led er, om vælgerne støtter regeringens krisepolitik eller foretrækker oppositionens. Men så er vi ved holdninger til krisepolitikken, forstået som *positions issues*.

Et andet spørgsmål drejer sig om regeringsalternativernes langsigtede image. Foretrækker vælgerne en borgerlig eller en socialdemokratisk regering til at håndtere økonomien – og kriseproblemerne? Har regeringen mistet ejerskab til økonomien? Svaret på det sidste er bekræftende. Det kommer efter en lang socialdemokratisk nedtur, kulminerende i 2007, hvor 58 pct. mente, at en borgerlig regering ville være bedst til at løse økonomiske problemer, mens kun 24 pct. pegede på Socialdemokraterne. Siden er regeringen gået tilbage. I oktober 2009 var tallene „kun“ 43 pct. mod 36 pct, næsten som på spørgsmålet om, hvem der er bedst „til at lede landet under en kommende økonomisk tilbagegang“.

Tabel 14. Syn på, om regeringen indtil nu har handlet tilfredsstillende i forhold til de økonomiske problemer, der truer. Pct.

„Den danske regering har indtil nu handlet tilfredsstillende i forhold til de økonomiske problemer, der truer.“	Nov 2008.	Mar 2009
1 helt enig	28	12
2 delvis enig	29	29
3 hverken enig eller uenig, ved ikke	8	27
4 delvis uenig	18	19
5 helt uenig	17	14
I alt	100	100
Pct. enig minus uenig	+22	+8

Kilde: Kriseundersøgelsen nov.2008; YouGov Zapera survey for Ugebrevet Mandag Morgen marts 2009.

Socialdemokraternes håb er „ejerskabet“ til ledigheden. Det har dog ikke været stabilt, men er skiftet tidligere, både under Schlüter og Fogh, når ledigheden er faldet. Socialdemokraterne trækker dog typisk det længste strå. Trods partiets ensidige prioritering af netop beskæftigelsen synes partiet imidlertid ikke styrket og regeringen ikke svækket i forhold til 2001 og 2005 på dette punkt, jf. tabel 15. Uden socialdemokratisk ejerskab til emnet og med lav placering af ledigheden på vælgerens dagsorden synes Socialdemokratiets politiske krisestrategi at være slået fejl.

Tabel 15. Kompetencevurderinger i den økonomiske politik. 1998-2009. Pct.

Hvem er bedst...		Borgerlig reg. bedst	Ingen forskel, ved ikke	Soc.Dem. regering	Overvægt borgerlig Bedst
Til at løse landets økonomiske problemer i almindelighed	Valg 1998	37	28	35	+2
	Valg 2001	46	25	29	+17
	Valg 2005	51	22	27	+24
	nov. 2007	58	18	24	+34
	nov.2008	51	17	32	+19
	mar.2009**)	40	32	28	+12
	okt-2009	43	21	36	+7
Til at lede landet under en kommende økonomisk tilbagegang	nov.2008	53	15	32	+21
	mar.2009*)+)	37	34	29	+8
	okt.2009	44	23	33	+11
Bekæmpe arbejdsløsheden	Valg 1998	19	31	50	-31
	Valg 2001	30	24	46	-16
	Valg 2005	30	24	46	-16
	nov.2008	42	15	43	-1
	marts 2009* #)	29	33	39	-10
Sikre flere hænder på arbejdsmarkedet	nov.2008	44	17	39	+5
	okt.2009	32	23	45	-13
Til at sikre landet et moderne erhvervsliv, så Danmark kan blive ved med at være et af de rigeste lande i verden	valgkamp 2007	68	17	15	+53
- og hvilken regering tror du, ville give dig selv flest penge til rådighed?	Valg 1998	35	34	31	+4
	Valg 2001	48	30	22	+26
	Valg 2005	52	28	20	+32
	valgkamp 2007	54	26	20	+34
	nov.2008	56	19	25	+1

*) „hvilken regering mener du, vil være bedst til at håndtere følgende situationer i Danmark:“

***) „landets økonomiske problemer i almindelighed“

+) „Håndtere den økonomiske tilbagegang“

#) „Arbejdsløsheden“

Tabel 16. Vælgernes præference for skattelettelser eller bedre offentlig service. Pct.

	Foretrækker			I alt	opinions-balance: service minus skatteletelse
	skatte-lettelser	bedre off. service	ved ikke		
valg 1994	47	44	9	100	-3
valg 1998	41	54	5	100	13
valg 2001	45	51	4	100	6
jan..2003	42	53	5	100	11
nov..2003	34	61	5	100	27
valg 2005	35	61	4	100	26
maj 2006	27	70	3	100	43
sep.2006	26	72	2	100	46
aug.2007	22	73	5	100	51
nov. 2007	22	73	5	100	51
nov 2008	29	68	3	100	39
marts 2009	34	61	5	100	27

Kilde: Valgundersøgelserne, Synovate/Mandag Morgen, Kriseundersøgelsen nov. 2008 og YouGov Zapera/Mandag Morgen marts 2009.

Endelig er der to økonomiske vurderinger, hvor KV-regeringen står stærkt. Det gælder især evnen til „at sikre landet et moderne erhvervsliv“. Spørgsmålet er ikke stillet

siden 2007. Men der har været klart borgerligt ejerskab siden 1985, og regeringen har et incitament til at spille dette kort, som det er tilløb til med Vækstforum.

VK-regeringen har også fået en slags ejerskab til privatøkonomien. Siden 2001 har et relativt flertal af vælgere været overbeviste om, at en borgerlig regering ville give dem selv flest penge til rådighed. Det gav næppe store gevinst under højkonjunktorens spendervillighed. Men det kan også bruges defensivt. Ligesom forbrugere er blevet påholdende under krisen, kan borgerne også blive mere påholdende, når det gælder offentligt forbrug.

5.5. Krisens effekter på andre holdninger

Vi har kun få målinger af holdninger til krisepolitiske forslag. Sådanne målinger bør tilpasses den framing, partierne sætter. F.eks. kan man måle holdning til beskæftigelsesstimulerende tiltag, „selvom det øger underskuddet på statsbudgettet“. Eller holdning til nulvækst, „selvom serviceniveauet daler lidt“. Det er endnu for tidligt at gætte på de forslag, der dukker op før valget. Men vi kan se en enkelt illustration af, at krisen kan påvirke holdninger uden for det snævert økonomiske. Således er der i valgundersøgelserne spurgt, om et evt. rådighedsbeløb

skulle bruges på skattelettelser eller bedre offentlig service, jf. tabel 16.

Som det fremgår, svækkedes ønsket om skattelettelser i 2003, hvilket formentlig hænger sammen med, at der mellem de to målinger netop blev vedtaget en pæn skattelettelse. Man kunne så tro, historien ville gentage sig efter de skattelettelser, der blev besluttet i 2007 og i skattereformen 2009. Men det modsatte er sket: Der er aftagende præference for velfærdsforbedringer efter 2007. Holdningerne er blot flyttet få år tilbage, men retningen er bemærkelsesværdig. Det tyder på, at borgerne enten har reduceret forventningerne eller er blevet mindre spendérvillige – og begge dele kunne være plausible krisereaktioner.

6. Konklusion

Den økonomiske krise 2008-09 re-aktualiserer interessen for økonomiens effekt på vælgerne – hvor krisens dybde samtidig rejser spørgsmålet om krisebevidsthed og dens effekter. Hvad det sidste angår, må vi konstatere, at der indtil videre er langt fra 2009 til stemningen i 1980'erne – forstærket af regeringens succesfulde *blame avoidance* strategi frem til sommeren 2009. Artiklen har tegnet et billede af vælgerne oplevelse af krisen og de politiske konsekvenser. Samtidig er det søgt at sætte interessen for *economic voting* ind i en bredere kontekst, hvor medier og partier ses som vigtige for vælgerne. Desuden er der peget på, at det i case-studier er vigtigt at inddrage spørgsmål om skyld og ansvar (medierede vurderinger), samt at man også bør se økonomien som *positions issues*, hvor der er konflikt om indholdet. Det aktualiserer større vægt på vælgerne kausalforståelse af krisen. Videre hører det til fænomenet *krise*, at den kan få effekter på andre holdninger end de økonomiske. Endelig er udgangspunktet, at den økonomiske krise sætter grænser for partiernes strategier, mediernes billede – og vælgerne fejlopfattelser – på længere sigt.

Når det gælder krisens privatøkonomiske effekter, synes de bemærkelsesværdigt beskedne i forhold til det store fald i privatforbrug og BNP. Modsat medie billedet og økonomiske analyser finder vi kun beskedne økonomisk utryghed i 2009. Vælgerne undervurdering af krisens styrke kan formentlig både tilskrives medierne og manglende politisering. Endelig har misforholdet mellem indkomstfremgang og nedgang i samfundets produktion nok bidraget til vælgerforvirringen.

Vælgerne havde god konjunkturfornemmelse i 2007-08 – men var præget af sen erkendelse og undervurdering af den økonomiske krise. Regeringen havde i den problembenægtende fase et publikum så lydhørt, at det kunne blive et problem i sig selv. Undervurderingen var aftaget, men ikke forsvundet, ved udgangen af 2009.

Danske vælgere skilte sig ud internationalt ved næsten at frikende regeringen for kriseansvar. De skyldige var bankerne og den internationale krise. Samt boligboblen – som regeringen dog sjældent blev bebrejdet for.

Selv om regeringen lykkedes med *blame avoidance*, fik den ringere karakterer på økonomien og skrammer i sit image for økonomisk kompetence. Men tabene var ret beskedne, og det mest overraskende er måske, at regeringen ikke tabte større terræn på beskæftigelsen. Desuden er det bemærkelsesværdigt, hvor lidt økonomien og beskæftigelsen frem til sommeren 2009 rykkede op på vælgerne dagsorden. Socialdemokraterne kom ikke ret godt fra start. Det gjorde KV-regeringen afgjort heller ikke, men den har ejerskab til en internationalt orienteret vækstpolitik og har grund til at håbe på, at vælgerne er

blevet mindre krævende (og måske mere påholdende med udgifterne) end under højkonjunkturen.

Referencer

- Bengtsson, Å 2004**, 'Economic Voting: The Effect of Political Context, Volatility, and Turnout on Voters' Assignment of Responsibility'. *European Journal of Political Research* vol. 43(5), pp. 749-67.
- Borre, O 1997**, 'Economic Voting in Danish Electoral Surveys: 1987-1994', *Scandinavian. Political Studies* vol. 20(4), pp. 347-65.
- Borre, O 2001**, *Issue voting. An Introduction*. Århus: Aarhus University Press.
- Borre, Ole 2003**, 'Den utaknemlige vælger', pp. 315-25 i J Goul Andersen & O Borre (red.) *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime Academic.
- Danmarks Statistik 2008**, *60 år i tal*. København: Danmarks Statistik
- Det Økonomiske Råd 2009**, *Dansk Økonomi. Efterår 2009*. København: Det Økonomiske Råd.
- Duch, RM & Stevenson, RT 2010**, 'The Global Economy, Competency, and the Economic Vote', *The Journal of Politics*, vol. 72 (1), pp. 105-123.
- Duch, RM. & Stevenson RT 2008**, *The Economic Vote: How Political and Economic Institutions Condition Election Results*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Energistyrelsen 2009**, *Danmarks olie- og gasproduktion og anvendelse af undergrunden 2008*. København: Energistyrelsen.
- Fernández-Albertos, J 2006**, 'Does Internationalisation Blur Responsibility? Economic Voting and Economic Openness in 15 European Countries', *West European Politics*, vol. 29 (1), pp. 28-46.
- Finansministeriet 2009**, *Økonomisk Redegørelse. August 2009*. København: Finansministeriet.
- Fiorina, MP 1981**, *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press.
- Garrett, G 2010**, 'G2 in G20: China, the United States and the World after the Global Financial Crisis', *Global Policy*, vol. 1 (1), pp. 29-39.
- Goul Andersen, J 2010a**, 'Reassessing Globalization. New Globalization Regime under formation?' Paper presented at REASSESS workshop on Globalization, Oslo, 25-26. Jan. 2010.
- Goul Andersen, J 2010b**, Denmark: From the Edge of the Abyss to an „Economic Miracle“, and back Into the Abyss. Paper presented at REASSESS workshop on Globalization, Oslo, 25-26. Jan. 2010.
- Goul Andersen, J 2009a**, 'Dansk økonomi på katastrofekurs'. *Indblik Nu*, 4. marts 2009.

- Goul Andersen, J 2009b**, 'Retrenchment with consent. Framing, persuasion and ambivalent attitudes in two Danish welfare reforms'. Paper, ESPA Net Conf., Urbino, Sep. 17-19, 2009.
- Goul Andersen, J 2008**, 'Public Support for the Danish Welfare State: Interests and Values, Institutions and Performance', pp. 75-114 in E Albæk, L C. Eliason, A S Nørgaard & H M. Schwartz, eds., *Crisis, Miracles and Beyond: Negotiated Adaptation of the Danish Welfare State*. Århus: Aarhus University Press.
- Goul Andersen, J 2007**, 'Samfundskonflikter, partier i bevægelse og vælgere med omtanke', pp. 11-55 in J Goul Andersen, J Andersen, O Borre, K M Hansen & H J Nielsen (eds.), *Det nye politiske landskab. Folketingsvalget 2005 i perspektiv*. Århus: Academica.
- Goul Andersen, J 1994**, 'Samfundøkonomi, interesser og politisk adfærd', pp. 15-136 in E Petersen et al., *Livskvalitet og holdninger i det variable nichesamfund*. Århus: Psykologisk Institut/Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, J 1992**, 'Årsager til mistillid', pp. 161-202 in J Goul Andersen, H J Nielsen, N Thomsen & J Westerståhl, *Vi og vore politikere*. København: Spektrum.
- Goul Andersen, J 1988**, 'Vælgernes holdninger til den offentlige udgiftspolitik', pp. 145-90 i K H Bentzon (red.), *Fra vækst til omstilling*. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Hansen, Svend Aage (1974)** Økonomisk vækst i Danmark, bd II, København: Akademisk Forlag.
- Hede, A, J Goul Andersen & J Andersen 2009**, *Tryghedsmåling 2009. Danskerne tryghed på verdenskrises og bandekrigenes tid*. København: TrykFonden.
- Hellwig, TT 2001**, 'Interdependence, Government Constraints, and Economic Voting', *Journal of Politics*, vol. 63 (4), pp. 1141-1162.
- Hellwig, TT 2008**, 'Globalization, Policy Constraints, and Vote Choice', *The Journal of Politics*, vol. 70 (4), pp. 1128-1141.
- Hellwig, TT & D Samuels 2007**, 'Voting in Open Economies. The Electoral Consequences of Globalization', *Comparative Political Studies*, vol. 40 (3), pp. 283-306.
- Hood, C 2009**, 'Risk Management and Blame-Avoidance: A Political Science Perspective'. Paper for Conference 'Managing the Social Impacts of Change from a Risk Perspective', SCARR et al., Beijing Normal University, 15-17 April 2009.
- Hood, C, W Jennings, R Dixon, B Hogwood & C Beeston 2009**, 'Testing times: Exploring staged responses and the impact of blame management strategies in two examination fiasco cases', *European Journal of Political Research*, vol. 48 (6), 695-722.
- IMF 2008**, *World Economic Outlook. Housing and the Business Cycle*. April 2008. Washington DC: IMF.
- IMF 2009**, *World Economic Outlook. Sustaining the Recovery*. Oct. 2009. Washington DC: IMF.
- Kayser, MA 2007**, 'How Domestic is Domestic Politics?', *Annual Review of Political Science*, vol. 10, pp. 341-362.
- Lewis-Beck, MS. & R Nadeau 2009a**, 'Obama and the Economy in 2008'. *PS: Political Science and Politics* vol. 42, pp. 479-83.
- Lewis-Beck, MS. & R Nadeau 2009b**, 'Economic Voting Theory: Testing New Dimensions'. Paper pres. at Conf. 'The 2008 US Presidential Election', Columbus, Ohio State University, Oct. 1-4, 2009.
- Lewis-Beck, MS & M Stegmaier 2007**, 'Economic Models of the Vote', pp. 518-37 i R Dalton and H D Klingemann, eds. *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Maddison, A 2009**, Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2006 AD <http://www.ggdc.net/maddison/>
- Maddison, A 1995**, *Monitoring the World Economy*. Paris: OECD Development Centre.
- Madsen, PT 2010**, 'Hvad gør medierne ved krisen? Om vagt- og skødehunde.', *Samfundøkonomen no. 1*. pp. 35-39
- Martinsson, J 2009**, *Economic Voting and Issue Ownership*. Gothenburg Studies in Politics 115. Göteborg: Department of Political Science, University of Gothenburg.
- Nadeau, R, M Foucault, MS Lewis-Beck 2010**, 'Patrimonial Economic Voting: A Neglected Dimension'. paper submitted for publication.
- Nannestad, P & M Paldam 1997**, 'From the Pocketbook of the Welfare Man: a Pooled Cross-Section Study of Economic Voting in Denmark, 1986-1992', *British Journal of Political Science*, vol. 27 (1), pp. 119-137.
- Nannestad, P & M Paldam 1994**, 'The VP-Function: A Study of the Literature on Vote and Popularity Functions after 25 years', *Public Choice*, vol. 79 (3-4), pp. 213-245.
- Nyt fra Danmarks Statistik**, div.nr.
- OECD 2009a**, *Economic Outlook* 85. June 2009. Paris: OECD.
- OECD 2009b**, *Economic Outlook* 86. December 2009. Paris: OECD.
- OECD 2009c**, *Economic Surveys. Denmark*. November 2009. Paris: OECD.
- Oscarsson, H & S Holmberg 2008**, *Regeringsskifte. Våljarna och valet 2006*. Stockholm: Nordstedts Juridik
- Paldam, M 1991**, 'How Robust is the Vote Function? A Study of Seventeen Nations over Four Decades', pp. 9-33 i H Norpoth, M S. Lewis-Beck & J D Lafay, eds., *Economics and Politics: The Calculus of Support*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Pedersen, EH & JD Riishøj 2008**, 'Danmarks Lønkonkurrenceevne', pp. 79-90 i Danmarks Nationalbank, *Kvartalsoversigt 2. kvartal 2008*.
- Petersen, E (1996)** Den samfundspsykologiske udvikling 1982-1986-1988-1990-1994. pp 15-168 i E Petersen et al, *Danskerne trivsel, holdninger og selvansvarlighed under „opsvinget“*. Århus: Psykologisk Institut/Aarhus Universitetsforlag.
- Petersen, E, KE Sabroe, OS Kristensen & B Sommerlund 1987**, *Danskerne tilværelse under krisen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Pierson, P 1994**, *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Powell, GB & GD Whitten 1993**, 'A cross-national study of economic voting: taking account of the political context', *American Journal of Political Science*, vol. 37 (2), pp. 391-414.
- Reinhart, CM. & KS Rogoff 2009**, *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton: Princeton University Press.
- Ritakallio, V-M 2010**, 'Finnish economic crisis in the 1990s and its social consequences'. Paper presented at REASSESS Strand 10 meeting, Aarhus, Jan 12.
- Soroka, SN 2006**, 'Good News and Bad News: Asymmetric Responses to Economic Information', *The Journal of Politics*, vol. 68 (2), pp. 372-385.
- Stokes, DE 1963**, 'Spatial Models of Party Competition', *American Political Science Review*, vol. 57 (2), 368-77.
- Trier, M 1997**, 'Den økonomiske udvikling i Danmark i de 50 år', i *Økonomiministeriet i 50 år 1947-1997*. København: Schultz.
- Weaver, RK 1986**, 'The Politics of Blame Avoidance', *Journal of Public Policy*, vol. 6 (4), 371-98.

Noter

- 1 Det berømte udtryk tillægges den britiske premierminister James Callaghan, men stammer fra en avisoverskrift i *The Sun*, som beskrev Callaghans reaktion ved hjemkomst fra udlandet under „the winter of discontent“ i UK i 1979.
- 2 Globalt kan krisen blive afslutningen på det „globaliseringsregime“, der blev søsat under præsident Reagan (Goul Andersen, 2010a). Her blev globalisering næsten synonymt med deregulering, og USA's dominans var stærkere end nogensinde. Men efter 2008 har USA skiftet præferencer. Og landets økonomiske dominans svækkes. På langt sigt kan Kina og Indien blive verdens største økonomier, på

- kort sigt Kina og USA (Garrett, 2010). Selv *vestlig* dominans kan næppe tages for givet på langt sigt. Hvordan globalisering ser ud under de betingelser, kan man dårligt nok gisne om,
- 3 Kilde: Nytt fra Danmarks Statistik (hefter DSt) no 145 og 85, 2010, samt 490, 432, 2009. Tallene revideres løbende. 2008-tallet blev opjusteret fra minus 1.2 pct. til minus 0.9 pct. i versionen af 6.11.2009, 2009-tallet fra minus 5,1 pct. til minus 4,9 pct. d. 31.3.2010.
 - 4 Hansen opgør BFI (Bruttofaktorindkomst) og er fortsat den mest anvendte kilde (jf. Maddison, 1995, 2009).
 - 5 Medregnes SP-udbetalingerne, bliver tallene hhv. 6.5 pct. og 1.1 pct. for 2009 og 2010 (pp.97-98).
 - 6 http://www.ssb.no/pii_en/ ; http://www.stat.fi/til/ttvi/2009/12/ttvi_2009_12_2010-02-10_tie_001_en.html ; http://www.scb.se/Pages/PressRelease___287111.aspx
 - 7 Som nævnt revideres tallene løbende. Siden viste det sig, at også Irland gik i recession fra 4. kvartal 2007, og i efteråret 2009 var status, at begge lande akkurat var *over* nulpunktet.
 - 8 Gasproduktionen var stabil. Der er mere olie, men der skal flere investeringer at udnytte den (Energistyrelsen, 2009).
 - 9 Danmark har ikke *fordel* af høje oliepriser, men har undgået de *ulemper*, andre lande har oplevet.
 - 10 I Norge har man både oprettet oliefond og opsplittet nationalregnskabet i off shore-Norge og fastlands-Norge for at undgå dette problem.
 - 11 Pilles olie og rentebetalinger ud af regnskabet (Det Økonomiske Råd, 2009: 84), ser samhandelen med udlandet næsten lige så bedrøvelig ud som i 1980'erne.
 - 12 Jf. Realkreditrådets ejendomsprisstatistik (<http://www.realkreditradet.dk/Statistikker/Ejendomsprisstatistik.aspx>). Ikke alt er „rene“ prisstigninger. Tallene henviser til m2 priser og tager ikke højde for forbedringer. Realkreditrådets tal lidt mere usikre end Danmarks Statistik, men generelt retvisende og referer også til salgspriser.
 - 13 Vi benytter de internationalt sammenlignelige, surveybaserede tal (HUR) fra Eurobarometer/OECD.
 - 14 Udtrykket „politics of blame avoidance“ blev lanceret af R. Kent Weaver (1986) og udbredt af bl.a. Pierson (1994), men perspektivet har været dyrket af mange, især inden for policy forskningen (Hood, 2009). Som nævnt af Hood et al. (2009) er der forskel på en krise og en mediestorm , men mange begreber kan bruges parallelt.
 - 15 Bemærkningen fra 2006 havde kritisk brod mod økonomiske modeller og Velfærdskommissionen. Thor Petersen blev i øvrigt træt af have lagt navn til og fik 9.9.2009 Danmarks Radio til at bringe en berigtigelse med hele citatet (<http://www.dr.dk/Nyheder/risogros/2009/0909135059.htm>). Det var dog for sent: Citatet var for længst blevet folkeje.
 - 16 http://da.wikisource.org/wiki/Statsministerens_nyrtarstale_2008
 - 17 Politiken, Jyllands-Posten, Berlingske, Ekstra Bladet og BT. Vi forbigår Børsen og de elektroniske medier, der ligger i hvert sit yderpunkt, både kvantitativt og kvalitativt, mht. dækning af krisen.
 - 18 Der er søgt i Info Media på „krise/recession/afmatning/nedtur/vækst/vanskeligheder“, kombineret med „dansk(e)/Danmark“ og „økonomi(sk-e)“. Søgningen rummede (ud over bifangst) nogle analytiske artikler (ofte trykt i erhvervssektionen og forfattet af en meget lille personkreds), men få genuine nyhedsartikler.
 - 19 Hertil kom fyldig omtale i Børsen og Information.
 - 20 Selvom ordet „finanskrise“ var til regeringens fordel, synes der ikke at være tale om nogen form for spin. Derimod søgte regeringen at kalde „bankpakke II“ for „kreditpakken“, men uden held.
 - 21 I alt 21 artikler frem til 24.10, heraf ganske vist 12 læserbreve og 2 kronikker fra CEPOS-medlemmer, hvor udsagnet flettes ind, men altså også 7 nyhedsartikler mv., herunder sågar én i Ekstra Bladet (sakset fra Børsen).
 - 22 F.eks. gengav både Politiken, Berlingske og Jyllands-Posten den 23.10. fyldigt Det Økonomiske Råds kritik af den førte økonomiske politik som ansvarlig for, at krisen nu syntes værre i Danmark end i mange andre lande. På lederplads svingede Politiken fra slutningen af 2008 gradvist om til mere og mere at bebrejde regeringen for krisen, men det gjorde de to øvrige ikke (Madsen, 2010).
 - 23 SP-ordningen (indført i 1998) byggede på indbetaling af 1 pct. af alle indkomster til SP (Særlig Pensionsopsparing), der blev administreret af ATP. 1999-2000 var ordningen omfordelende, ellers aktuarisk (udbetaling efter indbetaling). Teknisk var der tale om en ratepension med udbetaling over 10 år. Ordningen blev suspenderet fra 1.1.2004, angiveligt for at sætte mere gang i økonomien oven på den økonomiske afmatning 2001-2003.
 - 24 Formueaspektet har traditionelt ikke været belyst, men er særlig relevant i den aktuelle krise med store fald i boligpriser og aktiekurser, for pensionsopsparing mv. Det har betydning både for de afhængige og uafhængige variable (jf. også betoningen af „patrimonial factors“ i Nadeau, Foucault & Lewis-Beck, 2010).
 - 25 Performance-vurdering knytter sig til straf/belønning rationale, kompetencevurdering til udvælgelsesrationalet.
 - 26 Gennemført af Tryk Fonden i 2009. 4000 personer (16-65 år) på YouGov Zaperas web-panel (Hede et al., 2009).
 - 27 Nettotallet var også lige under 0 i oktober 2008, marts 2009, samt juni-juli 2009. www.statistikbanken.dk/FORV1.
 - 28 27 pct. forventer et mindre vellønnet job og 19 pct. et mindre interessant job. 20 pct. mener, det ville være svært at finde et andet job overhovedet, og mange svarer ved ikke. Spørgsmålet lød: Hvis du mister dit nuværende job, hvilken situation ville du så være i? 1. kan hurtigt skaffe et tilsvarende job med nogenlunde samme løn; 2. kan hurtigt skaffe et andet job, men lønnen vil sandsynligvis være lavere; 3. vil have svært ved at finde et andet job, også selv om jeg accepterer en lavere løn (tilsvarende for interesse).
 - 29 Siden 1983-84 indgår der en formueeffekt i økonomiske modeller. Alligevel tog regeringen fejl af forbruget. Måske er effekten stærkere efter liberaliseringerne, eller man er nået uden for det „normalområde“, hvor der kan ekstrapoleres.
 - 30 Undersøgelsen foretaget af Ugebladet Mandag Morgen og Synovate (i samarbejde med forfatteren). 1006 repræsentativt udvalgte personer over 18 år blev interviewet pr. telefon, jf. Mandag Morgen no. 44, 2008.
 - 31 Vælgerne var lidt mere forbeholdne, når de blev spurgt: „Dansk økonomi er grundlæggende sund og vil ikke blive særlig berørt af finanskrisen.“ Her var 58 pct. enige og kun 34 pct. uenige.
 - 32 Normalt er overensstemmelsen god. Men marts 2009-undersøgelsen var usædvanlig ved en svarpct. på kun 33 pct.
 - 33 Spørgsmålet henviser til nedgang „næste år“. Det kunne indvendes, at det må gå op, når man nærmer sig bunden. Spørgsmålet tolkes dog næppe så firkantet. Anderledes i forbrugertillidsmålingerne, hvor der spørges om situationen om netop ét år. Her var der stor ændring. Disse fremtidsforventninger nåede i øvrigt aldrig bunden fra 1979-82, men tangerede kortvarigt niveauet fra 1987-89, 1990 (Goul Andersen 1994: 124-25) samt 1998-99.
 - 34 I en You Gov Zapera undersøgelse fra marts 2009 blev der stillet spørgsmålet: „Der tales om, at Danmark kan stå over for en økonomisk tilbagegang. Hvor alvorlig tror du, vi skal forvente, at tilbagegangen bliver?“ Interessant nok var svarfordelingen her noget anderledes, idet 7 pct. svarede „meget alvorlig“ og 51 pct. „ret alvorlig“.
 - 35 Måske har det været endnu værre: I kriseundersøgelsen nov. 2008 blev der spurgt: „Medierne giver et helt overdrevent billede af de økonomiske problemer, Danmark står over for.“ Heri var 68 pct. enige, kun 25 pct. uenige.

- 36 DR Nyheder fulgte i 2009 en kampagne for „konstruktive nyheder“, herunder optimistiske nyheder om krisen (se www.dr.dk/nyheder/Temaer/2009/konstruktive_nyheder/index). Et forsøg på at undgå den velkendte „negativitetsbias“ – men også en illustration af, at det giver store problemer.
- 37 Undersøgelse foretaget af Interresearch for arbejdsløsheds-kassen STA. Se www.sta.dk/pressemeddelelse/8.6.2009 (landsdækkende repræsentativt sample på N=1064 danskere over 18 år).
- 38 I nov. 2008 blev også stillet spørgsmålet: „Dansk økonomi har kurs mod afgrunden“ – Knud Heinesens berømte formulering, som blev symbol på problemerne og på krisebevidstheden omkring 1980. Her svarede kun 6 pct. enig. 91 pct. var uenige. Vi er *meget* langt fra krisebevidstheden dengang.
- 39 Normalt drejer det sig om *mere* velfærd, men det forekommer også, at folk ønsker besparelser. Er begrundelsen ønske om lavere skat, er svaret kodet dér. Emnet „indvandring“ rummer stadig flere positive tilkendegivelser.
- 40 De nye låneformer er populære blandt boligejerne, men ikke i så høj kurs politisk. „Forsigtige“/„ansvarlige“ boligejere med fastforrentede lån blev i øvrigt rasende, da regeringen greb ind og reddede flekslånerne i efteråret 2008. Ganske vist var formålet at redde pensionskasserne, men sådan blev det ikke opfattet, og flertallet af danskere er bibragt den (måske selvopfyldende) opfattelse, at regeringen også vil redde dem en anden gang (Greens/Børsen, 16.10.2009). Indgrebet i 2008 udløste en veritabel storm af særdeles hidsige protester på De Konservatives hjemmeside. Det forargede tydeligvis mange „klassiske“ konservative (<http://www.konservative.dk/nytogdebat/Nyheder/2008/oktober/Sider/Aftaleomfinansielstabilitetpapensionsområdet.aspx>).
- 41 A4 no. 38, 9.nov.2009. Foretaget af YouGov Zapera i dagene 27-30.10.2009. Web panel, 1007 svarpersoner.
- 42 I valgundersøgelserne er der spurgt, „hvor godt“ regeringen har håndteret økonomien. I A4-undersøgelsen er brugt vendingen „hvor godt eller dårligt“.

Danske meningsdannere om køn og kulturel mangfoldighed

Helene Pristed Nielsen Post Doc, FREIA Center for Kønsforskning, Aalborg Universitet.

Med udgangspunkt i den feministiske kritik af Habermas' offentlighedsbegreb stiller artiklen skarpt på, hvordan kønsligestilling og kulturel mangfoldighed omtales i en række interviews med meningsdannere i den danske offentlighed. Med afsæt i deres virke i politiske partier, sociale bevægelser, tænketanke og landsdækkende aviser udtaler interviewpersonerne sig om deres opfattelser af samspillet mellem køn og kulturel mangfoldighed.

Motivering

Baggrunden for artiklen¹ er en kombineret interesse for demokrati og minoritetsdeltagelse samt køn. Den er baseret på et udsnit af et datasæt indsamlet til et projekt om demokrati, offentlighed og deltagelse i EU. Mit konkrete analytiske spørgsmål er „hvordan omtales kønsligestilling i forbindelse med forskellige former for identitet blandt danske meningsdannere?“. Dette bygger på feministiske indvendinger mod Habermas' offentlighedsbegreb samt to citater af Benhabib:

In effect the contemporary global situation is creating real confrontations between cultures, languages, and nations, and if the unintended results of such real confrontations is to impinge upon the lives of others, then we have a *pragmatic imperative* to understand each other and to enter into a cross-cultural dialogue (Benhabib 2002, 36, original kursivering).

The claims of cultures to retain their individuality [...] can be realized only through risky dialogues with other cultures that can lead to estrangement and contestation as well as comprehensive and mutual learning (Benhabib 2002, xiv).

Med inspiration herfra er tanken, at det danske samfund muligvis står overfor et „pragmatisk imperativ“ om at indlade sig på „risikovillige samtaler“ om køn og kulturel mangfoldighed. Denne normative tanke kan man tilslutte sig eller ej. Uagtet er det interessant at analysere, hvorvidt sådanne risikovillige samtaler har empirisk grobund. Derfor præsenterer og diskuterer jeg udtalelser fra 14 danske meningsdannere om deres syn på samspillet mellem køn og kulturel mangfoldighed. Disse udsagn bruges til at diskutere relevansen af den feministiske kritik af Habermas' offentlighedsbegreb.

Teoretisk baggrund: Den feministiske kritik af Habermas' offentlighedsbegreb

Kort opsummeret leder den feministiske kritik af Habermas' offentlighedsbegreb frem til flere elementer, der kan tages højde for i forhold til at designe empiriske studier af demokratisk deltagelse (Pristed Nielsen 2009a), heriblandt:

- Der er brug for en heterogen opfattelse af den offentlige sfære (Fraser 1990, Benhabib 1996 og 2002)
- Politiske analyser bør have et bredt begreb om politikområder (Fraser 1990, Young 2000)
- Køn og andre typer af identitets-kategorier fungerer som vigtige organiserende principper i det sociale liv, og er derfor også relevante i sociale analyser (Benhabib 2002, Phillips 2007)

Samlet giver disse pointer potentielt set anledning til en gennemgribende overvejelse af hvordan man kan/bør studere demokrati og deltagelse. På denne basis kunne man undersøge utallige former for debatter i forskellige dele af samfundet, blandt grupper, der identificerer sig på forskellig vis, alt sammen relativt til det aktuelle emne. Der tegner sig ikke noget klart billede af hvilken tilgangsvinkel, der *samlet* kunne tage højde for de feministiske indvendinger mod Habermas' model for offentlig deliberation.

Udfordringen kunne angribes ved at fremhæve Benhabibs pointe om, at kvinder og børns status inden for grupper kan betragtes som en lakmusprøve „The status of women and children is a litmus test for multicultural aspirations and their theoretical defenders“ (2002, 80). En sådan tilgangsvinkel tilsiger, at man i analyser af offentlige debatter om kulturel mangfoldighed forsøger at fokusere på hvor kvinderne befinder sig, hvorledes forskellige emner evt. tillægges et kønsperspektiv, og om der er tegn på intersektionelle tilgange i disse debatter. „Intersektionalitet“ sigter her på en identitetsforståelse, der tager afsæt i, at det sociale liv samt dertil knyttede politik-områder og offentlige sfærer, i praksis er karakteriseret ved individers samtidige og forskellige identiteter.

„Intersektionalitet“ er ikke en teori men et begreb, der bl.a. kan bidrage til at forfine empiriske analyser med interesse i hvordan identiteter omtales. Intersektionalitet kan derfor opfattes som et metodisk greb, der bidrager til at tage højde for de forskellige indvendinger mod Habermas' offentlighedsbegreb – herunder at identitetskategorier er relevante i sociale analyser og dermed i analyser af offentlige debatter. Begrebet blev introduceret af Crenshaw og diskuteres bl.a. i artiklen 'Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color' (1991), hvori hun påviser, hvordan racisme og kønsdiskrimination påvirker hinanden i folks hverdag, men sjældent i feministisk og antiracistisk diskurs og praksis.

Crenshaw argumenterer som følger: „because of their intersectional identity as both women *and* people of color within discourses that are shaped to respond to one *or* the other, the interests and experiences of women of color are frequently marginalized within both“ (Crenshaw 1991, 1244). I lighed med Crenshaws pointe, er tanken at det er vigtigt at undersøge om diskurser udelukker eller inkluderer væsentlige aspekter af folks levede identiteter. Jeg vil derfor bruge en intersektionel tilgang, i den forstand at jeg analyserer hvordan køn intersektes med forskellige identitetsmarkører, for at vise det spektrum af forståelser af kønsligestilling der eksisterer blandt udvalgte danske meningsdannere.

Empirisk materiale: kriterier for fokus og udvælgelse

Jeg bruger en afgrænset del af data, der bl.a. består af strukturerede interviews med prominente deltagere i den offentlige debat – i projektets terminologi omtalt som „meningsdannere“. De er udvalgt blandt politiske partier, sociale bevægelser, de trykte medier samt tænketanke. Alt i alt har det danske hold² lavet 55 interviews i 14 organisationer. Interviews der handler om mangfoldighed, udvalgte europæiske politik-felter og den europæiske offent-

lighed. Fokus er her indsnævret til hvordan køn omtales i forbindelse med andre former for identitet i udvalgte interviews. Konkret har jeg gennemført materialet for udtalelser om kønsligestilling samt former for identitet. Fordi materialet er stort, medtager jeg kun interviews med den mest prominente person i hver organisation (se oversigt sidst i artiklen). Organisationerne er udvalgt med henblik på at dække politiske spektre samt repræsentere forskellige holdninger til kulturel mangfoldighed.

Jeg lavede en simpel søgning på ordet „ligestilling“ (der antages at være mere almindeligt brugt end „kønsligestilling“) i de udvalgte interviews, og i tilfælde hvor der var færre end tre resultater per interview, supplerede jeg med en søgning på „køn“. Dette blev gjort for at reducere data til en håndterbar størrelse med analytisk signifikans. Det er baseret på pointerne om, at der er brug for en heterogen opfattelse af den offentlige sfære og relevante politikområder, og at køn og andre typer af identitet fungerer som vigtige principper i det sociale liv, og derfor også er relevante i sociale analyser. Politiske partier, aviser, sociale bevægelser og tænketanke kan opfattes som mere eller mindre „stærke“ eller „svage“ offentligheder i Frasers terminologi (1990). Overført til Habermas' ordvalg fra *Between Facts and Norms* kan vi se dem som stadig mere fjerne fra „centrum“ eller beslutningstagningsmagten (Habermas 1996, 354ff).

Samlet set udgør de tre parametre for dataudvælgelse en række skridt med henblik på at reducere kompleksiteten i data samtidig med, at der tages højde for en række teoretiske pointer. Således „tuner“ jeg ind på en række forskelligartede sfærer (14 forskellige organisationer), dernæst kigger jeg efter udtalelser om kønsligestilling (ved at trække svar ud fra interviews), og endelig ser jeg på disse fra et intersektionelt perspektiv (ved at kode de udtrukne svar alt efter hvilke typer af identitetsmarkører der måtte optræde).

Analyse: Ligestilling +

Efter at have gennemført alle 14 interviews for ordet „ligestilling“ endte jeg med en lang liste af interview-uddrag, som jeg derefter udsatte for en kodningsprocedure inspireret af Strauss og Corbins (1998) tilgang om at lade kodningskategorier opstå på baggrund af respondenters eget ordvalg. Jeg noterede tilfælde, hvor ligestilling blev omtalt i forbindelse med forskellige typer af identitet. På den baggrund opstod en række kategorier, herunder kønsligestilling, i kombination med forskellige typer af kulturopfattelser, som vil være i fokus i det følgende. Jeg vil nedenfor eksemplificere indholdet samt diskutere betydningen af samstillingerne.

Kønligestilling og „danskhed“

Der er mange udsagn om kønligestilling i samspil med hvad, det vil sige at være dansk i materialet. Rolandsen Agustín (2009) har lavet en omfattende analyse af, hvordan de interviewede danske politikere (20 i alt) udtaler sig om ligestilling og dansk identitet. Hovedlinjen er her, at Danmark er førende i Europa på ligestillingsområdet. Hun påviser, at mange fra de fire politiske partier ser ligestilling som en udvikling på en skala med Danmark mere eller mindre i toppen. Ved at udvide fokus til de øvrige organisationer er det tydeligt, at dette billede stadig findes, men med interessante modifikationer og progressivt mere udfordret i de følgende eksempler. Følgende udsagn udgør en gradvis nedstigning fra den opfattelse at Danmark ligger i toppen mht. kønligestilling. Jeg starter „øverst“ med et medlem af Ekstra Bladets redaktion: (9) „[...] nu synes jeg vi har ret høj grad af ligestilling i Danmark og i de skandinaviske lande, men jeg tror da at, vi skal ikke mange hundrede kilometer syd på, før den slipper op den der ligestilling“. Udsagnet suppleres fra Den Danske Forening: (7) „Jeg tror ikke det betyder noget her [den europæiske integrations indvirkning på kønligestilling]. Jeg ved ikke om det betyder noget i de lande i Europa hvor mænd og kvinder lever kulturelt set mere adskilt“.

Et par trin længere nede af stigen finder vi et redaktionsmedlem fra Politiken, der er knap så sikker på at kønligestilling faktisk er opnået i Danmark: (11) „Den [europæisk integration] har allerede spillet en kæmpe stor rolle, og en kæmpe stor positiv rolle, og det er jo bemærkelsesværdigt, at den endda har formået at gøre det, for eksempel i forhold til et samfund som det danske, som jo bryster sig af, at være i front omkring ligestilling mellem kønnene“. Og sluttelig et medlem af Kvinderådet, der sætter ord på den danske kvindebevægelses dilemma om at være inkluderende og samtidig kæmpe for kvinders universelle frigørelse (Pristed Nielsen og Thun 2010, *under udgivelse*).

(8) [...] så har de jo et netværk som er større end det, vi ser blandt andre f.eks. danske kvinder [...] selvom man tilsyneladende isolerer sig, jamen så har man nogle styrker, som vi andre ikke har mere [...] Så er spørgsmålet om vi har sat noget til, eller om vi har vundet noget andet. Altså, jeg tror, vi har vundet noget andet, altså vi har vundet, specielt for kvindernes vedkommende har vi vundet ved at man kan gå ud og finde sig et job og forsørge sig selv og sine eventuelle børn. [...] Vi har fået mere selvstændighed, vi har fået økonomisk uafhængighed, vi har fået en større bevidsthed, aktivitet, også i forhold til rettigheder.

Den mest kritiske røst i dette trinvisse billede stammer fra et medlem af Ny Agenda:

(13) Det er fuldstændigt hyklerisk og utroligt, at f. eks. Dansk Folkeparti, der har stemt imod al ligestillingslovgivning, nu pludselig siger at ligestilling er en dansk værdi. [...] Så man bruger altså ligestillingen til at slå indvandrerne oveni hovedet, og samtidig ikke gøre noget som helst. [...] Også når man skal lave de her indvandrerkontrakter – statsborgerskabskontrakter. Her skriver man jo også stort set under på, at her i landet slår vi ikke vores koner. Men de fleste af dem der bliver – kvinder der bliver slået ihjel af deres eks, de bliver jo slået ihjel af en blåøjet, blond mand.

Den „kontrakt“, der refereres til her, er det dokument der blev introduceret af regeringen i marts 2006, som er obligatorisk at underskrive for ansøgere af statsborgerskab i Danmark. Det indeholder bl.a. følgende formulering: „Jeg anerkender, at mænd og kvinder har lige pligter og rettigheder i Danmark, og at både mænd og kvinder skal bidrage til samfundet. [...] ligesom mænd og kvinder har den samme ret til at deltage i demokratiske processer“.³ Dokumentet kan betragtes som et udtryk for regeringens officielle holdning til kønligestilling som en dansk værdi. Som Rolandsen Agustín (2009) påviser, kan det også ses som udtryk for den generelle holdning blandt mange af de interviewede politikere. Dette gør det så meget desto mere interessant at kunne konkludere på baggrund af ovenstående, at det, på trods af meget stærkt udtalte holdninger om kønligestilling som en *fait accompli* i Danmark, er muligt at spore kritik og moddiskurser, hvis undersøgelsesfeltet udvides til at inkludere alternative former for offentlige sfærer – i dette tilfælde avisredaktioner, tænketanke og sociale bevægelser.

Kønligestilling og „europæiskhed“

Givet interviewenes fokus på Europa og EU, samt at vi stiller konkrete spørgsmål om forholdet mellem kønligestilling og normativ europæisk integration, er det næppe overraskende, at stort set alle interviews (12 ud af 14) indeholder koblinger mellem ligestilling og europæisk identitet. Her findes to typer af udtalelser; synspunkter om hvorvidt ligestilling er en særlig europæisk værdi eller ej, og diskussioner af europæisk integration som instrumentel i forhold til at fremme ligestilling i medlemsstaterne. På basis af analyser af politiker-interviews konkluderer Rolandsen Agustín, at „Gender equality is defined by most of the interviewees as a common European value in normative terms“ (2009, 16). Dog illustrerer hendes materiale samt data medtaget her, at opfattelsen af lige-

stilling som en europæisk værdi ikke er entydig, hverken blandt politikere eller andre. Baseret på samme logik som før, starter jeg med det synspunkt (fra Jyllands-Posten) at ligestilling er en ur-europæisk værdi:

(10) Ja, det [uligestilling mellem kønnene] er da meget ueuropæisk. Altså, det er jo en europæisk værdi med ordene fra den amerikanske forfatning ikke, at alle mennesker er lige. Det er en ur-europæisk værdi, fra Platon og Sokrates til i dag. Længere er den ikke. Dermed er alt også sagt om indvandring og køn og sådan noget.

Tanken om kønsligestilling som en „ur-europæisk værdi“ bliver dog udfordret. Her i to forskellige reaktioner på spørgsmålet: „Kan du nævne nogle ikke-europæiske eller anti-europæiske holdninger, værdier eller ideologier?“, med et opfølgende spørgsmål om uligestilling mellem kønnene kunne være et eksempel. Den første reaktion er fra Danmarks Sociale Forum: (5) „[...] det [uligestilling mellem kønnene] eksisterer selvfølgelig også i Europa, både Vesteuropa og Østeuropa altså i forskellige grader af hvor kvinder er ringere stillet, men sådan som ideal i hvert fald, så vil jeg sige det er en ret udbredt europæisk ide“. Dernæst et medlem af Venstre:

(3) jamen altså selvfølgelig er det [ligestilling mellem kønnene] en europæisk værdi, men det er ikke en eksklusiv europæisk værdi. Altså, jeg mener, at det australske, new zealandske samfund, det amerikanske samfund er baseret på de samme ting. Men der er lidt en, synes jeg, ulykkelig tendens i Europa til at alt godt kommer herfra.

Disse udsagn anerkender kønsligestilling som en europæisk værdi, men afviser at Europa har et monopol på idealet. Det står i kontrast til citatet om ligestilling som en ur-europæisk værdi. I samstilling med sætningen „Dermed er alt også sagt om indvandring og køn og sådan noget“ synes det at indeholde en antagelse om, at indvandrere kan lære om kønsligestilling fra europæerne.

De følgende to eksempler er medtaget, fordi de uddykker et ligestillingsbegreb, der omfatter homoseksuelles rettigheder. Først et medlem af Politikens redaktion: (11) „Det er klart, at der er her nogle spændinger indenfor den Europæiske Union, fordi der er andre lande hvor man stadigvæk diskuterer intenst om ligestillingspræmissen nu kan gennemføres både i relation til mand-kvinde, men også i relation til homoseksuelle“. Fokus på homoseksuelles rettigheder tages også op af et medlem af Socialdemokraterne, der samtidig introducerer en gradering

af danske normer i forhold til andre specifikke EU-lande: (2) „Jamen der skal man jo så bare huske, at der er Europa jo meget forskellig, ikke. Altså, i Danmark diskuterer vi nu alvorligt, om også bøsser kan få lov at adoptere. Det ender det selvfølgelig med på et tidspunkt. Prøv at tage den diskussion i Italien. Eller Rumænien eller Ungarn“.

Som eksemplerne illustrerer, kan vi diskutere, hvor vi kommer fra – i form af hvorvidt der findes noget „ur-europæisk“ – men vi kan også diskutere, hvor vi er på vej hen i forhold til europæisk normativ integration, herunder om vi nærmer os en højere grad af ligestilling også for seksuelle mindretal. Vi spurgte specifikt til respondenternes forventninger til den europæiske normative integrations fremtidige indvirkning på kønsligestilling såvel som andre former for ligestilling. Svarene faldt indenfor et spektrum, der anså EU som en garant for ligestilling (både i Danmark og andre medlemslande), til kritiske kommentarer om at kvæle græsrodsbevægelserne⁴. Først et medlem af Jyllands-Postens redaktion, der primært ser EU som en garant for at fremme ligestillingen i *andre* lande: (10) „Jamen der tror jeg, ligesom i andre sammenhænge, kan det europæiske samarbejde i sig selv, for nogen lande løfte overlæggen“. Hvorimod følgende udtalelse fra DIIS ser på EU's mulighed for at bidrage til kønsligestillingen i Danmark: (14) Man kan sige at i de sidste 15 år har fremskridtene på det danske arbejdsmarked på ligestilling primært været båret af EU-lovgivning“. Holdningen deles i Kvinderådet: (8) „Altså hvis jeg må have lov at tage skyklapper på og sige det ud fra et kønsperspektiv, så vil jeg sige: nej hvor er jeg glad for EU. Fordi hvis ikke vi havde haft EU, og hvis ikke vi havde haft nogle direktiver på ligestillingsområdet, så er jeg bange for at det ville gå endnu langsommere i Danmark“.

Som bemærkningen om skyklapperne antyder, er det væsentligt at tage højde for om respondenterne i almindelighed er EU-skeptikere eller ej. De to følgende citater er diametrale modsætninger i en evaluering af EU-lovgivningens indvirkning på normer og social praksis i de enkelte medlemsstater. Begge indtager en utilitaristisk synsvinkel, men resultatet falder forskelligt ud. Her først en udtalelse fra Politiken:

(11) [J]eg synes som sagt, at den praksis som EU-domstolen har stået for, og som den fortsat videreudvikler i forhold til EU-borgeres rettigheder, yder et meget stort bidrag, som helt sikkert også langsomt vil slå igennem i de nye medlemslande, og det synes jeg er den mekanisme, hvor man så at sige mest omkostningsrealistisk kan sætte europæiske normer igennem.

Dette står i kontrast til følgende betragtning fra et medlem af Ny Agenda:

(13) Jeg synes, det er lidt både og. Altså dem som siger, at EU har været fantastisk for ligestillingen, det mener jeg holder ikke fra en større forskningsanalyse, når det gælder de nordiske lande. Men at sige, at EU ikke har gjort noget for ligestillingen er selvfølgelig også forkert. [...] Og EU trækker jo hele tiden i retning af en retsliggørelse af problemerne. Retsliggørelse af alting. Og det kan have nogle fordele, men det kan også gøre ligesom den politiske aktivitet bag det forsvinder. [...] Så jeg mener, at hele retsliggørelsen af samfundet som sker [...] den kan være god på nogle måder, men den fører altså også til en politisk passivitet. Og jeg tror... Danmark er politisk passivt på ligestillingsområdet. [...] og så har man sovet tornerosesøvn.

På ligestillingsområdet er det en overvejelse værd, om målet skal være en „omkostningsrealistisk“, gennemførelse af normer, eller om en gennemgribende forandring bedre sikres ved at holde debatten åben. Uanset hvilket man måtte foretrække, påviser data at flere muligheder omtales, på trods af at interviewpersonerne repræsenterer et udsnit blandt danske meningsdannere, der ikke nødvendigvis har køn højt på deres dagsorden. Der er ingen entydig effekt af at køn og „europæiskhed“ intersektes i disse interviews.

Kønsligestilling og islam

Kategorien er medtaget på trods af Strauss og Corbins (1998) anbefalinger om datakodning – nemlig at kategorier bør opstå af materialet, snarere end at være bestemt af forudfattede meninger om hvad data indeholder. Jeg medtager alligevel „kønsligestilling og islam“ dels på baggrund kodning og dels, at mange danske meningsdannere bruger islam forstået som kultur og religion i flæng. Derfor følger „kønsligestilling og islam“ delvist naturligt som et interessant undersøgelsesobjekt i forbindelse med analysen af, hvordan køn intersektes med forskellige kulturopfattelser. I et af flere mulige perspektiver kan islam opfattes som en form for kulturelt standpunkt, der evt. kan kobles med holdninger til kønsligestilling. Dette er langt fra et uproblematisk perspektiv, hvilket illustreres i følgende udsagn fra et medlem af Socialdemokraterne:

(2) [N]år jeg meget bevidst indledningsvis siger at vi er multietniske men ikke multikulturelle, så er det fordi, at hvis vi var multikulturelle så skulle jeg også acceptere nogle af de kulturbaggrunde der bl.a.

[har] tvangsægteskaber. [...] nævner herefter visse kulturelle praksisser der ofte forbindes med islam] Og derfor er det jeg er meget præcis med at sige det der med det kulturelle, fordi jeg vil ikke give køb på de ting vi har nået på demokratiområdet, på ytringsfrihed, ligestilling mellem kønnene, på hele det seksuelle orienteringsområde. Vi er ikke nået til mål i Danmark, slet ikke [...] men vi har nået nogle skridt.

Dette er interessant, fordi det på den ene side adskiller etnicitet og kultur, men på den anden side trækker et skarpt skel mellem kulturelle praksisser såsom tvangsægteskaber i forhold til rettigheder „vi har opnået“ – et „vi“ der tilsyneladende opfattes som en etnisk dansk identitet. Således falder den sidste respondent her direkte ned i sin egen „multikulturelle fælde“, for så vidt at dansk kultur identificeres som noget, der ikke accepterer sådanne praksisser. Dette foranlediger mig til at citere Phillips: „culture needs to be treated in the more nuanced way that has become available for class and gender: that is, as something that influences, shapes and constrains behaviour, but does not determine it“ (2007, 10).

Ovenstående illustrerer en udviskning af grænser mellem, hvad der opfattes som kulturelt betingede og religiøst betingede praksisser, hvoraf det synes uklart, hvilken type praksis kønsligestilling er – religiøs eller kulturel? Overraskende, og så meget desto mere interessant, viste det sig efter gennemgang af det udvalgte data, at selve ordet „religion“ meget sjældent nævnes i forbindelse med kønsligestilling. Der er ingen direkte koblinger i data mellem fx kristendom og kønsligestilling og kun én mellem islam og kønsligestilling. Jeg har kun noteret to direkte referencer til „religion“. Én af disse er en afvisning (fra SF) af, at religion har noget at gøre med ligestilling: (1) „Altså, det er jo ikke noget som er baseret på religion f.eks., det er baseret på nogle kulturelle mønstre, som vi havde hos os for 100 eller 200 år siden“.

Dette er en interessant udtalelse, for så vidt at denne politiker tilsyneladende forventer, at det er almindeligt at koble spørgsmål om religion og ligestilling. Denne opfattelse stemmer overens med resultater fra et tidligere studie blandt forkvinder for indvandrerkvindeorganisationer i Danmark, der konkluderede at „several women do not self-identify as Muslims on the grounds that Islam is repressive of women, whereas those who do self-identify as Muslims are cautious to explain that Islam itself is not repressive of women – apparently believing that this is a prior assumption of many“ (Pristed Nielsen 2009b, 145). Faktisk viser det sig her, at antagelsen om, at Islam som sådan er kvindeundertrykkende, *ikke* fremstår som pro-

minent. Det er dog en antagelse, der kommer til udtryk fra Ekstra Bladets redaktion:

(9) Ja, altså man kan sige at den muslimske påvirkning er i høj grad på tværs af ligestilling. Der er jo ikke nogen muslimske mennesker, der mener at ligestilling er et mål for deres samfundsudvikling. Så den påvirkning der kommer derfra går den forkerte vej, går på tværs af det der anses som idealet i – hvad skal man sige? – de mest oplyste EU-lande, hvis jeg må tillade mig at sige det.

Med ovenstående undtagelse er det en vigtig konklusion, at der i det udvalgte data ikke omtales en forbindelse mellem religion og kønsligestilling. Dette går imod forventningerne, og står i modsætning til Rolandsen Agustíns (2009) dokumentation af at religion er et (omend om-diskuteret) kriterium for afgrænsning af „dem“/„os“ i det samlede antal politikerinterviews. To forklaringer er mulige: Enten er det fordi, jeg har fokuseret på „toppen“ og kun medtaget interviews med den mest prominente person fra hver organisation, og at disse topfolk muligvis er mere bevidste om politisk korrekthed. Eller også skyldes det kodningen, hvor jeg kigger efter „ligestilling“ + former for kulturel identitet, hvorimod „religion“ måske optræder sammen med andre typer markører.

For at teste den sidste hypotese foretog jeg en ny søgning, denne gang på hhv. „muslim“/„islam“/„tørklæde“ i de 14 udskrifter. Dette skabte et nyt datasæt, der blev udsat for en omvendt kodningsproces, sådan at jeg nu kiggede efter kønsmarkører (tørklæder blev antaget for at have en implicit kønsreference). Det gav et resultat, der stemte bedre overens med forventningen om at finde en stærk kobling mellem ligestilling og religion – men netop „religion“ eksklusivt forstået som islam. For eksempel er der en S-politiker, der udtrykker stor skepsis overfor tanken om Shari'a domstole, fordi han ser det som problematisk i forhold til at beskytte kvinder med muslimsk baggrund der fx ønsker en skilsmisse. Formanden for Den Danske Forening afviser tanken om grupperettigheder baseret på risikoen for at begå vold mod individet ved at „lade de tilslørede kvinder i stikken, som ikke ønsker det“. I det hele taget dukker samstillingen af islam med en fare for undertrykkelse af kvinders rettigheder op i mange interviews, herunder en Venstrepolitiker, der svarer på et spørgsmål om dobbelt statsborgerskab:

(3) [M]it udgangspunkt er, at jeg er imod dobbelt statsborgerskab [...] Men hvis man har et fra et muslimsk land og man har dobbelt statsborgerskab, og eksempelvis en pige blev tvangsgiftet i

Pakistan, så ville det umuliggøre danske myndigheder at hjælpe den pågældende pige tilbage til Danmark, fordi hun var pakistansk statsborger.

Udtalelserne viser stor intern variation i måden at argumentere på. På den ene side er der en række argumenter, der ligner hinanden, for så vidt at de afviser tanken om kollektive rettigheder på grundlag af en bekymring for hvordan særligt kvinder risikerer at blive udsat for gruppepres og manglende individuel frihed. Disse argumenter minder om Okins (1999) spørgsmål om hvorvidt multikulturalisme udgør en særlig trussel for minoritetskvinder. Andre eksempler er forskellige fra denne type argument. Således bygger det første udsagn nedenfor på et argument ud fra majoritetens interesse (den bør ikke opleve utryghed), hvorimod det sidste synes ambivalent i forhold til hvis interesse, der skal tilgodeses: De kvinder der ønsker at komme i svømmehallen eller det samfund, der ønsker at undgå sociale enklaver. Begge udtalelser er fra politiske partier, først et medlem af DF: (4) „[E]ksempelvis har det været meget diskuteret med dommere – skal der være dommere, der bærer tørklæde? Og hvor tørklædet for mange i Danmark er et politisk symbol, hvor man synes det er utrygskabende“. Og dernæst Socialdemokraterne: (2) „Jeg synes for så vidt også, det er fint at en svømmeklub kan have en lukket svømmehal i en time en gang hver anden uge [...] at muslimske kvinder kan komme ud at bade, for det er den eneste måde de kommer det på“. Som det fremgår, har de interviewede meningsdannere forskellige tilgangsvinkler til hvis interesser der skal varetages, hvordan det gøres bedst, og om ligestilling overhovedet skal diskuteres i forbindelse med religiøse grupperes praksisser. På trods af diversiteten i udsagnene er det dog muligt at drage den konklusion, at effekten af at intersektere kønsligestilling med islam er, at det bliver til et spørgsmål om interessevaretagelse.

Risikovillige samtaler?

Jeg citerede i indledningen Benhabib for, at det givet den kulturelle mangfoldighed i de fleste moderne samfund er nødvendigt at indlade sig på „risikovillige samtaler“ (2002, xiv), for at opnå en dybere forståelse af hinandens grænser, ønsker og behov. Gennem kodningsarbejdet blev det tydeligt at data indeholder en del referencer til tanken om debat mellem kulturer og synspunkter, og i den forstand har kodningsproceduren – der var styret af omtaler af forskellige former for kulturel identitet – spillet sammen med det teoretiske udgangspunkt i den feministiske viderudvikling af Habermas' offentlighedsbegreb. I lyset af motiveringen for artiklen er dette et væsentligt resultat, og jeg vil her redegøre for indholdet. Det første eksempel stammer fra en S-politiker, og kan i sammenligning med

de øvrige ses som en minimalistisk tilgang til debat: (2) „Altså de der klassiske ting [ikke diskriminere i forhold til religion, etnisk baggrund, kulturbaggrund, seksuel baggrund] er jo en klar lovgivningsmæssig opgave. Så kan der være områder, som kan være mere vanskelige i forhold til lovgivning, som handler om [...] inkludere dem i samfundsdebatten, i stedet for at ekskludere“.

Bemærk, at dette blev modsagt ovenfor af et medlem af Ny Agenda, der henviste til faren ved at gøre anti-diskrimination til et juridisk spørgsmål – da den offentlige debat om emnet i så fald risikerede at blive forringet. Den danske kvindebevægelse kan muligvis siges at have sovet „tornerosesøvn“ i forhold til at inkludere etniske minoritetskvinder, hvilket er en skisma, som et medlem af Kvinderådet selv tager op:

(8) [D]er er nogle områder, hvor vi åbenbart ikke har en dialog, som gør, at vi forstår hinanden godt nok til at sige: jamen betyder det så at man er undertrykt, fordi man tager et tørklæde på på arbejde, eller betyder det noget andet for den enkelte der gør det? [...] Jeg tror man kan opnå meget ved at prøve at forstå noget mere, og via noget dialog. Det er ikke kun mig, altså i Kvinderådet siger vi jo: jamen altså vi bliver nødt til at have en dialog med hinanden. Vi kan jo ikke sidde her i hver sin skyttegrav og tro, at vi ved noget om hinanden. Vi bliver nødt til at have dialogen hele tiden.

Helt generelt udtrykte alle medlemmer fra de sociale bevægelser, med undtagelse af Den Danske Forening, et behov for at udvikle en debat i det danske samfund, hvoraf det følgende er et eksempel fra Demokratiske Muslimer: (6) „Så jeg synes et eller andet sted at det er ret sundt for et samfund som det danske – som har så stærke og så homogene holdninger omkring hvordan tingene bør være – engang imellem at blive mødt med noget andet der ser anderledes ud, for netop at få den nødvendige debat“. Følgende udtalelse fra Den Danske Forening står i skarp kontrast: (7) „Man skal overhovedet ikke gå i nogen som helst form for dialog, man skal bare sige: 'her i dette land er der lighed mellem kønnene“.

Med denne sidste undtagelse, er jeg tilbage til udgangspunktet. Benhabibs teoretisk og normativt baserede påpegning af et „pragmatisk imperativ“ for „risikovillige samtaler“ optræder faktisk i det empiriske materiale, hvilket tyder på at i hvert fald visse interviewpersoner – primært ledende medlemmer af de sociale bevægelser – taler om at „opnå den nødvendige dialog“, med Den Danske Forening som en undtagelse. Det er i den forbindelse vigtigt at holde sig for øje, at det ovenfor præsenterede

data er skabt på baggrund af interviews med meningsdannere, der i situationen er blevet bragt til at reflektere over spørgsmål om køn og mangfoldighed som de måske ikke havde levnet tanke, hvis ikke vi havde sat dem stævne. Derfor er der ikke tale om „real confrontations“ i Benhabibs forstand (2002, 36). Desuden fremgår det ikke af materialet, om respondenterne nødvendigvis er „risikovillige“ i den forstand, at de er villige til at ændre deres egne grænser for at imødekomme andres behov. Ikke desto mindre er henvisningerne til tanken om debat betydende for så vidt, at der er tale om interviews med meningsdannere i den danske offentlighed – dog meningsdannere i en „svag“ offentlighed i henhold til Frasers (1990) terminologi.

Konklusion

Det er tydeligt, at der bør tages en del forbehold for hvor vidtrækkende konklusioner, det er muligt at drage på baggrund af materialet. Det er en udforskning af hvordan kønsligestilling omtales i forbindelse med forskellige typer af kulturelle markører blandt 14 danske meningsdannere. Ikke desto mindre er det væsentligt at notere sig, at der i materialet er en klar samstilling mellem kønsligestilling og hhv. „danskhed“ og „europæiskhed“. En samstilling, der dog i nogen grad udfordres – særligt af de mindre „stærke“ offentligheder i hht. Frasers terminologi. I den forstand bidrager artiklen til at bekræfte relevansen af den feministiske kritik af Habermas i forhold til at have en heterogen opfattelse af offentligheder. Ved at inddrage interviewpersoner fra bl.a. sociale bevægelser og avisredaktioner, kommer der nye synspunkter frem, som ikke registreres blandt de politiske partier (se Rolandsen Agustín 2009). Desuden er det en væsentlig konklusion, at „ligestilling“ i meget ringe grad optræder i materialet i forbindelse med omtaler af religiøs identitet, hvorimod en modsat søgning på „islam“, „muslim“ og „tørklæder“ resulterer i mange samstillinger med køn. Heraf konkluderer jeg, at ligestilling ikke omtales som en religiøst betinget kulturel værdi, men at islam til gengæld omtales som en religion/kultur (materialet tillader ikke nogen distinktion), der har særlig betydning for kvinders position og deltagelse i samfundet – en ret modsætningsfyldt konklusion. Herunder er det væsentligt at fremhæve, at trods stærkt differentierede holdninger er effekten af at intersekte kønsligestilling med islam, at det bliver fremstillet som et spørgsmål om interessevaretagelse. Med tanke på artiklens motivering og teoretiske udgangspunkt, er den mest interessante konklusion, at mange af meningsdannerne (særligt fra de sociale bevægelser) taler om et behov for debat i forbindelse med udtalelser om ligestilling. Det er selvfølgelig nødvendigt at påpege, at de udvalgte sociale bevægelser langt fra udgør noget repræsentativt

udsnit, men netop er valgt med henblik på organisationer med holdninger til spørgsmål om kulturel mangfoldighed og/eller køn.

Interviewoversigt

1. SF, int.: Lise Rolandsen Agustín [LRA], d.22/12-08 + 23/2-09
2. Socialdemokraterne, int.: LRA, d.9/10+24/10-08
3. Venstre, int.: LRA og Birte Siim, d.1/9-08
4. DF, int.: LRA, d.2/12+9/12-08
5. Danmarks Sociale Forum, int.: LRA, d.25/3-09
6. Demokratiske Muslimer, int.: LRA, d.27/1-09
7. Den Danske Forening, int.: LRA og Pernille Rødkær Bundgaard [PRB], d.16/3-09
8. Kvinderådet, int.: LRA, d.23/2-09
9. Ekstra Bladet int.: PRB og Birte Siim, d.27/10-08
10. Jyllands-Posten int.: PRB, d.11/11-08
11. Politiken int.: PRB og Birte Siim, d.27/10-08
12. CEPOS, int.: Anne Skytt Gregersen [ASG] og PRB, d.19/11-08
13. Ny Agenda int.: ASG og PRB, d.6/1-09
14. DIIS, int.: ASG og PRB, d.18/11-08

Referencer

- Benhabib, S 1996**, *Democracy and Difference, Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, New Jersey.
- Benhabib, S 2002**, *The Claims of Culture. Equality and Diversity in the Global Era*, Princeton University Press, New Jersey.
- Crenshaw, KW 1991**, 'Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color', *Stanford Law Review*, Vol. 43, No. 6, pp. 1241-1299.
- Fraser, N 1990**, 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy', *Social Text*, No. 25/26, pp.56-80.
- Habermas, J 1996**, *Between Facts and Norms, Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Polity Press, Cambridge.
- Integrationsministeriet 2006**, 'Erklæring om integration og aktivt medborgerskab i det danske samfund'. Fra http://www.nyidanmark.dk/NR/rdonlyres/EC64741B-0BD9-464B-8DCF-2EA-405CED223/0/integrationserklæring_dansk.pdf, [20/11 2009].
- Okin, SM 1999**, 'Is Multiculturalism Bad for Women?', i J Cohen, M Howard, M C Nussbaum (red.): *Is Multiculturalism Bad for Women? Susan Moller Okin with respondents*, Princeton University Press, Princeton.

Phillips, A 2007, *Multiculturalism without Culture*, Princeton University Press, Princeton.

Pristed Nielsen, H 2009a, 'Gender, Diversity and the European Public Sphere', Eurosphere Working Paper Series, no. 24, http://www.eurosphere.uib.no/knowledgebase/wpsdocs/Eurosphere_Working_Paper_24_Pristed.pdf [20/11 2009]

Pristed Nielsen, H 2009b, 'Islam: a dead end for integration of female immigrants in Denmark?', i V Angeles og G Bonifacio (red.), *Gender, Religion and Migration: Pathways of Integration*, Lexington Books, Maryland.

Pristed Nielsen, H & C Thun 2010, 'Multicultural Feminism in Denmark and Norway?', i *Kvinder, Køn og Forskning*, vol.2/3, under udgivelse.

Rolandsen Agustín, L 2009, 'It is all about the women', Eurosphere Working Paper Series, no. 22, fra http://www.eurosphere.uib.no/knowledgebase/wpsdocs/Eurosphere_Working_Paper_22_Agustin.pdf [20/11 2009]

Strauss, A & J Corbin 1998, *Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Sage Publications, London.

Noter

- 1 Baseret på den danske del af Eurosphere projektet – 'Diversity and the European Public Sphere: Towards a Citizens' Europe', med 16 deltagerlande. Projektet spørger hvorvidt en inkluderende europæisk offentlig sfære er mulig set i lyset af etnisk og national mangfoldighed indenfor EU og de enkelte medlemsstater. Finansieret under EUs 6. rammeprogram, se www.eurosphere.uib.no
- 2 Jeg er tak skyldig til Anne Skytt Gregersen, Pernille Rødkær Bundgaard, Lise Rolandsen Agustín og Birte Siim.
- 3 Fra http://www.nyidanmark.dk/NR/rdonlyres/EC64741B-0BD9-464B-8DCF-2EA405CED223/0/integrationserklæring_dansk.pdf
- 4 Der er ét vigtigt citat som falder helt udenfor den typologi skitseret her, og det er en udtalelse fra Den Danske Forening, der afviste legitimiteten af at lade EU sætte normer på nogen områder overhovedet. Dette synspunkt bygger på en stærk EU-skepsis, men interessant nok bygger det også på en stærk skepsis mht. kollektive rettigheder og en bekymring for minoriteter indenfor minoriteter. Denne person henviste adskillige gange til risikoen for kvinder og børns undertrykkelse indenfor religiøse og etniske mindretal, og tilkendte sig derfor en liberal tilgangsvinkel til individers rettigheder.

Samfundets trosbekendelse

Ove Korsgaard Professor Ph.d., dr. pæd., Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet.

I artiklen tematiseres tre problemstillinger. 1) hvilke grundlæggende værdier skulle den danske skole formidle efter 2. verdenskrig, 2) hvilken rolle skulle staten spille i formidlingen af disse værdier, 3) hvilke forskelle er der mellem efterkrigstidens og nutidens syn på de grundlæggende værdier, som skolen skal formidle til den opvoksende generation.

At danske værdier er en yderst subjektiv og luftig størrelse, fremgår med stor tydelighed af den omfattende litteratur, der findes om danskhed. Hvis man orienterer sig i den, viser det sig, at et utal af forskellige værdier gennem tiden er blevet erklæret for at være særlig danske. Betyder det, at man i virkeligheden ikke kan tale om *fælles* danske værdier i mere objektiv forstand? Findes der slet ikke fikspunkter, hvor det danske samfunds værdier er formuleret og konkretiseret? Jo, det gør der. I hele den moderne stats historie har skolen været den vigtigste institution til skabelse af et samfundsmæssigt fællesskab. Og det værdimæssige grundlag for dette fællesskab er formuleret i de forskellige skolelove, der har været gældende siden *Kirkeordinansen* af 1537. Om folkeskolens formålsparagraf har tidligere undervisningsminister Knud Heinesen meget rammende sagt: „Folkeskolens formålsparagraf [er] samfundets trosbekendelse til fælles værdier“ (Heinesen 2006, 188). I folkeskolens formålsparagraf er de fælles værdier, som skolen skal føre den opvoksende generation ind i, formuleret. Et skift i skolens formålsparagraf er udtryk for et skift i trosbekendelsen til fælles værdier. Og da skolens formålsparagraf – med tilhørende vejledninger,

bekendtgørelser og cirkulærer – har skiftet indhold gennem historien, er de fælles værdier i Danmark en historisk og variabel størrelse.

I denne artikel vil jeg tematisere tre problemstillinger. 1) Hvilke grundlæggende værdier skulle den danske skole formidle efter 2. verdenskrig? 2) Hvilken rolle skulle staten spille i formidlingen af disse værdier? 3) Hvilke forskelle er der mellem efterkrigstidens og nutidens syn på de grundlæggende værdier, som skolen skal formidle til den opvoksende generation?

Den ideologiske diskussion

I de første hundrede år, Danmark havde en demokratisk styreform, blev demokrati ikke betragtet som en grundlæggende pædagogisk værdi. Det var yderst sjældent, demokrati som politisk værdi og demokrati som pædagogisk værdi blev knyttet sammen. Det var først kampen mod fascismen og nazismen, der gjorde demokrati til et centralt tema i dansk pædagogisk tænkning. I sin bog *Hvad er demokrati?* satte Hal Koch sagen på spidsen, da han om situationen i 1945 skrev: „Verden er pludselig vågnet op og har til sin forbavselse set, at den er blevet demokratisk. Det var den nemlig ikke før“ (Koch 1970,7). Efter 2. verdenskrig skete der så at sige en demokratisering af begrebet demokrati. Der skete en forskydning fra en „smal“ til en „bred“ forståelse af demokratiet, fra demokrati som styreform til demokrati som livsform, (Ross 1946), fra et *beskyttende* til et *udviklende* demokrati (Held 1996). I det beskyttende demokrati betragtes det som demokratiets vigtigste opgave at udgøre et værn for fundamentale menneskerettigheder, som for eksempel ejendomsretten. I det udviklende demokrati betragtes demokratiet som mere end et fast regelværk. Demokrati er noget, der skal

udvides til at omfatte det økonomiske, sociale, kulturelle og pædagogiske område, og *udvikles* til en livsform, hvor borgerne igennem direkte deltagelse og deliberation opnår fælles værdier, forståelse og normer. „At kunne få opdragelsens og undervisningens mål kombineret med det demokratiske og medmenneskelige mål i samfundet er den moderne pædagogiks højeste formål“. Med den formulering satte skolemanden C. C. Kragh-Müller ord på en bærende tanke efter krigen. (Kragh-Müller 1963,13).

Efter krigen var der grundlæggende enighed om, at opdragelse til demokrati var en vigtig og nødvendig sag. Men der var langt fra enighed om, hvad det ville sige. Var det primært et spørgsmål om at demokratisere adgangen til uddannelsessystemet, så en større del af en ungdomsårgang fik mulighed for mere end 7 års skolegang? Eller var det et spørgsmål om at demokratisere undervisningen ved at give eleverne medbestemmelse om dens indhold? Eller var det et spørgsmål om at demokratisere omgangsformerne mellem elever og lærer? Eller noget fjerde eller femte? I det følgende er det primært synet på statens rolle i opdragelsen til demokrati, der skal belyses. I denne diskussion aftegnede der sig tre overordnede synspunkter: 1) staten skal sikre, at alle får en demokratisk opdragelse, 2) staten skal sikre pluralisme og forholde sig neutralt til forskellige livsanskuelser 3) statsmagten såvel som borgerne må oparbejde indsigt i og holdning til demokratiets grundlæggende dilemmaer. Jeg vil her primært indkredse de tre positioner ved hjælp af tre centrale personer i efterkrigstidens danmarkshistorie, nemlig Mogens Fog, Hal Koch og K.E. Løgstrup (Korsgaard 2008, 344-48).

Staten skal sikre alle en demokratisk opdragelse

Forestillingen om mennesket som et væsen, der kan gøres til genstand for indoktrinering, spillede umiddelbart efter 2. verdenskrig en betydelig rolle i samfundsdebatten. Man havde set, hvordan det tilsyneladende var lykkedes for nationalsocialisterne at nazificere en stor del af den tyske ungdom ved hjælp af en effektiv ideologisk opdragelse. Hvis man i et demokrati lagde lige så stor vægt på ideologisk skoling som nationalsocialisterne, måtte det være muligt at forme den opvoksende generation til gode demokrater. At staten skulle forstå en sådan opdragelse, var et synspunkt, der fik en vis gennemslagskraft.

Allerede i 1944 havde DSU's formand Victor Gram på et møde i Dansk Ungdoms Samvirke markeret, at den rigtige form for ungdomsopdragelse var en af staten ledet disciplineret undervisning. Det havde diktaturstaterne resultater vist. I et bittert opgør med samvirketsformand Hal Koch understregede Victor Gram: „Den Opfattelse staar vi fast ved, og det afficerer os ikke hvad andre mener“ (Nissen og Poulsen 1963, 292). I DSU's

sociale ungdomsprogram for efterkrigstiden var obligatorisk statsopdragelse til demokrati formuleret som de unge socialdemokraters officielle politik.

I en tale den 29. august 1945 argumenterede Mogens Fog ligeledes for en demokratisk genopdragelse af, hvad han kaldte „vore forrædere“, dvs. de mennesker, der efter befrielsen den 5. maj var blevet fængslet af modstandsbevægelsen for at have gået tyskernes ærinde. Hans forslag gik ud på, at fængselsystemet skulle påtage sig opgaven at omskole danske nazister til funktionsdygtige demokrater. I fængslerne skulle man „bevidst påvirke dem til forståelse af demokratiets fordele frem for førersystemet. Det skal ske ved undervisning, foredrag, litteratur, studiekredse; men da den praktiske erfaring er en langt visere læremester end både bogen og ordet, bør man også lade fangerne lære folkestyrets metoder at kende ved egen hjælp, ved et vist selvstyre inden for murene“ (Fonsmark 1990, 51).

Staten skal sikre pluralisme og forholde sig neutralt til livsanskuelser

Hal Koch fandt det yderst betænkeligt, hvis en liberal stat stillede sig i spidsen for en demokratisk opdragelse. I et foredrag om *Staten og ungdomsopdragelsen* fra 1946 fremhæver han, at den totalitære stat har som ambition at præge den opvoksende generation ideologisk. Hvis en liberal stat følger samme spor, er den på vildspor.

Koch skelner mellem statslige opdragelsestiltag, der er baseret på en ideologisk anskuelse, og opdragelsestiltag, der ikke er det. Den afgørende forskel mellem en demokratisk og en totalitær opdragelse er, at en demokratisk opdragelse ikke forpligter folk på en bestemt menneske- og statsopfattelse. Der gives således ikke en demokratisk opdragelse, på samme måde som der findes en nazistisk og kommunistisk. En ideologisk skoling i demokrati forudsætter nemlig, at man ved, „hvad demokratiet er, eller for at sige det mere alment: man ved, hvad det gode er, og hvorledes man når frem til det, og modsat at man kender det onde og ved, hvorledes man skal sky det“ (Koch 1946, 380). Men det kan man, ifølge Hal Koch, i sidste instans ikke vide. Det skyldes, at demokrati ikke er en ideologi på linje med nazismen og kommunismen. Demokrati er et åbent system uden en fast kerne.

Opdragelse til demokrati må derfor bygge på „sokratisk uvidenhed“. Ingen sidder inde med det endegyldige svar på, hvad demokrati er. Derfor bliver dialog, samtale og forhandling de afgørende kendetegn ved en demokratisk opdragelse. Det er forståeligt, at Hal Koch selv rejser spørgsmålet: „Kan der ud fra det, som her er sagt overhovedet blive tale om nogen opdragelse? Ender denne sokratiske linje ikke i den mest udvandede tolerance, hvor opdragelsens mål synes at være dette

at vænne de unge til en saglig skepsis, der kvæler al begejstring?“ (Koch 1946, 381). Mange vil hævde, siger Hal Koch, at de unge skal have idealer, som står fast; også når det gælder demokratisk opdragelse. Men sætter en liberal stat sig i spidsen for en sådan opdragelse, undergraver staten simpelt hen demokratiet. Hvad er så statens opgave? Her skelner Hal Koch mellem indhold og rammer: „Statens opgave bliver ikke at skabe indholdet i opdragelsen, men at bygge brugbare rammer“ (Koch 1946, 383). Hal Koch afviste med andre ord, at opdragelse til demokrati skal være en statsopgave. I forlængelse af Hal Kochs optik ses pluralisme og demokrati som to sider af samme sag. I det perspektiv er det pluralisme, der adskiller totalitær og demokratisk opdragelse. Det skal dog nævnes, at Hal Koch ikke kun er fortaler for liberale synspunkter, men også eksponent for en republikansk idé om medborgerskab som dannelsesideal, hvilket jeg vender tilbage til i afslutningen (Korsgaard 2001).

Statsmagten og borgerne må oparbejde indsigt i demokratiets grundlæggende dilemmaer

K.E. Løgstrup forholder sig skeptisk til idéen om pluralisme som højeste norm og staten som en værdimæssig neutral instans. I artiklen „Stat og livsanskuelse“ fra 1961 problematiserede han den opfattelse, at retsstaten er ideologisk neutral: „Også retsstaten er en livsanskuelsesstat. Når den orden, som retten er til for, forlanger det, rammes også i retsstaten mennesker i deres livsanskuelse, og det er uundgåeligt, fordi der er livsanskuelse også i retsordenen“ (Løgstrup 1961, 140).

Med det udgangspunkt har Løgstrup afskåret sig fra samme løsning som Hal Koch. Men han tager også afstand fra det synspunkt, at en demokratisk stat må sætte sig i spidsen for en ideologisk skoling i demokrati. Han søger derfor at placere sig i en tredje position. Løgstrup mener ikke, man skal affinde sig med pluralisme som højeste norm i et demokrati. Det er derfor nødvendigt „med ufortrøden stædighed at gå ud fra, at der bag om uenighed findes en enighed om andre endnu mere fundamentale holdninger, der kan afgive basis for en fortsat livsanskuelsesmæssig og moralfilosofisk drøftelse“ (Løgstrup 1961, 141). Men hvor længe giver det mening at føre en dialog med det formål at nå til enighed på et dybere plan? Ifølge Løgstrup beror det på et skøn, „hvornår en holdning, som nogle anser for normativ og andre for forkastelig, er at anse for så farlig, at det er nødvendigt at kriminalisere den“. Løgstrup er med andre ord enig i, at dialog er en nødvendig betingelse for et funktionsdygtigt demokrati. Men dialog er ikke en tilstrækkelig betingelse. På et tidspunkt må der træffes beslutninger, der kan opleves som tvang og endda resultere i kriminalisering af bestemte holdninger: „Rets-

staten lider derfor af en indre konflikt og forlegenhed, som den aldrig kan slippe ud af.“ (Løgstrup 1961, 141).

Når det forholder sig sådan, er det ifølge Løgstrup helt afgørende, at såvel statsmagten som borgerne søger at oparbejde en indsigt og holdning til de indre konflikter og grundlæggende dilemmaer, som er forbundet med at leve i en retsstat: „Hvad der skal bevare staten som en retsstat er den evige usikkerhed, der ytrer sig i spørgsmålet, om det nu også i det ene og andet tilfælde var strengt nødvendigt at tvinge“ (Løgstrup 1961, 141). Når det gælder demokratisk opdragelse bliver spørgsmålet derfor, hvor langt må man gå i retning af tvang, når det gælder demokratisk opdragelse?

Som nævnt afviser Løgstrup, at man kan forholde sig ideologisk neutralt, når det gælder opdragelse af næste generation. Det vil ikke engang være ønskeligt, om lærerne forsøgte. Det skyldes, at opdragelse uden idealdannelse slet ikke er opdragelse. Men findes der kriterier, der indikerer, hvornår en demokratisk opdragelse adskiller sig fra en totalitær opdragelse? Løgstrups dilemma er, at han på den ene side opfordrer til en idealdannende undervisning, og på den anden side fastholder, at der må være en grænse for, hvor politiserende undervisning må være. Som svar på dilemmaet formulerer Løgstrup et nyt begreb, der siden er gledet ind i det danske sprog, nemlig begrebet „urørlighedszone“. Ifølge Løgstrup er det et elementært fænomen i tilværelsen, „at enhver af os gør krav på at være omgivet af en urørlighedszone“ (1975, 25). Også barnet og den unge er omgivet af en zone, som må respekteres. Uden respekt for urørlighedszonen befinder vi os i en totalitær kultur. Også selv om styret eller pædagogikken kalder sig demokratisk. Med andre ord: Der må ifølge Løgstrup udvikles en politisk etik, der kan forene modsætningen mellem idealdannende undervisning og menneskers urørlighedszone.

Enhedsskolen som demokratiets kravlegård

Af de tre skitserede strategier er der ingen tvivl om, at den liberale position, som Hal Koch er talsmand for, slog stærkest igennem i efterkrigstidens danske uddannelsespolitik. Kernen i den koch'ske argumentationsstrategi er, at staten i et demokrati skal forholde sig neutral til forskellige livsanskuelser. Men hvordan påvirke den opvoksende generation, når staten ikke må præge indholdet i opdragelsen, men alene skabe brugbare rammer? Svaret blev enhedsskolen – forstået som den udelte folkeskole.

Enhedsskolen blev betragtet som middel til fremme af demokrati. Børnene fra forskellige sociale grupperinger med forskellige intellektuelle evner skulle ikke bare gå i den samme skole, men i den samme klasse. For at lære at forstå hinanden, at tage hensyn til hinanden og arbejde sammen skulle de sociale, intellektuelle, kønsmæssige og

andre forskelle, som findes i samfundet, ideelt set være repræsenteret i klassen. Det gav mulighed for demokratisk prægning uden direkte ideologisk påvirkning.

Fremvæksten af enhedsskolen hænger nøje sammen med fremvæksten af velfærdsstaten. Første gang begrebet velfærdsstat anvendes i dansk sammenhæng er i bogen *Mennesket i centrum – bidrag til en aktiv kulturpolitik*, der i 1953 blev udgivet af en gruppe yngre socialdemokrater. I løbet af få år udviklede begrebet sig til at blive omdrejningspunkt for næsten al samfundsdebat. Flere debatbøger om velfærdsstaten fulgte, blandt andet *Tidehverv og samfundsorden* fra 1954, redigeret af den senere statsminister Jens Otto Krag. Velfærdsstatens bannerfører betragtede skolereformer som en helt afgørende forudsætning for velfærdsstatens og demokratiets udvikling. Reformerne skulle sætte skolen i stand til at løse to hovedopgaver. Den ene var at hæve uddannelsesniveaut af hensyn til den økonomiske vækst, den anden at skabe større lighed i samfundet. Disse to tilsyneladende modsatte opgaver blev imidlertid bundet sammen af den forestilling, at økonomisk vækst og social udligning var hinandens forudsætninger. Det betød, at selv om uddannelsespolitikken på et overordnet plan blevet set i et økonomisk vækstperspektiv, skulle skolen ikke indrettes efter dette perspektiv. Skolens opgave var at skabe social lighed – og derigennem bidrage til økonomisk vækst (Korsgaard 1999).

For at skabe større lighed i samfundet skulle skolen frigøres fra den form for konkurrence, som det økonomiske liv er underlagt. Skolen skulle – populært sagt – være en konkurrencefri institution. Der skulle således ske en afgrænsning af skolen i forhold til kapitalen, markedet og produktionen. I ly af denne ideologiske afgrænsning blev enhedsskolen udviklet. Skolens primære opgave var at give børnene mulighed for at udvikle sig til frie, selvstændige, demokratiske borgere. Skolen skulle således ikke kun fokusere på tilegnelse af kundskaber, men også på demokratisk opdragelse og menneskelig udvikling.

Med udvikling af velfærdsstaten og de dermed forbundne reformpædagogiske tanker blev der ført en intensiv kamp mod konkurrence. For at udvikle en demokratisk folkeskole, skulle konkurrenceprincippet holdes i ave. I skolen skulle der lægges vægt på samarbejde, ikke konkurrence. Det synspunkt udgjorde den røde tråd i de taler, der blev holdt, og artikler, der blev skrevet af skiftende socialdemokratiske undervisningsministre. Det gælder blandt andet Julius Bomholt, K.B. Andersen og Knud Heinesen samt professor Kaj Spelling, der repræsenterede den pædagogiske og psykologiske fagekspertise.

I *Mennesket i Centrum* omtalte Julius Bomholt mellem skolen som en konkurrenceskole baseret på borgerlige idealer. „Mellem skolen indførelse var på en måde den

frie konkurrences indpas i folkeskolen og svarede til de dengang almindeligt rådende borgerlige idealer. Det sociale demokrati, der nu er under udvikling, lægger i højere grad op til menneskers evne og vilje til samarbejde“. Skolen skulle bidrage til en demokratisering af samfundet. „En skole kan åbne for demokratiets muligheder, men den kan også lukke dem. Den kan stile mod vækst eller udvendig præstation. Den kan føre børnene ind i samarbejdets kunst eller presse dem ud i indbyrdes konkurrence“ (Bomholt 1953, 85f).

I *Tidehverv og samfundsorden* fra 1954 skrev K.B. Andersen, at det borgerlige samfunds konkurrenceånd skulle erstattes af en demokratisk samarbejdsånd. „Overbetoner vi i individualismens navn den personlige udfoldelse, konkurrencementaliteten, kappestræbet og egoisme som samfundsmæssige drivkræfter, kan vi godt samtidig afskrive muligheden for at komme væk fra det bestående samfund med dets angst og utryghed. Har vi ikke mod til at gøre fællesskabet, solidariteten, samarbejdsviljen til afgørende anskuelser, kan vi ikke gøre os noget håb om at bygge et samfund af væsentlig anden struktur end det nuværende“ (citeret fra Fonsmark 1990, 62).

Målet med den socialdemokratiske uddannelsespolitik blev i stor udstrækning støttet af den fagpædagogiske ekspertise. Professor Kaj Spelling skrev i *Uddannelse 1977*: „Ethvert demokratisk samfund må være bundet til en stadig bestræbelse på at nærme sig en tilstand af social lighed“ (Spelling 1977, 623). Lighed som mål krævede, ifølge Kaj Spelling, en reduktion af konkurrenceelementet gennem afskaffelse af eksaminer og karakterer. „Eksaminer hører ikke hjemme i folkeskolen, hvis fornemste mål må være at bringe – i teorien alle og i praksis langt de fleste – elever frem til samme kulturelle stade“. Ifølge Kaj Spelling kan det ikke være folkeskolens opgave at selekttere eller klassificere sine elever. Derfor bør karaktererne væk, da de har „en konkurrencefremmende virkning, og jo flere trin der er på karakterskalaen, jo mere effektiv er den for konkurrence. Når mennesker konkurrerer, er det lige præcis for at skabe ulighed mellem dem“ (Spelling 1977, 632). Derfor skulle konkurrence i skolen bekæmpes.

Dog var det først efter voldsomme ideologiske kampe mellem tilhængere og modstandere af udelt folkeskole og af eksamen, at undervisningsminister Jørgen Jørgensen i 1958 kunne få flertal for en ny skolelov. Denne lov viste vej for en udvikling, hvor alle børn gik sammen, ikke bare i de første syv år, men helt frem til folkeskolens afsluttende prøve i 9. klasse. Ideologien bag den nye skolelov blev fuldt udfoldet i *Undervisningsvejledningen for folkeskolen* – kaldet *Den blå betænkning* – fra 1960, hvori det angives, at det er skolens formål „at dygtiggøre børnene til at gå ud i samfunds- og erhvervs livet, velegnede til at

opfylde de krav, man med rimelighed kan stille, men først og fremmest er det skolens opgave at fremme alle muligheder for, at børnene kan vokse op som harmoniske, lykkelige og gode mennesker“ (Undervisningsvejledning for folkeskolen 1960, 29). Det primære mål var at gøre børnene lykkelige, ikke konkurrencedygtige.

Demokrati og pluralisme

Med folkeskoleloven af 1975 skrives ordet demokrati for første gang ind i formålsparagraffen, hvori det hedder, at folkeskolen „forbereder eleverne til medleven og medbestemmelse i et demokratisk samfund og til medansvar for løsning af fælles opgaver. Skolens undervisning og hele dagligdag må derfor bygge på åndsfrihed og demokrati“.

Men hvordan kan det lade sig gøre at forberede til demokrati uden at antaste bestemte livsholdninger? I en kommentar til lovforslaget af 15/12-1972 søger undervisningsminister Knud Heinesen at balancere mellem respekt for forskellighed og påvirkning af holdninger: „Folkeskolen må være en åben skole også i den forstand, at elevernes, forældres og læreres forskellige livsopfattelser og synspunkter respekteres. Det følger heraf og i øvrigt af formålsformuleringen, at skolen ikke må søge at påvirke børnene og de unge til bestemte livsanskuelser eller særopfattelser. (Læreren må bl.a. bestræbe sig på at gøre opmærksom på alternative holdninger). Derimod kan læreren trygt påvirke elevernes holdning i retning af åbenhed over for forskellige opfattelser og herunder opstille åndsfrihed og tolerance som idealer“. (citeret fra Bugge 1979, 115). At opdrage til åbenhed og åndsfrihed er skolens centrale opgave.

I forlængelse heraf understregede daværende kontorchef i Undervisningsministeriet Henrik Helsted i 1977: „Det følger af folkeskolens hele stilling efter lovgivning som en offentlig skole, der står åben for alle børn, at skolen ikke må søge at påvirke eleverne i retning af bestemte livsanskuelser eller bestemte politiske opfattelser.“ (Cornelius 1977, 31). Umiddelbart kunne det se ud som om kontorchefens kommentar er i lodret modstrid med folkeskolens formålsparagraf, idet den nye folkeskolelov netop forpligter skolens virksomhed på demokrati og åndsfrihed. Men en sådan modsætning forsvinder, hvis folkeskoleloven betragtes ud fra den koch'ske optik, idet demokrati netop er kendetegnet ved at forholde sig neutralt til folks livsanskuelser (Jensen 2004, 66ff).

Henrik Helsteds fortolkning af folkeskolens formålsparagraf ligger smukt i forlængelse af de synspunkter, som undervisningsdirektør Asger Baunsbak-Jensen formulerede under den såkaldte indoktrineringsdebat, han selv startede med et interview i *Berlingske Tidende* 13. oktober i 1974. Her hævdede han, at visse folkeskoler var blevet præget af yderliggående marxistiske lærerty-

per, der ville omforme samfundet. Men indoktrinerer, hvad enten den var af politisk eller religiøs karakter, ville ødelægge folkeskolen. Ifølge Baunsbak skulle folkeskolen være en frisindet skole; hvis lærerne ikke ville afstå fra indoktrinerer, måtte de vælge friskolen. Under indoktrineringsdebatten i Folketinget i 1974 gentog undervisningsminister Tove Nielsen samme synspunkt, at lærere der ville indoktrinere, måtte vælge friskolen, et synspunkt der ligeledes blev støttet af det konservative partis ordfører: Missioneren kunne finde sted i friskolen, ikke i folkeskolen (Nørgaard 2008, 58; 71; 72). Argumentationen byggede med andre ord på en klar sondring mellem en offentlig skole og holdningsskoler. Ingen indoktrinerer i folkeskolen, men nok i frie skoler.

Der var således udbredt konsensus om det synspunkt, at folkeskolen skulle bygge på værdimæssig pluralisme. Dog var der enkelte kritiske røster med K.E. Løgstrup som en af de mest markante. I 1981 holdt han et foredrag på Danmarks Lærerhøjskole om *Skolens formål*, hvor han tog afstand fra at gøre pluralisme til skolens højeste norm. „Så vigtigt det er at kunne omgås hinanden i et pluralistisk samfund, så vigtigt er det ikke at affinde sig med pluralisme, men gøre, hvad man kan, for at trænge igennem den til sammenhænge, som vi forsøger at overbevise hinanden om“ (Løgstrup 1987, 51). At affinde sig med pluralisme er ifølge Løgstrup en forlegenhedsløsning og udtryk for åndelig dovenskab. I den efterfølgende diskussion tog professor Kaj Spelling afstand fra Løgstrups synspunkt, at stræben efter sammenhæng er overordnet accept af pluralisme. Ifølge Kaj Spelling havde de totalitære ideologer vist, hvor farligt det er at ønske sig sammenhæng. „Det kan ikke være Løgstrups mening, at folkeskolen skal nå frem til en eller anden ideologisk sammenhæng af en eller anden art, som kunne danne hovedgrundlaget for formålet“ (Lauridsen 1985, 30). At give eleverne lejlighed til at finde frem til en personlig sammenhæng, kunne Spelling godt tilslutte sig. Men et sådant mål ville netop kræve, at skolen er pluralistisk, ligesom samfundet. Hvordan kan skolen være andet end pluralistisk? spørger Kaj Spelling retorisk. Løgstrup svarer, at pluralisme ikke kan være et ideal i sig selv. Selv om enigheden ofte ikke er til at få øje på, vil Løgstrup mene, „at man alligevel må gå ud fra enighed som en hypotetisk størrelse, en enighed, som man endnu ikke øjner, men som er der“ (Lauridsen 1985, 35). I et demokrati er det ifølge Løgstrup vigtigt, at vi omgås hinanden på en demokratisk måde, dvs. en pluralistisk måde, „men jeg vil gerne føje til, at det er lige så vigtigt, at vi, når vi fortsætter drøftelserne, gør det under forudsætning af, at der er en sammenhæng, selv om den er ukendt indtil videre“ (Lauridsen 1985, 36). I diskussionen efter foredraget var der tydeligvis større tilslutning til Kaj

Spellings synspunkt om *pluralisme* end til K.E. Løgstups om *sammenhæng*.

Konkurrencekraft

Den progressive skoles storhedstid blev 1960-erne og 1970-erne. I 1980-erne begyndte der at blive formuleret et opgør med denne skoleform, et opgør der dog først for alvor slog igennem i midten af 1990-erne – og da med en sådan kraft, at den progressive skole nu for mange fremstår som en smuk drøm fra en svunden tid. Kritikken mod den progressive skole var blandt andet, at den måske nok gjorde børnene lykkelige, men ikke konkurrencedygtige. (Fonsmark 1990, 1996, Korsgaard 1999, Pedersen 2006).

Konkurrencestaten blev i løbet af 1990-erne lanceret som et nyt begreb, der inden for politisk teori blev introduceret af professor Ove Kaj Pedersen og inden for praktisk politik af daværende statsminister Poul Nyrup Rasmussen, der søsatte konkurrencestaten med aktiveringspolitik som et vigtigt instrument. Efter valget i 2001 fortsatte Anders Fogh Rasmussen med udbygningen af konkurrencestaten. Selv om valgkampene stadig handler om at forbedre velfærden, er det ikke den klassiske velfærdsstat, men snarere konkurrencestaten, der sætter rammerne for velfærdsdiskussionen og -politikken.

Mens der med velfærdsstaten knyttes en idémæssig forbindelse mellem uddannelse og socialpolitik, etableres der med konkurrencestaten en akse mellem (livs-)lang uddannelse og arbejdsmarkedspolitik. Konkurrencestaten bygger således på et andet syn på uddannelse end velfærdsstaten. Til forskel fra velfærdsstatens skole, der bevidst blev afgrænset i forhold til erhvervslivet og markedet, knyttes der med konkurrencestaten en tæt forbindelse mellem skolen, erhvervslivet og markedet. Det fremgår blandt andet af et programmatisk forord, som undervisningsminister Ole Vig Jensen skrev til rapporten *National kompetenceudvikling* fra 1997: „Uddannelse er en helt afgørende forudsætning for erhvervslivets konkurrenceevne. Danske uddannelser skal derfor tilhøre verdenseliten. Hele den danske talentmasse skal udvikles på højt niveau og endnu flere nå de højeste og fremragende niveauer“. Rapportens røde tråd er, at uddannelsessystemet i fremtiden skal arbejde tæt sammen med erhvervslivet. „lige fra folkeskolen til ph.d.-uddannelserne“. De uddannelsessøgende skal „bibringes en forståelse for, at det at lære skal sidestilles med at arbejde“. Alle skal lære at tage ansvar for egen læring og se læring i et livslangt perspektiv. „Dette er forudsætningen for, at den enkelte hele tiden lærer nyt og tilpasser sin viden til nye omstændigheder og dermed fastholder sin tilknytning til arbejdsmarkedet, men også øger sin markedsværdi.“ (National kompetenceudvikling 1997). Senere undervisningsministre har i ho-

vedsagen fulgt samme uddannelsespolitiske målsætning. I forbindelse med udspil til en handlingsplan på uddannelsesområdet understregede undervisningsminister Ulla Tørnæs i 2002: „Uddannelsessektoren skal i langt højere grad end i dag sikre, at danske virksomheder effektivt får overført ny viden. Forskning og nye ideer skal omsættes til økonomisk vækst og til velfærd for både den enkelte og for samfundet“ (Undervisningsministeriet 2002).

I rapport efter rapport er velfærdsstatens skole blevet kritiseret for manglende evne til at skabe konkurrencedygtige mennesker. Som dokumentation for påstanden henvises der som regel til det forhold, at omkring 20 procent af en ungdomsårgang ikke får en ungdomsuddannelse. Som årsag til miseren anførtes ofte – som professor Niels Egelund gjorde i Globaliseringsrådet –, „at folkeskolen i en årrække har lagt for lidt vægt på faglighed og resultater. Hvert år forlader omkring 10.000 børn skolen uden at kunne læse tilstrækkelig godt. De er blandt dem, der kan få vanskeligst ved at klare udfordringerne i det globale samfund“ (www.globalisering.dk).

At skolen ikke længere betragtes som et „frirum“, men anskues som en integreret del af arbejdsmarkedspolitikken, bryder på afgørende punkter med den klassiske velfærdsstats uddannelsespolitik – og dermed også den form for demokratisk dannelse, der blev udviklet med velfærdsstaten.

Sammenhængskraft

I løbet af 1990-erne fik skolen ikke kun til opgave at styrke samfundets konkurrencekraft, men også dets sammenhængskraft. Ligesom konkurrencekraft er sammenhængskraft et nyt ord, der først for alvor blev brugt efter 1990. Selv om ordet lejlighedsvis tidligere blev brugt inden for sociologien, er det først med Anthony Giddens' værk *Den tredje vej* fra 1998, at begrebet indgår i en egentlig teoretisk sammenhæng. Det som Ove Kaj Petersen kalder konkurrencestaten, kalder Anthony Giddens for den sociale investeringsstat. Investering i uddannelse skal bidrage til at styrke såvel samfundets konkurrencekraft som samfundets sammenhængskraft.

Spørgsmålet om sammenhængskraft er de senere år trådt i centrum af den politiske og økonomiske såvel som den kulturelle og pædagogiske debat. Siden midten af 1990'erne er der i skolen sket et gradvist fokusskift fra pluralisme til fælles værdier. At nye tider var undervejs blev tydeligt, da daværende undervisningsminister Margrethe Vestager i 2000 udsendte sit programmatisk skrift *Værdier i virkeligheden*. Her fremhæves det nemlig: „Vi har mere end nogensinde brug for at sætte ord på, hvad det er for holdninger og værdier, der binder os sammen“ (Værdier i virkeligheden 2000:6). Dog forsvinder pluralismen ikke helt ud af synsfeltet, idet skolen skal fungere som en

smeltedigel, „der kan gøre arvemassen fra de forskellige sociale og kulturelle miljøer, børnene vokser op i, til noget, som den enkelte kan forholde sig åbent til“ (Værdier i virkeligheden 2000, 28). Efter regeringsskiftet i 2001 blev værdipolitikken intensiveret, blandt andet tog regeringen initiativ til udarbejdelse af en række kanoner, en litteraturkanon, en historiekanon, en kulturkanon og en demokratikanon. Dog er der langt fra tale om et værdipolitisk „systemskifte“, idet Margrethe Vestager som radikal undervisningsminister allerede før regeringsskiftet havde sat sammenhængskraft på den uddannelsespolitiske dagsorden.

I 2004 satte regeringen officielt sammenhængskraft på den politiske dagsorden, dels i tilknytning til temaet konkurrencekraft, dels i relation til temaerne indvandring, religion og skolepolitik (Rasmussen 2004; 2005; 2006a; 2006b; regeringen 2005; 2006). Ved sin tiltrædelse som ny socialminister i september 2007 erklærede Karen Jespersen ligefrem sig selv for „minister for sammenhængskraft“ med løfte om at ville kæmpe for „at holde sammen på Danmark“ (Kristensen 2007). I sin åbningstale til Folketinget den 2. oktober 2007 fremhævede statsminister Anders Fogh Rasmussen regeringens vilje til at ville styrke landets sammenhængskraft, blandt andet ved at intensivere undervisningen i demokrati og medborgerskab i en række undervisningsinstitutioner. Han understregede, at „respekt for et demokratisk menneskesyn om alles frihed, ligeværd og ansvar skal præge undervisningen på alle klassetrin“ (Rasmussen 2007).

I 2007 blev undervisning i medborgerskab indført i læreruddannelsen i en fagkombination med kristendoms-kundskab og livsoplysning. I daglig tale kaldes faget for KLM. Om faget hedder det i bekendtgørelsen, at målet blandt andet er, at den studerende tilegner sig kompetencer i „at forholde sig til skolens dannelsesopgave over for eleven som individ, borger i Danmark og i verden“. (Korsgaard m.fl. 2007). At undervisning i medborgerskab blev gjort obligatorisk i læreruddannelsen vidner om en intern spænding i regeringen mellem fokusering på henholdsvis „dansk kultur“ i nationalkonservativ udgave og på „medborgerskab“ i arbejdet med integration.

I åbningstalen 2007 varslede Anders Fogh Rasmussen endvidere et skærpet tilsyn med de frie skoler vedrørende undervisningen i samfundets grundlæggende værdier: „I tilsynet med de frie skoler vil vi sikre, at undervisningen i danske samfundsforhold og demokratiske værdier er i orden“ (Rasmussen 2007). Fokusskiftet fra pluralisme til sammenhængskraft har medført, at friskoleloven, der rummer vidt forskellige holdningskoler, inden for de senere år er blevet strammet. I foråret 2002 blev der vedtaget en lovændring, der for første gang pålagde alle

privatskoler at give eleverne en indføring i frihed og folkestyre. Denne lovændring er ikke enestående. Tværtimod. Gennem de sidste 15 år er friskoleloven blevet ændret gentagne gange. Tilsynet med de frie skoler er blevet skærpet. Som omtalt fremhævede undervisningsminister Tove Nielsen fra Venstre under indoktrinerings-debatten i Folketinget 1974, at lærere, der ikke kunne lade være med at indoktrinere, havde muligheder for at vælge friskolen som platform for deres værdipolitik. Denne forståelse af frihed, der ofte med stolthed er blevet omtalt som en særlig dansk tradition for frisind, bliver ikke længere fremført fra Folketingets talerstol. I 2007 bebudede Venstres statsminister Anders Fogh Rasmussen som nævnt fra samme talerstol, at tilsynet med de frie skolars undervisning i danske samfundsforhold og demokratiske værdier ville blive skærpet. Formuleringen er bemærkelsesværdig. Det er nemlig første gang, en regering i Danmark præciserer, at der skal undervises i „demokratiske værdier“.

Reformuleringen af folkeskolens opgave kommer tydeligst til udtryk i den nye formålsformulering for folkeskolen fra 2006. Her præciseres det, at skolens hovedopgave er at „give eleverne kundskaber og færdigheder“. Først derefter omtales de centrale værdier, som skolen skal give den opvoksende generation en indføring i. I § 1 stk. 3 hedder det: „Folkeskolen skal forberede eleverne til deltagelse, medansvar, rettigheder og pligter i et samfund med frihed og folkestyre. Skolens virke skal derfor være præget af åndsfrihed, ligeværd og demokrati“. Hvor 75-loven taler om „medleven“ og „medbestemmelse“, tales der i 2006-loven om „deltagelse“ op „medansvar“.

Ligesom der var forskel på demokratiforståelsen før og efter 2. verdenskrig, er der også forskel på den demokratiforståelse, der præger henholdsvis velfærdsstaten og konkurrencestaten. Siden *Den blå betænkning* i 1960 og folkeskoleloven af 1975 er det ikke kun rammebetingelserne for det danske demokrati, der har ændret sig, det samme gælder synet på demokrati. Med fremvæksten af konkurrencestaten synes begrebet demokrati nemlig at ændre betydning: fra at blive identificeret med pluralisme til at blive defineret ved hjælp af bestemte værdier. Hvor Knud Heinesen i 1972 præciserede, at folkeskolen ikke må påvirke børn og unge til bestemte livsanskuelser, fremhævede Anders Fogh Rasmussen i 2007, at skolens opgave er at undervise i demokratiske værdier.

Men det er ikke kun skolen, der skal undervise i „demokratiske værdier“. I begyndelsen af 2010 fremsatte Venstre og Det konservative Folkeparti et forslag om, at terrordømte skal udsættes for massiv holdningspåvirkning, mens de sidder i fængsel. Ligesom Mogens Fog i 1945 gik ind for, at fængselsystemet skulle påtage sig opgaven at omskole danske nazister til funktionsdygtige

demokrater, skal systemet nu geares til at kunne afradikalisere militante islamister og gøre dem til funktionsdygtige borgere. Ifølge de konservatives integrationsfører Nasar Khader, skal vi forsøge „at ændre deres holdninger, mens de sidder i fængslet“ (Politiken 8.1.2010).

Reaktualisering af efterkrigstidens diskussion

Forskydningen fra pluralisme til sammenhængskraft som kernen i samfundets trosbekendelse rejser en række spørgsmål af normativ karakter, som her skal sammenfattes i tre punkter:

For det første: Er det nødvendigt og/eller ønskeligt, at den værdipolitiske vending fører til en såkaldt u-vending i synet på demokrati? Som nævnt i indledningen skelnes der inden for politologi mellem et *beskyttende* og et *udviklende* demokrati. Efter 2. verdenskrig skete der en klar forskydning fra den første til den anden opfattelse af demokrati, fra demokrati som værn om fundamentale rettigheder, til demokrati som en livsform, der skulle udvikle sine borgere til aktiv deltagelse. Med introduktion af begrebet sammenhængskraft synes demokratiet at blive reformuleret: fra at opfattes som en personlig og samfundsmæssig udviklingskategori til snarere at betragtes som en forsvarskategori. Folkeskolen indgår tilsyneladende ikke længere i et nyt projekt for demokratisering af det danske samfund. Demokrati er realiseret. Hvad det gælder om for den opvoksende generation er at lære om det, der er realiseret. (Pedersen 2008).

For det andet: Hvilken rolle bør staten spille i bestræbelsen på at opretholde eller skabe sammenhængskraft? Fokusering på sammenhængskraft rejser en række principielle problemstillinger, der reaktualiserer efterkrigstidens tre positioner: 1) Staten skal sikre, at den opvoksende generation får en demokratisk opdragelse. 2) Staten skal sikre pluralisme og forholde sig neutralt til forskellige livsanskuelser. 3) Statsmagten og borgerne må oparbejde indsigt i og holdninger til demokratiets grundlæggende dilemmaer. Hal Kochs betoning af pluralisme har på ingen måde udspillet sin rolle, idet demokrati uden pluralisme ikke kan kaldes et demokrati. Men kulturel, religiøs, etnisk, seksuel og anden form for pluralisme forudsætter uden tvivl en kerne af fælles værdier – en kerne som accepteres af det store flertal. Sat på spidsen er spørgsmålet, om Hal Kochs syn på statens rolle, når det gælder demokratisk dannelse, skal suppleres med Mogens Fogs eller K.E. Løgstrups opfattelse.

For det tredje: Er det nødvendigt og/eller ønskeligt med en nyformulering af samfundets trosbekendelse? Som nævnt i indledningen har trosbekendelsen skiftet indhold gennem historien. I disse år udkæmpes der tydeligvis en kamp mellem to forskellige bekendelser: Den

ene fremhæver „dansk kultur“ som sammenbindende kraft, (kulturkanon), den anden „demokratisk medborgerskab“ (demokratikanon). I den forbindelse er det værd at henvise til den republikanske idé om medborgerskab, som Hal Koch også trak på. For hvad kan samle en befolkning i et stadigt mere multikulturelt, multietnisk og multireligiøst samfund? Frem for at samle fører en ensidig fokusering på „det kulturelle“ og/eller „det religiøse“ let til en opdeling af samfundet i parallelsamfund, hvorimod en betoning af „det politiske“ kan skabe et fællesskab om det at være borger uanset kulturel baggrund og religiøs orientering. En sådan model, der i virkeligheden bygger på en syntese mellem en liberal idé om pluralisme og en republikansk idé om medborgerskab, synes at være det bedste bud på, hvordan man i et stadigt mere heterogent samfund kan udvikle et politisk fællesskab, man som borger kan identificere sig med og føle sig hjemme i.

Referencer

- Bomholt, J 1953**, 'Folkeskolens struktur', i *Mennesket i centrum*. Forlaget Fremad: København.
- Bugge, KE 1979**, *Vi har religion*. København.
- Cornelius, H 1977**: *Folkeskolen i dag*. København. Suenson: København.
- Fonsmark, H 1990**, *Historien om den danske utopi*. Gyldendal: København.
- Fonsmark, H 1996**, *Kampen mod kundskaber*. Gyldendal. København.
- Giddens, A 1998**, *Den tredje vej*. Hans Reitzels Forlag: København
- Heinesen, K 2006**, *Min kronike, 1932-1979*. København.
- Held, D 1996**, *Models of Democracy*. Polity Press: Cambridge, UK
- Jensen, EB 2004**, 'Om at fore identitetspolitik i et demokrati – en problemformulering', i Ove Korsgaard, (red.), *Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse*, Danmarks Pædagogiske Universitetsforlag, København.
- Koch, H 1970**, *Hvad er demokrati?*, Gyldendal, København
- Koch, H 1946**, 'Staten og Ungdomsopdragelsen', i *Frie Ord*. København
- Korsgaard, O 1999**, *Kundskabskapløbet. Uddannelse i videnssamfundet*. Gyldendal: København.
- Korsgaard, O 2001**, 'Hal Koch: Republikaner i grundtvigiansk klæde- dragt', i Ove Korsgaard: *Poetisk demokrati*. Gads Forlag: København.
- Korsgaard, O 2003**, 'Viljen til at tage ansvar i res publica', i A. Friesen, B. J. Larsen og JK Larsen (red.), *Værdier & dannelse*, Dannelseskaranen Amtscenret for Undervisning, Fyns Amt.
- Korsgaard, O 2008**, 'Den værdipolitiske vending', i J. H. Schjørring og T. Bak (red.). *Fra modernitet til pluralisme*, ANIS, København.
- Korsgaard, O, L Sigurdsson & K Skovmand (red.) 2007**, *Medborgerskab – et nyt dannelsesideal?*, Religionspædagogisk Forlag.
- Kragh-Müller, CC 1961**, *I morgen er det for sent*, Rhodos, København
- Lauridsen, P og O Varming (red.) 1985**, *Skolens Formål: debat om skolens opgave*. København.
- Kristensen, JE 2007**, 'Den gemene sammenhængskraft – sammenhængskraft som vilje og forestilling', i P. Lodberg (red.): *Sammenhængskraft – replikker til Anders Fogh Rasmussen*. København.
- Løgstrup, KE 1961**, *Kunst og etik*. København.

- Løgstrup, KE 1975**, 'Skolen og den politiske meningsdannelse', i *Dansk udsyn*. Askov Højskole.
- Løgstrup, KE 1987**, 'Skolens formål', i *Solidaritet og kærlighed*, København.
- National kompetenceudvikling 1997**, Undervisningsministeriet.
- Nissen, H og H Poulsen 1963**, *På dansk friheds grund*. København.
- Nørgaard, E 2008**, *Indoktrinering i folkeskolen*, Danmarks Pædagogiske Universitetsforlag, København.
- Pedersen, OK 2006**, 'Fra velfærdsstat til konkurrencestat'. Universitetsavisen *Asterisk* nr. 28.
- Pedersen, OK 2008**, *Hjortens flugt. Danmark i globaliseringens øje*. Upubliceret manus.
- Politiken 8. januar 2010**.
- Rasmussen, AF 2004**, 'Tale af Venstres formand statsminister Anders Fogh Rasmussen'. Venstres landsmøde den 21. november 2004. www.venstre.dk
- Rasmussen, AF 2005**, 'Anders Fogh Rasmussens søndagstale på Venstres landsmøde 2005'. www.venstre.dk
- Rasmussen, AF 2006**, 'Statsminister Anders Fogh Rasmussens nytårstale 2006'. www.stm.dk
- Rasmussen, AF 2007**, 'Statsminister Anders Fogh Rasmussens tale ved Folketingets åbning tirsdag den 2. oktober 2007'. www.stm.dk
- Regeringen 2005**, 'Danmark og globaliseringen. Debatpjecce om globaliseringens udfordringer for Danmark'. www.globalisering.dk
- Regeringen 2006**, 'Fremgang, fornyelse og tryghed. Strategi for Danmark i den globale økonomi'. www.globalisering.dk
- Ross, A 1946**, *Hvorfor demokrati?* København.
- Spelling, K 1977**, 'Eksaminer hører ikke hjemme i folkeskolen', i *Uddannelse*, 1977.
- Undervisningsministeriet 1960**, 'Undervisningsvejledning for folkeskolen'.
- Undervisningsministeriet 2000**, 'Værdier i virkeligheden'. www.globalisering.dk/multimedia/
- Undervisningsministeriet 2002**, 'Pressemeddelelse 26.6.2002'. <http://presse.umv.dk/nyt>

Køn, (u)ligebehandling og den danske folkekirke

Christel Stormhøj Ph.d., lektor, Institut for Samfund og Globalisering, Roskilde Universitet

Hvor langt bør retten til religionsfrihed trumfe kvinders ret til ikke-diskrimination i liberal-demokratiske samfund? Kan folkekirkens undtagelse fra ligebehandlingsloven forsvares ud fra politisk teori, på baggrund af statens sammenfletning med kirken samt i lyset af menneskerettigheds-konventioner? Det foreslås, at ligebehandlings-princippet lovfæstes i folkekirken.

I Danmark har princippet om lighed mellem køn vundet hævd både i befolkningen og staten. „Regeringen vil skabe lige muligheder for kvinder og mænd“ og sikre dem „lige rettigheder“. „Målet er, at kvinder og mænd opfattes ligeværdigt“ (Ligestillingsministeriet 2009, 4-5). Samtidig målrettes kønsligestillingspolitik i stigende grad etniske minoriteter. De seneste tiår har særlige lovgivningsmæssige tiltag rettet sig mod især muslimske mindretals kvindediskriminerende praksisser som led i en strammere integrationspolitik (Andreassen 2005; Holtug 2005). Muslimske kvinders mangel på ligestilling forbindes med en undertrykkende patriarkalsk kultur/religion og et kvindesyn, der ikke respekterer kvinders ligeværd (Ligestillingsministeriet 2008, 3ff.; 2009, 5). Minoriteters religiøse normer må vige for almen, sekulær lov, herunder normen om lighed mellem kønnene. Sjældent rejses spørgsmålet om kønsdiskrimination i forhold til majoritetsreligionen, evangelisk-luthersk protestantisme¹, som den er institutionaliseret i folkekirken. Kræves det af folkekirken, at den tilpasser sig den kønslighedsnorm, som er nedfældet i ligebehandlingslovgivning? Eller slår religiøse normer, forstået som kirkens lære- og traditionsgrundlag, igennem som mere tungtvejende end alment gældende lov?

Siden Ligebehandlingsloven trådte i kraft i 1978 har trossamfund været undtaget fra loven ifølge en kirkeministeriel bekendtgørelse.² Undtagelsen begrundes med hensynet til religionsfriheden, som er garanteret i Grundlovens § 67. Den beskytter gudsdyrkelsen og den dertil hørende organisering, og den gælder både for enkeltpersoner og kollektiver (Espersen 1999). Den foreliggende rettighedskonflikt mellem respekt for kvinders ret til ligebehandling og respekt for trossamfundenes ret til selvbestemmelse i indre forhold løses således ved, at beskyttelse af religionsfriheden prioriteres højere end hensynet til kvinders ret til ikke-diskrimination. Det er der en historisk baggrund for. Ledemotivet for religionsfrihed har været at garantere gudsdyrkelsen mod overgreb fra staten, som har magtbeføjelse til at fastsætte vilkårene herfor, og at sikre ligebehandling af religioner (Ketscher 2000). Religionsfriheden er således traditionelt blevet betragtet, også i en dansk kontekst, som en særlig kollektiv rettighed; som et beskyttet område, hvor den for alle gældende lov har begrænset gyldighed (Christoffersen 2001).

Samtlige trossamfund, uanset deres minoritets/majoritetsstatus og uafhængigt af statens sammenvikling med majoritetsreligionen, er blevet undtaget. Imidlertid har folkekirken en særstilling; den er den danske nationalkirke og understøttes af staten³ moralsk (fx kristendomsundervisning i folkeskolen og helligdagslov) samt økonomisk (Espersen 1999).⁴ Folketing og kirkeminister har fuld kompetence i alle kirkens anliggender, ydre såvel som indre.⁵ Kirken er en del af den offentlige forvaltning (Christoffersen 2006). I praksis har det dog varieret hvor stærkt Folketing og regering har ønsket at styre kirken. Folkekirke angiver, at det er en befolkningens kirke, hvilket indikerer, som det oprindeligt var forudsat, at kirkens forfatning skulle bygge på folkets vilje og suverænitet

(Gammeltoft-Hansen 1999).⁶ Endelig er kirken en majoritetskirke; ca. 82 % af befolkningen er medlemmer i dag.⁷ Disse forhold taler for, at staten per definition har en stor interesse i kirken, at kirken må styres på en måde, der stemmer overens med den aktuelle vilje- og normdannelse i befolkningen samt, at staten må forventes at skelne mellem majoritets- og minoritetsreligionerne lovgivningsmæssigt, da det må formodes, at den religiøse byrde af ikke at blive indvilliget undtagelse fra ligebehandlingsloven er større for sidstnævnte trossamfund end for folkekirken, grundet deres væsensforskellige vilkår for selvudfoldelse.

I dansk forskning er rettighedskonflikten i relation til folkekirken hidtil kun blevet behandlet i to juridiske studier (Christoffersen 2001; Ketscher 2000). I nordisk sammenhæng har især norske forskere belyst en lignende problemstilling i forhold til Den norske kirke (Hellum 2006; Hellum og Strand 2008; Skjeie 2004, 2007; Solhøy 2008). Den internationale, politisk-teoretiske samt retsvidenskabelige litteratur, der tematiserer konflikten, er omfattende. Dog er der overvejende et fokus på minoritetsreligioner (Cohen et al. 1999; Eisenberg & Spinner-Halev 2005; Phillips 2005).

Trossamfunds undtagelse fra den danske ligebehandlingslov generelt og folkekirken specifikt sætter den danske, liberale stat, der tilslutter sig princippet om kønslighed, i vanskelige dilemmaer. Hvor langt bør religionsfrihed holde som argument overfor hensynet til kvinders ret til ligebehandling? Gør det en forskel, om der er tale om en minoritets- eller en majoritetsreligion i forhold til at indvillige undtagelse? Bør minoritetsreligioner have særbehandling som støtte til deres fortsatte overlevelse? Er der alternativer til den danske løsning og udfordres den af løsningsmodeller, som er udformet inden for internationale menneskerettighedsfora?

I artiklen vil jeg behandle disse problemstillinger – nogle mere dybtgående end andre – med udgangspunkt i folkekirken undtagelse fra Ligebehandlingsloven. Formålet er at diskutere legitimiteten af undtagelsen samt at pege på alternativer. Ud fra et retfærdighedsperspektiv vil jeg argumentere for, at undtagelsen ikke er tilstrækkeligt begrundet, og at princippet om ligebehandling derfor bør lovfæstes i folkekirken. Kirken er ikke en udsat minoritetsreligion, hvis fortsatte virke er truet af det større samfund og kan derfor ikke påkalde sig særrettighed som minoritet. Derimod bør den som statsstyret og -privilegeret majoritetsreligion følge alment gældende lov.

Artiklens struktur er som følger: (i) to konkurrerende politisk-teoretiske tilgange, en kommunitaristisk og en universalistisk, til konflikten drøftes i relation til den danske case; dernæst (ii) analyseres den politiske debat i forbindelse med lovgivning og de argumenter, der frem-

føres for og imod undtagelsesbestemmelsen; i (iii) belyses retlige aspekter af rettighedskonflikten i konteksten af internationale menneskerettighedskonventioner og EU lovgivning, som sætter den danske løsning i relief; afslutningsvis (iv) diskuteres alternativer til den gældende danske løsning.

Den politisk-teoretiske debat om undtagelsesrettigheder for trossamfund

Det er omtvistet i nutidig politisk teori, hvordan den liberale stat samtidig kan respektere trossamfunds ret til autonomi i indre anliggender og beskytte kvinders ret til ligebehandling, når nogle trossamfund diskriminerer kvinder med henvisning til deres lære (Kymlicka 1995; Shachar 2000). Det diskuteres, om staten bør gennemtvinge et princip om kønsligestilling, eller om det modsat fordres, at staten sikrer diskriminerede minoritetsreligioner fortsat eksistens ved at undtage dem fra majoritetslove, der sigter på at beskytte individuelle lighedsrettigheder? Eller må sådanne trossamfund selv forandre sig, således at de lever op til kravene om respekt for disse individuelle rettigheder?

Den væsentligste kontrast markeres af oppositionen mellem en kommunitaristisk multikulturalistisk position som repræsenteret ved bl.a. Bhikhu Parekh (2000) og Charles Taylor (1995) og en liberal feministisk position, som bl.a. er formuleret af Susan Okin (1999a, 1999b, 2005).⁸ Førstnævnte betoner kollektivet som normativt udgangspunkt og forsvarer minoritetskulturer og -religioners ret til overlevelse; sidstnævnte ser individet som normativt grundenhed og understreger betydningen af beskyttelse af kvinders autonomi inden for alle sociale sfærer. Positionernes bærende argumenter og konfliktløsningsforslag kan anvendes i en diskussion af legitimiteten af folkekirken undtagelse fra ligebehandlingsloven.

Kommunitarisme betoner fællesskabets (kultur, religion, nationalitet etc.) afgørende betydning for den enkelte og betragter individets hele identitet, værdisystem og vision om det gode liv som formet af kollektivet, dets traditioner og livsformer (Parekh 2000, 136f.; Taylor 1995, 256). Taylor og Parekh forsvarer en version af multikulturalisme, der både accentuerer retten til ligeværd (mellem grupper) og kulturel/religiøs forskellighed. Taylor (1995, 233) foreslår, at staten bør kombinere en universalistisk politik, der tildeler alle medborgere identiske grundrettigheder, med en forskelspolitik, der anerkender minoritetsgruppers forskellighed. Individuelle rettigheder, der bygger på medborgernes ligeværdighed, må suppleres med grupperettigheder, der tillader diversitet. I relation til religiøse minoriteter indebærer forskelspolitikken en anerkendelse af fx deres religiøse helligdage, diætrestrukturer, beklædningskoder samt undtagelser fra

love der intervenserer i deres gudsdyrkelse. Begrebet om „kulturel overlevelse“ er centralt for Taylors forsvar for grupperettigheder: Grupper kan kræve forskellige rettigheder for at sikre deres fortsatte eksistens,⁹ hvis gruppens praksis og værdier ikke samtidig krænker medlemmernes individuelle rettigheder (Taylor 1995, 248f.). Taylor giver ikke selv noget entydigt svar på, hvordan konflikten mellem de to typer rettigheder kan medieres. Hans via media fremtræder som et labilt kompromis. Det er uklart, hvornår, i hvilken udstrækning og hvorfor universelle lighedsprincipper bør trumfe hensynet til minoritetskulturer/religioners værdier og vice versa. Samme uklarhed genfindes hos Parekh (2000, 86f. & 132). Ud fra helheden i Taylors teori kan der imidlertid udlæses et tvedtelt svar: På den ene side et stærkt forsvar for retten til kulturel overlevelse. På den anden side en demokratisk løsningsmodel, der trækker på en deltagelsesdemokratisk tradition, og som betoner dialog og forhandling (Taylor 1995, 192).

Overlevelsesargumentet indebærer, at hensynet til trossamfundets fortsatte eksistens trumfer hensynet til individers lighedsrettigheder. Men da forskelspolitikens hele idé er at sikre minoriteter ligestilling, kan argumentet kun meningsfuldt appliceres på minoritetsreligioner. Evangelisk-luthersk protestantisme er ikke en minoritetsregion; tværtimod er den en dominerende majoritetsreligion, der understøttes af staten værdimæssigt og økonomisk, hvorfor det ikke giver mening at hævde, at folkekirkens fortsatte eksistens står på spil, hvis den underlægges ligestillingsloven. Den demokratiske løsningsmodel er derimod relevant. Blandt teologer og troende er der forskellige fortolkninger af evangelisk-luthersk protestantisme, især hvorvidt forestillingen om kønslighed og -ligestilling står i modsætning til religionens dogmer eller ikke (Nissen 2003, 137ff.). Hvis Taylors demokratiske løsningsforslag følges, implicerer det, at alle, som berøres af kirkens normer i forbindelse med ansættelse i præstestillinger, bør træffe en afgørelse om deres legitimitet i fællesskab. Det må formodes, at resultatet ville være en tilslutning til princippet om ligestilling af de to køn, da kønslighed må anses som en værdi, som det store flertal af kirkens medlemmer, præster og biskopper deler. Men om afgørelsen kræver et simpelt, et 2/3 flertal eller alles reelle tilslutning, er der ikke en kvalificering af hos Taylor.

Okin (1999a, 1999b) har leveret en skarp kritik af den kommunitaristiske multikulturalisme fra et liberalt feministisk udgangspunkt. Afsættet betyder, at beskyttelsen af den individuelle autonomi trumfer hensynet til gruppens værdier (det liberale element), og at princippet om kønslighed og ligestilling bør omfatte alle sociale arenaer, offentlige og private, for at sikre kvinders lige

frihed (det feministiske element). Det er et legitimt mål for den liberale stat at forøge kvinders autonomi også i religiøse institutioner.¹⁰ Multikulturalisme, forstået som anerkendelse af minoriteters rettigheder, og feminisme i nævnte forstand er i konflikt med hinanden ifølge Okin (1999a, 12-22). Kardinalpunktet er, at grupperettigheder oftest er en ulempe for kvinder; de forstærker mandlige autoritetsstrukturer i minoritetskulturer/religioner, og de gives på baggrund af de mest magtfulde mænds fortolkninger af, hvad der er centrale dogmer i religionen. Derfor bør den liberale stat være yderst varsom med at tildele grupperettigheder. Okin har absolut en pointe i at påpege den potentielle og oftest også reelle konflikt mellem feminisme og multikulturalisme, men præmisserne, hun baserer sin forståelse af religion på, er i en del henseender kritisable. Religion ses tendentielt som et homogent og statisk fænomen samt som per se misogynistisk. Om end det næppe kan betvivles, at mænds forrang og kvinders underordning er en grundtanke i alle verdensreligioner, kan der modsat ikke ses bort fra, at religiøse traditioner oftest rummer komplekse og modsætningsfyldte repræsentationer af kvinder som agenter (fx Børresen 2007; Nissen 2003; Nussbaum 1999). Ligeledes er der en fare for at „religiøsfisere“ kvindeundertrykkelse, som kan have mange andre årsager, især politiske. Endelig er der ikke religionshistorisk belæg for at betragte religion som statisk, som hævet ud af tid og socialt rum. Ikke blot er fx de monoteistiske religioners (jødedom, kristendom og islam) doktriner og symbolik blevet udformet inden for den erkendelsesmæssige og politiske kontekst, som gjorde sig gældende i deres formative periode. Men det har også kunnet konstateres, at teologiske systemer reformeres fortløbende (nogle mere end andre), og at normer for religiøs livsførelse tilsvarende forandres i og med det udvekslingsforhold med de samfund, som religiøse systemer er en del af (Børresen 2007).¹¹ I lyset af sådanne kritikker har Okin nuanceret sit standpunkt (Okin 2005).

Generelt anbefaler hun, at alle, som berøres af religiøse normer, må sikres lige deltagelsesmuligheder i en forhandling om deres gyldighed, inden staten indrømmer trossamfund grupperettigheder (Okin 2005, 74). For at forandre trossamfund, der diskriminerer kvinder, foreslås to løsningsmodeller: demokratisering for trossamfund, som aktuelt er eller for nyligt har været udsat for religiøs motiveret undertrykkelse. Liberalisering for de øvrige, hvor staten indføre princippet om ligestilling af kvinder og mænd i afgørende anliggender (fx ansættelse i præsteembede). Endvidere fjernelse af statsubsidier.

Ud fra Okins ræsonnementer kan folkekirkens undtagelse fra Ligestillingsloven ikke begrundes. Den krænker kvinders lighedsrettigheder. Da undtagelsen ikke kan begrundes med et argument om, at den beskytter

et undertrykt trossamfund, må staten gennemtvinge en liberalisering og ophæve undtagelsen. Når det yderligere betænkes, at folkekirken er statsstyret og -subsidiert, er kirkens undtagelse desto vanskeligere at forsvare. Og folkekirken er heller ikke en traditionel civilsamfundsorganisation, hvis ret til selvstyre i indre anliggender eventuelt kunne forsvares inden for en liberal position.¹²

Den politiske strid om ligebehandling og religiøs undtagelsesret

I 1978 fremsatte regeringen forslag til Lov om ligebehandling (L 148), der bygger på EU direktiv 76/207. Loven drejer sig om ligebehandling af kvinder og mænd ved ansættelse, erhvervsuddannelse samt i forhold til arbejdsvilkår. Den forbyder diskrimination på grund af køn, både direkte (med eksplicit henvisning til køn) og indirekte (under henvisning til graviditet, ægteskabelig eller familiemæssig stilling). Diskrimination betegner ifølge loven forskelsbehandling, der ikke tjener et legitimt formål, dvs. som ikke kan objektivt begrundes i et sagligt formål. Forskelsbehandling er omvendt tilladelig, hvis der kan henvises til et sagligt formål, og midlerne til at opfylde det er hensigtsmæssige og nødvendige.¹³

I forberedelsen af loven bemærkedes det, at ligebehandlingsprincippet kunne komme i konflikt med trossamfundenes ret til at lægge vægt på ansøgers køn ved besættelse af forkynderstillinger, altså den ret der er beskyttet i § 67 i Grundloven. Derfor anbefalede det, at dispensationsmuligheden i direktivet¹⁴ skulle benyttes (L 148, Folketingstidende 1977/78, Tillæg A, 3087).¹⁵ Regeringen foreslog på den baggrund efter at have konsulteret kirkeministeriet, at man ville give „de udenfor folkekirkens stående trossamfund“ mulighed for alene at ansætte mandlige forkyndere (L 148, Folketingstidende 1977/78, Tillæg A, 3096). Dette var især relevant for jødiske og katolske minoritetstrossamfund. Under Folketingsdebatten blev der imidlertid gjort ophævelser; det ville også være nødvendigt at undtage folkekirken, eftersom der også her fandtes religiøs begrundet modstand mod kvindelige præster (L 148, Folketingstidende 1977/78, 1. beh., 5305). Derfor lovede regeringen, at der ville blive udstedt en kirkeministeriel bekendtgørelse, som undtog samtlige trossamfund ved besættelse af præstestilling o. lign. fra lovens område (L 148, Folketingstidende 1977/78, Tillæg B (37), 577). Det må formodes, at folkekirkens undtagelse var resultat af et pres fra konservative kirkekredse,¹⁶ om end det fortjener yderligere undersøgelse. Lige siden Folketinget i 1947 gav kvinder adgang til præsteembedet, har disse kredse modsat sig det (Bækgaard et al. 2007). I den efterfølgende 2. og 3. behandling af lovforslaget blev der ikke rejst yderligere indvendinger. Argumenterne for at inkludere folkekirken i undtagelsesbestemmelsen byg-

gede heller ikke på mere substantielle vurderinger af relationen mellem ret til ligebehandling og religionsfrihed i forhold til minoritets/majoritetsproblematikken (L148, Folketingstidende 1977/78, 2. & 3. beh.).

Aftalen mellem de politiske partier synes båret af en nærmest indforstået konsensus om religionsfrihedens ukrænkelighed; som en kollektiv rettighed til selvbestemmelse, som almen gældende lov, her retten til ikke-diskrimination, må tilsidesættes til fordel for. En sådan konsensus kan med en vis sandsynlighed forklares i lyset af, hvad retsteoretikeren Cass Sunstein (1999) har kaldt et vanestyret forsvar for religionsfriheden. Konventionelle intuitioner og vaner tilsiger, at statslige indgreb over for trossamfunds praksisser og traditioner anses som kritiske, hvorimod krænkelse af kvinders ret til ikke-diskrimination er langt mindre vigtig, knap så alvorlig. Netop fraværet af en animeret debat kunne indikere, at et sådant vanestyret forsvar for religionsfriheden var på spil. Endvidere var forholdet mellem religionsfrihed og kvinders ret til ligebehandling et perifert emne på den politiske dagsorden på daværende tidspunkt. Striden stod om andre forhold, fx det ønskværdige i at skulle lovgive om ligebehandling versus at afvente den „naturlige“ samfundsudvikling. Og diskriminationsspørgsmålet i forhold til religionerne udgjorde heller ikke en mærkesag for nogen af partierne, modsat hvad det gør i dag, hvor især Dansk Folkeparti og Venstre som led i deres profilering problematiserer muslimske minoritetsgruppers religiøse praksis og normer, herunder disses indvirkning på forholdet mellem kønnene, som en hindring for integration. Kun Ligestillingsrådet (1978, 84), som var obligatorisk høringspart i sagen, var modstander af aftalen. Frem for en generel dispensation anbefalede Rådet, at det enkelte trossamfund måtte søge om dispensation på grundlag af konkrete ansøgninger i hvert enkelt tilfælde. Derved kunne sagligheds- og proportionalitetskriterierne blive lagt til grund for vurderingen. Rådets forslag stillede spørgsmålstejn ved det konventionelle syn på religionsfrihed som altid havende forrang og talte for en anden rangordning som varetager af ligestillingsretslige interesser.

Ved Ligebehandlingslovens (L 17) revision i 2005/06 blev undtagelsesbestemmelsen revurderet. Der var ingen omfattende debat i Folketinget om dens generelle rækkevidde. Beskæftigelsesministeren gentog i store træk de samme argumenter, som var fremtrædende i 1978: Af hensyn til den grundlovssikrede ret til religionsfrihed var den generelle undtagelse stadig nødvendig (L 17 2005/1, FF, Tillæg B (97), betænkning, AMU, 30.11. 2005, svar på sp. 8).

Senere, i 2007/08, blev rimeligheden og legitimiteten af at undtage navnlig folkekirken fra loven sat på den politiske dagsorden op til flere gange, hvorved den politiske

konflikt tilspidsedes.¹⁷ Centralt står to stridspunkter. Den første strid handlede om bekendtgørelsens rækkevidde, og hvorvidt den gav retligt grundlag for at forskelsbehandle efter ansættelsen. Mao. om det var legitimt, at der fandt diskrimination sted blandt kolleger under udførelse af præstegerningen, fx om mandlige præster kunne nægte at deltage i gudstjenestefællesskab med kvindelige kolleger. Kirkeministerens svar var langt fra entydigt. Bekendtgørelsen skulle fortolkes indskrænkende; den dækkede udelukkende i ansættelsessituationer og gav ikke mandlige præster nogen lovhjemmel til at diskriminere kvindelige arbejdsfæller. På trods heraf havde mandlige præster en udstrakt grad af frihed til selv at afgøre, hvorvidt de ville samarbejde med kvindelige kolleger, eftersom enhver præst er indrømmet en samvittighedsfrihed (hvilket også gælder i spørgsmål om vielse af fraskilte, velsignelse af homoseksuelle par etc.) (2006/1, FF, PØU, almen del, sp.39, 17.4.2007).

Den anden strid udspillede sig omkring Det Radikale Venstres beslutningsforslag (B 49) om at ophæve dispensationen for folkekirken og dermed at indføre ligestilling i kirken. Partiets forslag hvilede på tre begrundelser: (a) kirkens normer burde stemme overens med normen om kønslighed, som var udbredt i den befolkning, som den var kirke for, for at sikre kirken fortsat legitimitet; (b) fordi folkekirken er en del af den offentlige forvaltning, fordi kirken er på finansloven, og fordi præster er statsansatte, har staten en åbenlys interesse i alle kirkelige anliggender, herunder et skyldigt hensyn til ligestilling; (c) eftersom der er lovgivet om kvinders adgang til præsteembedet, er det inkonsekvent, dersom lovgiver ikke forpligter kirken på ligebehandlingsprincippet. Afslutningsvis anførtes, at afvigelse herfra kun kunne gives ved konkret begrundet dispensation fra Ligebehandlingsloven (B 49 2007/2, FF, Tillæg A (2648); B 49, FF, 1.beh., 28.2.2008). Regeringen afviste forslaget. Dens bærende argumenter kan opsummeres således: (a) det ville være grundlovsstridigt at fratage menighederne deres suveræne ret i ansættelsessager, hvor deres teologiske opfattelse er det afgørende. At betragte præsteembedet som et mandligt privilegium er fuldt ud legitimt, når det bygger på religiøs lære, og den minoritet i kirken, som forsvarer dette synspunkt, har krav på beskyttelse; (b) den uskrevne norm om, at Folketinget udviser tilbageholdenhed med at gribe ind i kirkens indre forhold ville lide skade, dersom man mod kirkens vilje indførte princippet om ligebehandling af kvinder og mænd; (c) der var ikke noget ligestillingsproblem; kvinder udgjorde omkring 50% af det samlede antal præster (B 49 2007/2, FF, 1. beh., 28.2.2008). Den centrale konfliktlinje mellem regering og opposition går på, om der i folkets kirke skal herske den samme kønslighedsnorm, som den øverste myndighed for kirken, staten,

i øvrigt tilslutter sig, og som også har bred opbakning i befolkningen, eller om hensynet til det synspunkt, at præsteembedet er mandligt, og som en minoritet i kirken hylder, skal trumfe.

Om lovgivningen generelt kan det konkluderes. Den reflekterer primært en politisk strid om prioriteringer: ligestillingshensyn versus værn om religionsfriheden, hvor sidstnævnte trumfer på grund af vaner i kombination med simple flertalsafgørelser. De skiftende regeringspartier betragter automatisk beskyttelse af den kollektive religionsfrihed som langt mere tungtvejende end hensynet til kvinders ret til ikke-diskrimination; og ligeledes uafhængigt af både det enkelte trossamfunds minoritets-/majoritetsstatus og de i samfundet udbredte normer. Årsagerne til, at folkekirken undtages fra loven, skal selv sagt også søges i et sammenfald af forskellige politiske og kirkelige grupperingers interesser heri. Endvidere som ved andre kontroversielle spørgsmål, fx kirkelig vielse af homoseksuelle, udtrykkes der fra politisk side en frygt for splittelse af kirken, dersom man lovgav derom. Det er parallelt til spørgsmålet om lovfæstelse af ligebehandlingsprincippet i kirken. En analyse af disse gruppers interesser og alliancedannelser ligger det dog uden for denne artikels rammer at behandle.

Rettighedskonflikten i et menneskerettighedsperspektiv

Betragter vi den danske løsning, prioriteringen af religionsfriheden over kvinders lighedsrettigheder, ud fra et menneskerettighedssynspunkt, forekommer den ikke nødvendigvis evident. Især to forhold gør sig gældende: (i) retten til ikke-diskrimination, som er nedfældet i internationale menneskerettighedskonventioner, kan begrænse religionsfriheden, inklusive den kollektive; (ii) menneskerettighedsdiskurser foreslår en balancering af disse rettigheder, når de kolliderer. Menneskerettigheder er udelelige og ukrænkkelige; de bygger på et enhedsprincip, som betyder, at udlægningen og applikationen af én rettighed ikke må hindre respekten for andre fundamentale rettigheder. Retningslinjer for afvejning findes i anbefalinger fra internationale menneskerettighedsråd og officielle fortolkninger af konventioner hos domstolene. Kontrolorganerne søger at fastlægge fælles standarder i vanskelige fortolkningsspørgsmål, at sikre en tidssvarende konventionsbeskyttelse ved en dynamisk fortolkning af rettigheder (fx under hensyntagen til hvad der er påkrævet i et demokratisk samfund) samt at koordinere de forskellige menneskeretskonventioner ved at lade den konvention trumfe, der giver det bedste beskyttelsesniveau (Christoffersen 2006; Hellum 2006; Hellum og Strand 2008; Ketcher 2000; Lorenzen et al. 1994).

Ved siden af EU lovgivning har navnlig tre supranationale konventioner betydning ved vurdering af den danske løsningsmodel. FN-konventionen om civile og politiske rettigheder (CCPR) sikrer en generel ret til ligebehandling af køn og ikke-diskrimination i art. 26.¹⁸ Art. 18, der beskytter religionsfriheden, kan underkastes begrænsninger, bl.a. de som tjener til at beskytte andres grundlæggende rettigheder og friheder, og som er nødvendige for at opnå dette (art. 18(3)). „Nødvendighed“ betyder, at begrænsningen skal være proportional med det formål, som søges fremmet. Ifølge Nowak (2005) kan ikke-diskriminationsprincippet nødvendiggøre sådanne indskrænkninger. I en general anbefaling (nr. 28 i år 2000), som omhandler spørgsmålet om diskrimination på grund af køn, har Menneskerettighedsrådet, der overvåger staternes opfølgning på CCPR, fastslået, at religionsfriheden ikke kan anvendes som grundlag for at diskriminere kvinder. Denne anbefaling støtter sig på FN-kvindekonventionens (CEDAW) anbefalinger (Hellum og Strand 2008, 42). CEDAW sigter på at bekæmpe diskrimination af kvinder inden for samtlige sociale sfærer (art. 1).¹⁹ Især rettes opmærksomheden på de begrænsninger af kvinders grundrettigheder, som bygger på kultur eller tradition. Staterne er forpligtet til at modificere „alle praksisser, som bygger på forestillingen om det ene eller det andet køns underordning henholdsvis forrang“ (art. 2f og 5b); og „at tage alle relevante midler i brug for at afskaffe diskrimination af kvinder, hvad enten den udøves af en person, en organisation eller en virksomhed“ (art. 2e). Trossamfund ligger tydeligvis inden for konventionens område. EMRK (Den Europæiske Menneskeretskonvention) beskytter religionsfriheden i sin art. 9 (Lorenzen et al. 1994). Christoffersen (2006) anfører, at Den Europæiske Menneskeretsdomstol i adskillige sager utvetydigt har anerkendt det kollektive aspekt af denne rettighed. Men heller ikke religionsfriheden i EMRK er absolut; den kan begrænses for at beskytte bl.a. andres friheder og rettigheder, hvis det „er nødvendigt i et demokratisk samfund“ (art. 9(2)). Ud over princippet om proportionalitet gælder der altså en almen, demokratisk standard ved vurdering af, om statsindgreb i religionsudøvelsen er nødvendig. Art. 14 rummer et forbud mod diskrimination på grund af køn.

Siden slutningen af 1990'erne har der været en generel styrkelse af ikke-diskriminationsprincippet i EU lovgivningen, som afspejler sig i dansk lov (Barnard 1999). I Amsterdamtraktaten fastslås det, at princippet om ligebehandling af kvinder og mænd udgør en grundpille i fællesskabet (art. 2 og 3), mens art. 13 angiver, at Rådet kan tage initiativer til at bekæmpe enhver form for kønsdiskrimination. Direktiv 76/207 (senere inkorporeret i Direktiv 2006/54) fastsætter princippet om ligebehandling

af kvinder og mænd på arbejdsmarkedet. Begge direktiver er implementeret i den danske ligebehandlingslov, først i 1978 og senere i 2006, da loven revideredes (se foregående afsnit). Forskelsbehandling er kun tilladt, dersom sagligheds- og proportionalitetskriterierne er opfyldt.

Undtagelsen af trossamfund fra Ligebehandlingsloven, der gælder i Danmark, synes at være ude af trit med formålene og principperne i ovenstående konventioner og lovgivning. Der er væsentligt to argumenter, som underbygger denne påstand: (a) eftersom begge rettigheder er grundrettigheder i demokratiske samfund, så er det krævet, at de balanceres indbyrdes; (b) af hensyn til beskyttelse af andres friheder og rettigheder, herunder troende kvinders (kvindelige præster), kan det være nødvendigt at begrænse retten til religionsfrihed. Ud fra kriteriet om „nødvendighed i et demokratisk samfund“ kan det muligvis retfærdiggøres. Hvis et af hovedformålene med lovgivning er at beskytte grundlæggende værdier i samfundet – i liberal-demokratiske samfund værdien menneskelig ligeværd, som udtrykkes gennem en almen lighedsnorm – så kan man hævde, at beskyttelse af kvinders lighedsrettigheder tjener dette formål. Styrkelsen af forbud mod kønsdiskrimination, som især kommer til udtryk i EU lovgivning, CCPR og CEDAW, afspejler et socialt behov for at beskytte kvinders ligeværd, netop fordi diskrimination af kvinder fortsat eksisterer (Nowak 2005). Ikke mindst CEDAW, som giver det bedste beskyttelsesniveau, har tjent som fortolkningsramme for bestemmelser i andre konventioner i tilfælde af rettighedskonflikt (Hellum 2006).

For at skabe en retlig balance mellem de to rettigheder og samtidig tilgodese trossamfunds mulighed for at forskelsbehandle kunne det kræves, at trossamfundene levede op til kriterierne for saglighed, nødvendighed og proportionalitet; og at de utvetydigt førte bevis for, at deres religiøse udtryk ville lide skade, dersom der blevet taget hensyn til kvinders lighedsrettigheder (Christoffersen 2001; Hellum og Strand 2008). En sådan løsning er dels udtryk for, at der lægges en afvejningsnorm til grund frem for den foretrukne danske model, der automatisk giver religionsfriheden forrang; dels at der stilles krav til de religiøse samfund om konkret begrundelse ved ansøgning om dispensation frem for den generelle danske undtagelse. Løsningsforslaget trækker tråde tilbage til Ligestillingsrådets anbefalinger i 1978 samt til Det Radikale Venstres forslag i 2008. Afvejninger af rettigheder i konkrete situationer gør det også muligt at tage højde for minoritets/majoritetsproblematikken. Menneskerettighedssystemet anerkender i flere af sine konventioner retten til beskyttelse af mindretalsgruppers kultur, hvoraf religion ofte udgør en integreret del (Hellum 2006). Det kunne accepteres, at den byrde, der pålægges udsatte

minoriteter, om man krævede respekt for ikke-diskriminationsprincippet, ville være større sammenlignet med den byrde, som majoriteten måtte skulle bære. Tolerance-tærsklen skulle tilsvarende være højere.

En central pointe omkring menneskerettighederne er, at de rummer et potentiale for integration gennem deres anerkendelse af kollektive og individuelle rettigheder samt partikularitet/diversitet og universalitet.

Afslutning og perspektiver

Legitimiteten af folkekirkens undtagelse fra Ligebehandlingsloven er vanskelig at forsvare. Det hænger især sammen med: (i) at det er en privilegeret majoritetskirke, som derfor ikke som udsatte minoritetsreligioner kan gøre krav på særrettigheder; (ii) at det er en statsstyret kirke, og at ligebehandling af kvinder og mænd er et knæsat princip for al offentlig forvaltning; (iii) at det er en folkets kirke, der som sådan må tage behørigt hensyn til, hvis ikke bygge på folkets vilje og selvlovgivning, og som derfor må være på omgangshøjde med den vilje- og normdannelse, som er rådende i befolkningen. Det må formodes, at lighed mellem kønnene er en norm, som har bred opbakning.

For at kombinere hensynet til den kollektive religionsfrihed med respekten for kvinders ret til ligebehandling må gældende lovgivning derfor ændres. En afvejningsnorm må ligge til grund for nye måder at tackle rettighedskonflikten på, således at det bliver muligt på en og samme gang at beskytte religionsfriheden for den kirkelige minoritet, som er modstander af kvindelige præster, og at sikre kvinders lighedsrettigheder. Minoritetsbeskyttelse er en afgørende forudsætning for, at staten ikke bliver totalitær, ligesom håndhævelse af medborgernes identiske friheds- og lighedsrettigheder er definerende for en liberal stat. Sidesstillingen af de to typer af rettigheder må i praksis udmøntes ved, at kirken underlægges Ligebehandlingsloven samtidig med, at muligheden for forskelsbehandling fastholdes. Hvis denne mulighed ønskes benyttet, må kirken, her de enkelte menigheder, skulle begrunde, hvori forskelsbehandlingsens saglighed, nødvendighed og proportionalitet består.

I politisk teoris termer kan det gøres gældende, at i et konstitutionelt demokrati må lovgivning bygge på præmisser og argumenter, som er alment tilgængelige. Love må med andre ord være formuleret og retfærdiggjort i et vokabularium, der er tilgængeligt for alle medborgere, religiøse såvel som ikke-religiøse (Habermas 2008a, 2008b; Taylor 2007). Derfor er det ikke tilladeligt, dersom kirken henviser til sine særlige transcendent autoriteter, kilder til åbenbaring eller til skriftgrundlag (Biblen eller andre religiøse tekster) for at begrunde en undtagelse fra loven. Her må den tale i og anføre sine begrundelser i et universelt og neutralt sprog.

For i praksis at forlene ovenstående løsningsforslag med legitimitet må alle, som berøres af lovgivningen, inddrages i en dialog herom, hvis vi følger „alle berørte princippet“, således som det formuleres inden for den deliberative demokratiopfattelse af bl.a. Habermas (2004) og Fraser (2005). Princippet indebærer, kort fortalt, at alle, som berøres af en given praksis, politik eller lov, bør have mulighed for at deltage på lige fod med hinanden i en demokratisk forhandling og beslutning om dens gyldighed. I et videre perspektiv vil en sådan demokratisk løsning ikke blot kræve en afklaring af forholdet mellem folkekirke og stat og dermed en stillingtagen til det grundlag, hvorpå et kirkeligt selvstyre må hvile; altså en genoptagelse af diskussionen af Grundlovens § 66 („folkekirkens forfatning ordnes ved lov“). Men også en stillingtagen til, hvem alle berørte princippet skal omfatte, når der er tale om Folkets kirke.

Referencer

- Andreassen, R 2005**, 'Vore kvindefrigørelse står i skærende kontrast til islamiske kvindesyn', *Nord Nytt* 2005/97, pp. 1-15.
- Barnard, C 1999**, 'Gender Equality in the EU: A Balance Sheet', in P Alston (red.), *The EU and Human Rights*, Oxford University Press, Oxford.
- Boolsen, MW 1990**, *Ligestilling i folkekirken?* Socialforskningsinstituttet, København.
- Bækgaard, HO et al. (red.) 2007**, *Kvinder på Herrens mark. Essays om kvinder og menighed*, Hovedland, Aarhus.
- Børresen, KE 2007**, 'Kjønn og religion i Europa: Kristendom og islam', *NIKKmagasin* 2007/11, pp. 11-15.
- Christoffersen, L 2001**, 'Om piloting i dansk religionsret', in L Christoffersen (red.), *Samfundsvidenskabelige syn på det religiøse*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København.
- Christoffersen, L 2006**, 'Intertwinement: A new Concept for understanding Religion-Law Relations', *Nordic Journal of Religion and Society*, vol. 19, no. 2, pp. 107-126.
- Cohen, J, M Howard & MC Nussbaum (red.) 1999**, *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton University Press, Princeton.
- Eisenberg, A & J Spinner-Halev (red.) 2005**, *Minorities within Minorities. Equality, Rights and Diversity*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Espersen, P 1999** [1993], *Kirkeret, almindelig del*, 2.edn., Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København.
- Fraser, N 2005**, 'Reframing Justice in a Globalizing World', *New Left Review* [online], vol. 45, no. 6, www.newleftreview.org/molly.ruc.dk [1.7.2008].
- Gammeltoft-Hansen, H 1999**, 'Grundloven, religionsfriheden og Folkekirken', in OS Andersen et al. (red.), *Folketingets festskrift i anledning af grundlovens 150-års jubilæum den 5. juni 1999*, Gyldendal, København.
- Habermas, J 2004** [1992], *Between Facts and Norms*, Polity Press, Cambridge.
- Habermas, J 2008a** [2005], *Between naturalism and religion*, Polity Press, Cambridge.
- Habermas, J 2008b** [2008], 'Notes on a post-secular society', <http://print.signandsight.com/features/1714.html> [4.7.2008].

- Holtug, N 2005**, 'Multikulturalisme', in AP Folker, K Hansen & S Lauridsen (red.), *Bag den politiske retorik – essays i værdikampen*, Tidderne Skifter, København.
- Hellum, A 2006**, 'Menneskerettigheder, pluralisme, kompleksitet og integrasjon', www.culcom.uio.no/forskning/artikler/docs/anne_hellum-Fleischer.pdf [3.4.2009].
- Hellum, A & V Strand 2008**, 'Høringsudtalelse fra Avdeling for kvinnerett, Institutt for Offentlig Rett, Universitetet i Oslo i forb.m. NOU 2008: 1 Kvinner og homofile i trossamfunn', *Tidsskrift for Kjønnforskning*, vol. 32, no. 2, pp. 10-48.
- Ketscher, K 2000**, 'Kvindes grundrettigheder og religionsfriheden', in *Årsskrift Institut B: Grundrettede*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København.
- Kymlicka, W 1995**, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford.
- Lorenzen, P et al. (red.) 1994**, *Den Europæiske Menneskeretskonvention med kommentarer*, Jurist- Og Økonomforbundets Forlag, København.
- Nissen, J 2003**, *Bibel og etik. Konkrete og principielle problemstillinger*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Nowak, M 2005**, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*, 2. edn., N.P.Engel, Publisher, Arlington.
- Nussbaum, MC 1999**, *Sex and Social Justice*, Oxford University Press, Oxford.
- Okin, SM 1999a**, 'Is Multiculturalism Bad for Women?', in J Cohen, M Howard & MC Nussbaum (red.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton University Press, Princeton.
- Okin, SM 1999b**, 'Reply', in J Cohen, M Howard & MC Nussbaum (red.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton University Press, Princeton.
- Okin, SM 2005**, 'Multiculturalism and feminism: no simple questions, no simple answers', in A Eisenberg & J Spinner-Halev (red.), *Minorities within Minorities. Equality, Rights and Diversity*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Parekh, B 2000**, *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*, Palgrave Press, London.
- Phillips, A 2005**, *Multiculturalism without Culture*, Princeton University Press, Princeton.
- Shachar, A 2000**, 'Should Church and State be joined at the Altar? Women's Rights and the Multicultural Dilemma', in W Kymlicka & W Norman (red.), *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford University Press, Oxford.
- Skjeie, H 2004**, 'Trosfrihet og diskrimineringsvern', *Kvinnforskning*, vol. 28, no. 2, pp. 5-23.
- Skjeie, H 2007**, 'Religious Exemptions to Equality', *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, vol. 10, no. 4, pp. 471-490.
- Solhøy, SH 2008**, 'Bør trossamfunn være unntatt diskrimineringslovgivningen? En kritisk diskusjon av unntaksargumenter', *Tidsskrift for Kjønnforskning*, vol. 32, no. 1, pp. 21-41.
- Stormhøj, C 2010**, 'Women's Citizenship Rights and the Right to Religious Freedom', *Nordic Journal of Religion and Society*, Vol. 23, no. 1, pp. 53-69.
- Sunstein, C 1999**, 'Should Sex Equality Law apply to religious Institutions', in J Cohen, M Howard & MC Nussbaum (red.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton University Press, Princeton.
- Taylor, C 1995**, *Philosophical Arguments*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Taylor, C 2007**, *A Secular Age*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Materiale i øvrigt**
- Bekendtgørelse nr 350 af 10.07.1978, www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=11550 [16.12.2008].
- FN's Kvindekonvention (CEDAW), www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm [7.10.2009].
- Folketingets Politisk-Økonomiske Udvalg, alm. del, spm 39, 17.4.2007, <http://www.ft.dk/samling/20061/almdel/PØU/spm/39/svar/endingt/20070426/36951/HTM> [9.2.2009].
- Kirkeministeriet 2009, Folkekirken medlemstal, www.km.dk/print/folkekirken/statistik-og-oekonomi/kirkestistik/folkekirkens-medlemstal.html [10.9.2009].
- Kirkeministeriet 2009, Statens tilskud til folkekirken, www.km.dk/print/ministeriet/om-kirkeministeriet/kmoekonomi.html [10.9.2009].
- Ligestillingsministeriet 2008, Redegørelse 2007/Perspektiv- og handlingsplan 2008, www.lige.dk/files/PDF/PHplan/Lige_PHplan2008_net.pdf [23.3.2008].
- Ligestillingsministeriet 2009, Redegørelse 2008/Perspektiv- og handlingsplan 2009, www.lige.dk/files/PDF/PHplan/Lige_PHplan_09_net.pdf [27.2.2009].
- Ligestillingsrådet 1978, Beretning om Ligestillingsrådets virksomhed i 1978, Reproset, København.
- L 148 (1977-78): Forslag til lov om ligebehandling af mænd og kvinder med hensyn til beskæftigelse m.v., 10.1.1978, Folketingstidende 1977-78, Tillæg A, spalte 3084-3104.
- Betænkning, 17.3.1978, Folketingstidende 1977-78, Tillæg B. (37), spalte 578-584.
1. behandling, 26.1.1978, Folketingstidende 1977-78, spalte 5287-5339.
2. behandling, 29.3.1978, Folketingstidende 1977-78, spalte 7873-7901.
3. behandling, 31.3.1978, Folketingstidende 1977-78, spalte 8056-8063.
- L 17 (2005-06): Alle dokumenter i oversigt med links: <http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20051/lovforslag/L17/index.htm> [30.1.2009].
- B 49 (2007-08): Alle dokumenter i oversigt med links: <http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20072/beslutningsforslag/B49/index.htm> [9.2.2009]
- Politiken 27.12.2007, 'Udbredt kønsdiskrimination i kirken', <http://informedia.dk/ms/Print.aspx?Duid=e0c838ca&listFormat=Full&p rinttype> [7.1.2008].

Noter

- 1 Alle religioner er selvsagt ikke lige patriarkalske. Konflikten mellem normen om lighed mellem køn og androcentriske, religiøse kønsmodeller er stærkere i islam end i nordeuropæisk protestantisme. Det kan forklares idehistorisk med, at oplysningen startede i Europa; teologisk med forskellige skriftsyn (traditionel islam ser Koranen som transhistorisk, hvorimod den dominerende kristne teologi betoner det social- og idehistoriske samspil mellem skrift og fortolkning); og politisk med de nordiske, kvindevenlige velfærdsstater (Børresen 2007). Statens sammenvikling med de nationale kirker i Skandinavien har også medvirket til at reformere religionens lære.
- 2 Jf. § 1 i Bekendtgørelse nr. 350 af 10.7.1978: „Præstestillinger i folkekirken og dertil svarende stillinger inden for trossamfund undtages fra lovens område“.
- 3 Iflg. Grundlovens § 4 er „den evangelisk-lutherske kirke den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten“.

- 4 På finansloven for 2009 udgør statstilskuddet i alt 1.035, 4 mio. kr. Se: www.km.dk/print/ministeriet/om-kirkeministeriet/kmoe-konomi.html (set 10.9.2009).
- 5 Derimod nyder alle andre trossamfund udstrakt frihed i indre forhold.
- 6 Da Grundloven blev udformet i 1849, forudsattes det, at kirken skulle have et vist repræsentativt selvstyre i form af et kirkemøde, og dermed at kirken skulle frigøres fra statens uindskrænkede magt over dens indre og ydre forhold. § 66 udtrykker denne hensigt: „Folkekirkens forfatning ordnes ved lov“. Et kirkemøde er aldrig blevet etableret, ligesom der aldrig er blevet udformet en særlig kirkelov. Lovgivning om kirkens forhold finder sted ad hoc. Se Gammeltoft-Hansen 1999.
- 7 Se: www.km.dk/print/folkekirken/statistik-og-oekonomi/kirkestistik/folkekirkens-medlemstal.html (set 10.9.2009).
- 8 Jeg har i Stormhøj (2010) behandlet disse og flere andre positioner mere indgående.
- 9: Retten til de samme begunstigelser som majoritetsreligionen (fx anerkendelse af helligdage); retten til undtagelser fra love, der er alment bindende (fx kønsligebehandlingslov) samt retten til selvbestemmelse i forhold til indre forhold (fx fastlæggelse af religiøse ritualer).
- 10: Staten skal beskytte kvinders basale frihedsrettigheder og sikre mulighederne for at udøve dem. Fx kan uddannelse støtte udvikling af kognitive evner samt indblik i forskellige livssyn, religiøse og sekulære, der befordre evnen til refleksivitet og kritik.
- 11: Jf. note 1.
- 12: Argumentet for trossamfunds autonomi er forbundet med retten til forsamlingsfrihed, som er essentiel for at opretholde skellet mellem stat og civilsamfund. Det beskytter medborgerne mod en totalitär stat.
- 13: Kriterierne, saglighed og proportionalitet (mellem forskelsbehandling og formålet der søges fremmet) er fælles for national og international ikke-diskriminationslovgivning.
- 14: Hvis det ved visse former for erhvervsudøvelse er afgørende, at udøveren er af et bestemt køn, kan loven fraviges iflg. art. 2, stk. 2.
- 15: Folketingsdebatterne for 1996/97 findes i Folketingstidende, medens debatterne efter er elektronisk tilgængelige (www.folketing.dk).
- 16: Betegnelsen konservative kirkekredse dækker over et mindretal i kirken og inkluderer dels de forskellige missionsbevægelser (Indre Mission, Luthersk Mission etc.), dels højkirkelige strømninger, der enten med udgangspunkt i skriften eller den kirkelige tradition anser præsteembedet som et mandligt embede.
- 17: Den politiske strid var bl.a. foranlediget af mediernes fokusering på diskriminationsproblemet i folkekirken i slutningen af 2007. Avisen Politiken (2007) foretog en rundspørge blandt kvindelige præster, der viste, at diskrimination fandt sted i et eller andet omfang. Jeg skriver bevidst „i et eller anden omfang“, da undersøgelsen var præget af lav reliabilitet og validitet. Aktuelt savnes solid videnskabelig dokumentation af diskrimination i kirken. Den seneste undersøgelse er foretaget i 1990. Se Boolsen 1990.
- 18: Se note 13 for kriterier for diskrimination.
- 19: Se: www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm (set 7.10.2009).

▶ ARTIKLER

Danske domstole mellem tradition og fornyelse

Michael Gøtze Lektor ph.d., Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet

Den seneste domstolsreform har aktualiseret den vigtige målsætning om åben rekruttering af dommere til danske domstole. Selv om landkortet over danske domstole har ændret sig markant de senere år, er den efterhånden over 10 år gamle målsætning fra politisk hold om alsidig dommerrekruttering dog endnu ikke implementeret. Selv om spørgsmålet om fornyelse af dommerrekrutteringen er kontroversielt, ikke mindst i domstolsystemet selv, er der grund til at holde fast i, at danske domstole skal opfylde målet om bred rekruttering af dommere fra det juridiske fagmiljø for dermed at sikre sin position som uafhængig statsmagt.

1. Dommerrekruttering i retlig tidsalder

Domstolene spiller en vigtig rolle i det danske samfund, og både politikere, medier og befolkning synes mere og mere fokuseret på retssager og retsstof. Der er mange årsager til denne udvikling, men det er på det overordnede plan uden tvivl af betydning, at der sker en *retliggørelse* af mange livs- og samfundsområder i disse år. Politiske og andre spørgsmål bliver således gjort til genstand for retlig regulering og retlig bedømmelse som følge af en stigende lovproduktion med bl.a. den konsekvens, at domstolsystemet får en stadig mere central placering som konfliktløsningsforum i sociale, økonomiske og politiske sammenhænge.

Til trods for en stigende retliggørelse lever danske domstole dog fortsat ofte et liv i skyggen. Sammenlignet med de to andre statsmagter, den lovgivende magt – Folketinget – og den udøvende magt – regeringen og

forvaltningen – indtager den dømmende magt – domstolene – i udpræget grad rollen som den anonyme statsmagt. Stigende mediefokus på spektakulære enkeltsager ved domstolene især inden for det strafferetlige område og en generel opprioritering af retspolitiske temaer trækker selvsagt i den modsatte retning, men i det samlede billede af de tre øverste statsmagter i en retlig tidsalder er domstolssystemet stadig ofte undereksponeret.

Denne undereksponering gælder ikke mindst det principielle spørgsmål om bred rekruttering af jurister til stillinger som dommer. Dommerne er det faglige omdrejningspunkt i domstolssystemet, da de træffer de endelige afgørelser i de konkrete retssager. Det er derfor ikke uden betydning, hvem der bliver udnævnt som dommere. Der blev på dette område taget en række politiske initiativer for 10 år siden med henblik på at ændre og modernisere en relativt fastlåst og lukket rekruttering af nye dommere. Der var enighed blandt politikerne om et entydigt mål om alsidig rekruttering, da domstolens legitimitet som system hænger nøje sammen med, at de både reelt er og rent optisk fremtræder som uafhængige og upåvirkede af andre statsmagter. Også på et praktisk plan er en bredt forankret rekruttering vigtig, da det er velkendt, at mange konkrete domstolsafgørelser ikke er resultater af mekanisk anvendelse af jura, men ofte i høj grad beror på dommerens individuelle vurderinger og afvejninger *pro et contra*. De jurister, som udnævnes til dommerne, bør derfor så vidt muligt afspejle et bredt udsnit af den juridiske profession.

Diskussionen om alsidig rekruttering er imidlertid blevet glemt i den reform af domstolssystemet, som for tiden er ved at blive realiseret i landets forskellige domstole. I 2007 blev landkortet over retskredse således nyttegnet i en omfattende strukturel og faglig reform, som også

udløste et stort antal nye dommersættelser. Men det skete *uden* diskussion af rekrutteringen. Den glemte diskussion er bemærkelsesværdig i lyset af både domstolenes generelle samfundsmæssige indflydelse og af den simple grund, at den brede rekruttering endnu *ikke* ses at være realiseret. Det vil fremgå af det følgende, hvor sigtet er at beskrive udviklingen de seneste år og at trække forskellige træk af dommerkulturen frem. Den snævre rekruttering lever – trods mindre men dog interessante fremskridt på visse enkeltområder – fortsat videre, og jurister fra især Justitsministeriet har fortsat et godt tag i domstolene.

2. Rekrutteringsreform i Tamil-sagens skygge

Den politiske målsætning om alsidig dommerrekruttering går tilbage til 1998, da Folketinget vedtog en række ændringer af det eksisterende domstolssystem for at sikre en betydelig mere åben rekrutteringskultur. Samtlige politiske partier i Folketinget støtter daværende justitsminister Frank Jensens (S) forslag om en rekrutteringsreform, som til og med bliver sat på en juridisk formel i retsplejeloven (§ 43). Den nye regel proklamerer, at muligheden for en dommerkarriere skal stå åben for *alle* kvalificerede jurister uanset baggrund. I forhold til den samlede kreds af dommere er det et mål i sig selv, at der tilstræbes erhvervsmæssig forskelligartethed. Diversitet er med andre ord mantraet. Som led i en institutionel reform af udnævnelsessystemet bliver der i 1999 endvidere oprettet et nyt og formelt uafhængigt organ, nemlig det såkaldte Dommerudnævnelsesråd bestående af et kollegium af jurister og offentlighedsrepræsentanter. Rådet har til opgave at bedømme ansøgere til dommerstillinger og at afgive indstilling til Justitsministeren om besættelse af ledige stillinger. Selv om det er ministeren, der formelt har det sidste ord, følger ministeren i praksis altid rådets indstillinger.

I den politiske debat i 1990'erne er der meget fokus på de principielle aspekter af rekrutteringsproblematikken. I kølvandet på den historiske Tamil-sag og politikernes og mediernes efterfølgende fokus på navnlig Justitsministeriets magtposition er rekruttering uden videre et „hot“ emne. Den efterhånden så famøse politiske og administrative nedprioritering af asylansøgnings fra herboende tamilske flygtning afslører en betænkelig magtfuldkommenhed i Justitsministeriet, som kulminerer med Rigsretssagen mod den ansvarlige minister. I kølvandet på ministeriets legitimitetskrise opstår den politiske og juridiske diskussion om Justitsministeriets traditionelt tætte bånd til domstolene.

Under forarbejdet med det nye udnævnelsessystem fremhæver mange folketingspolitikere, at rekrutteringsreformen drejer sig om „en synliggørelse af domstolenes uafhængighed“ som anført af Birte Rønn Hornbech fra

Venstre (under førstebehandlingen af lovforslaget 2. april 1998). Synspunktet er altså, at der for så vidt ikke er noget aktuelt problem med magtens tredeling mellem lovgivende, udøvende og dømmende magt, men at der er behov for en understregning af, at domstolene ikke kun er men også *fremtræder* som uafhængige af navnlig Justitsministeriet. Inden rekrutteringsreformen er det netop Justitsministeriet, der administrerer domstolene, samtidig med, at mange dommere har deres professionelle opvækst i Justitsministeriet. Dobbeltrollerne er oplagte. En synliggørelse af domstolenes uafhængighed skal ske ved at skabe og sikre andre rekrutteringskanaler ind i dommerrembedet end en karriere i Justitsministeriet. Der er også mere kritiske røster fremme i debatten på dette tidspunkt, og f.eks. Dansk Folkeparti peger på, at det er direkte stødende for retsbevidstheden, hvis magtbaserne i staten hænger sammen, og hvis der sker en næsten automatisk rekruttering af dommere fra Justitsministeriet. „Vi må nok erkende, hvis vi med vores politiske holdning i Dansk Folkeparti ser på tingene, er der da afgørelser ved domstolene, hvor man ikke kan udelukke, at der har været tale om en slags korrumperende magt“ (Peter Skaarup, også under førstebehandlingen af lovforslaget). Under det politiske og juridiske forarbejde med rekrutteringsreformen bliver det fra både politikere og domstolssystem påpeget, at en rekrutteringsreform ikke må ske på bekostning af fagligheden. „Det afgørende er ... at vi rekrutterer de absolut bedste jurister til dommerstillingerne“ (Bendt Bendtsen, Konservative Folkeparti). Dette mål om højst mulig faglig kompetence i dommerkorpset er alle røster i debatten – både i det politiske og juridiske miljø – enige om både før og efter reformen fra 1998.

Til grund for den politiske debat ligger en sagkyndig betænkning fra 1996 fra det såkaldte Domstolsudvalg med deltagelse af en bred kreds af repræsentanter fra det juridiske fagmiljø. Også denne betænkning er værd at huske i dag. Udvalgets betænkning er et digert værk på over 600 sider, som lægger op til en anden model end den traditionelle snævre rekruttering af dommere fra domstolene selv og Justitsministeriet. Konkret peger Domstolsudvalget på, at langt de fleste dommere i 1990'erne er uddannet ved domstolene som dommerfuldmægtige (62 %) eller i Justitsministeriets regi (33 %). På dette tidspunkt er rekrutteringen således funderet i hvad der kaldes en dommerkarrieremodel. Ifølge Domstolsudvalgets opgørelser fra 1996 kommer de resterende dommere fra politi- og anklagemyndighed (4 %) og fra advokat- og/eller universitetsbranchen (1 %). I alt har 95 % af dommerstanden på dette tidspunkt med andre ord karrierebaggrund fra domstolene eller Justitsministeriet. Denne høje andel af jurister med en bestemt karrieremæssig profil betyder i Domstolsudvalget øjne, at rekrutteringen er for fastlåst.

Det kan nævnes, at juristerne fra domstolene og juristerne fra Justitsministeriets departement traditionelt har fordelt sig efter et bemærkelsesværdigt fast geografisk mønster i forhold til de forskellige retsinstanser. Justitsministeriets jurister er typisk blevet udnævnt til dommere i Københavns Byret, Østre Landsret og Højesteret, mens de domstolsuddannede jurister, dvs. dommerfuldmægtigene, typisk er blevet udnævnt som dommere ved byretterne i provinsen. Det har tidligere været et bemærkelsesværdigt gennemgående træk, at mange dommere fra Københavns Byret senere er blevet forfremmet til landsdommere i Østre Landsret (Jens Peter Christensen, 2003).

Den substantielle indvending i Domstolsudvalgets betænkning mod en snæver rekruttering er, at dommere skoles og præges på en bestemt måde gennem deres forudgående ansættelse i f.eks. Justitsministeriet. Dette synspunkt fremføres og nuanceres af et mindretal i udvalget. Skolingen antages at udmønte sig i *systemvenlighed* i civile sager og straffesager. Dommerne antages at være og vil i hvert fald altid kunne opfattes som mere lydøre over for offentlige myndigheders synspunkter end f.eks. borgeres og private virksomheders synspunkter. I straffesager består systemvenligheden i, at dommerne antages at være mere venligt stemt over for anklageren end forsvareren. Et flertal i udvalget mener imidlertid ikke, at der er fare for sådan systemvenlighed. De peger på, at det tværtimod kan være en fordel med dommere, der kender systemet indefra. Et flertal i udvalget støtter dog tanken om alsidighed i rekrutteringen, og uanset de forskellige begrundelser for alsidig rekruttering er udvalgsflertallet altså enige om diversitet som lovfæstet mål.

3. Aktuelle rekrutteringsmønstre – hvad er status?

Den nye domstolsreform fra 2007 har ført et stort antal nye dommerstillinger med sig. Formålet med den nye reform har dog primært været at nytænke strukturen i domstolssystemet ved at skabe nye og større byretskredse, idet stordrifts- og fusionstænkning med reformen nu også har indhentet domstolene. Hertil kommer en indholdsmæssig og faglig modernisering af domstolenes arbejde. En grundpræmis for den faglige reform er, at de stadig mere komplekse juridiske tvister er en udfordring til domstolene og dommere på alle niveauer. Som led i implementering af reformen er især byretterne – det laveste domstolsniveau – derfor gjort fagligt mere robuste ved hjælp af mange nye dommerudnævnelser. En vigtig nyskabelse er, at byretterne i vidt omfang nu har fået mulighed for at bestemme, at en konkret sag skal behandles af tre dommere, og ikke kun en enkelt byretsdommer. Dette vender jeg tilbage til.

Fra 2006 til 2008 er der indsluset over 100 jurister til nye dommerstillinger på de tre domstolsniveauer: byret, landsret og Højesteret. Selv om de mange nye dommeransættelser har aktualiseret betydningen af den lovfæstede målsætning om diversitet i rekrutteringen, kan det konstateres, at diskussionen om dommerrekruttering har glimret ved sit fravær i store dele af den faglige debat op til reformen i 2007. Man spejder således forgæves efter en diskussion af rekrutteringen i de fem bind, som udgør grundstoffet i den nye reform (reform af den civile retspleje I-V, afgivet af Retsplejerådet fra 2001-2006). Det er dog værd at fastholde, at målet om bred rekruttering *ikke* er opgivet.

I den forbindelse har den heftige debat i 2008/09 i Danmark om vedtagelse af et lovforbud mod brug af tørklæde i retssalen berørt spørgsmålet om rekruttering. Implicit har denne politiske debat bygget på en forudsætning om etnisk diversitet i dommerkorpset, idet målgruppen for tørklædeforbuddet åbenlyst har været kvindelige dommere med muslimsk baggrund. Det er interessant, at der indtil videre *ikke* ses at være indstillet og udnævnt en eneste kvindelig dommer med denne etniske profil i Danmark. Uanset dette faktum har et bredt flertal i Folketinget vedtaget en ændring af retsplejeloven, således at der med virkning fra 1. juli 2009 gælder et forbud mod juridiske fagdommeres brug af tørklæde.

Hermed er vi inde i den aktuelle udvikling i dommerrekrutteringen. Et indledende overblik over væksten i nyudnævnelser de senere år kan fås i den følgende figur, som primært bygger på tal fra Dommerudnævnelserådet (www.domstol.dk). Ifølge de senest tilgængelige oplysninger (maj 2008) er der nu i alt 263 dommere i Danmark. Der var i maj 2008 udmøntet 241 ud af de 253 stillinger, der skal være ved landets byretter, når domstolsreformen af 2007 er fuldt implementeret.

Tabel 1. Udnævnelser af dommere til almindelige domstole (byretter, landsretter, Sø- og Handelsret og Højesteret)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Udnævnelser i alt	18	16	13	43	34	22
Byret	11	11	6	39	31	17
Landsret og SH	6	4	6	2	3	5
Højesteret	1	1	1	2	0	0

Erhvervmæssig diversitet

Den erhvervmæssige diversitet blandt landets nye dommere fremgår af Dommerudnævnelserådets statistiske tabeller og „lagkager“ i rådets årsberetninger. Her formid-

les et udvalg af generelle oplysninger om de førstegangsudnævnte dommers karrierebaggrund og erhvervsprofil. Oplysningerne vedrører dommerens samlede professionelle løbebane som jurister, bortset fra at ansættelsesperioder under 1 års varighed er helt fravalgt. Udviklingen i hovedtræk kan ses i den følgende oversigt.

Tabel 2: Dommerudnævnelser 2003-2008 fordelt efter de nye dommerens primære erhvervsbaggrund

	Byret	Landsret og SH	Højesteret	Samlet
Dommerfuldmægtig/dommer	81 %	35 %	20 %	71 %
Advokat	10 %	19 %	20 %	12 %
Politi- og anklagemyndighed	1,5 %	4 %	0 %	2 %
Procesbevillingsnævn etc.	0 %	4 %	0	1 %
Justitsministeriet med institutioner	6 %	35 %	40 %	12 %
Anden offentlig ansættelse	0	4 %	0	1 %
Universitetsansættelse	0 %	0 %	20 %	1 %
Anden privat ansættelse end advokat	0,5	0 %	0 %	1 %

Note: Kategorien Procesbevillingsnævn etc. omfatter Procesbevillingsnævnet og Domstolsstyrelsen

For så vidt angår *systematiseringen* af de forskellige ansættelsesområder, belyser min oversigt først de fire ansættelsesområder, som præsumptivt giver de bedste muligheder for praktisk erfaring med retssager. Det gælder med andre ord jurister, der er ansat ved domstolene selv som dommerfuldmægtige/retsassessorer, hvortil kommer jurister med baggrund fra advokatbranchen, politi- og anklagemyndigheden og Procesbevillingsnævnet. Herefter følger i figurens nederste halvdel de fire ansættelsesområder, som også indeholder substantielt juridisk arbejde af forskellig art, men dog typisk ikke arbejde i længere tid med egentlige retssager. Den valgte struktur er inspireret af oplysningerne fra det norske dommerudnævnelsesråds („Innstillingsrådets“) oplysninger, som på tilsvarende vis belyser de praktisk mest relevante ansættelsesområder først. Min oversigt tager udgangspunkt i de pågældende dommerens relativt længste ansættelse inden dommerudnævnelse. De fleste dommere har dog flere ansættelser bag sig, hvad der selvsagt også hører med i et nuanceret billede af udviklingen. En detaljeret gennemgang af de individuelle erfaringer falder uden for denne artikels rammer. Det er dog værd at fremhæve, at målet om bred rekruttering primært sigter til dommerstanden som sådan og det *strukturelle* niveau, og ikke kun de individuelle dommerprofiler.

Der er efter min opfattelse grund til at fremdrage følgende forhold fra tallene. I forhold til *byretterne* man kan hæfte sig ved, at langt hovedparten af de nye dommere har en fortid som dommerfuldmægtig eller retsassessor, nemlig cirka fire dommere ud af fem nye dommere. De

er altså rekrutteret fra domstolssystemet selv. Det kan her bemærkes, at de domstoluddannede dommere i modsætning hertil udgør et mindretal af dommerne i landsretterne og Højesteret. Endvidere kan det trækkes frem fra oversigtens tal om nye byretsdommere, at jurister med advokatbaggrund nu udgør den næststørste gruppe, hvad der er bemærkelsesværdigt. Dog udgør disse dommere en markant mindre andel af byretsdommerne, nemlig kun cirka 10 %. På tredjepladsen på byretsniveauet kommer jurister med baggrund fra Justitsministeriet med tilhørende institutioner. De udgør cirka 6 % af de nye dommere. Det fremgår i øvrigt af baggrundsoplysninger fra Dommerudnævnelsesrådet, at cirka 40 % af samtlige nye byretsdommere i længere eller kortere periode har haft deres gang i Justitsministeriet. Man må på det grundlag sige, at det fortsat er en klar fordel at have været ansat i Justitsministeriet, hvis man som jurist sigter mod en dommerkarriere. Endelig kan man om byretsniveauet bemærke, at der i nyere tid stort set *ikke* er udnævnt jurister med erfaring fra anden offentlig ansættelse (end Justitsministeriet), universitetsansættelse eller anden privat ansættelse end advokatansættelse. Hvis man samlet skal klassificere graden af diversitet i byretterne, må man sige, at der er en *begrænset* diversitet.

I relation til landets *to landsretter og Sø- og Handelsretten* har de fleste nye dommere deres betydeligste professionelle erfaring fra enten domstolssystemet selv eller Justitsministeriet. Begge grupper tegner sig for cirka 35 % af udnævnelserne. Jurister med denne profil udgør samlet over 2/3 af de nye dommere i landsretterne og Sø- og Handelsretten. For så vidt angår jurister fra Justitsministeriet kan det tilføjes, at en stor del af samtlige nye dommere har haft længere eller kortere ansættelse ved Justitsministeriet. Den tredje gruppe af jurister til landsretter rekrutteres nu fra advokatbranchen. På samme måde som ved byretterne er de nye dommere med advokatprofil værd at bemærke. Dog udgør de et klart mindretal, nemlig 19 %. Også i forhold til landsretterne og Sø- og Handelsretten må man ud fra de statistiske oplysninger konkludere, at der er tale om en *begrænset* diversitet.

Endelig kan det i forhold til *Højesteret* trækkes frem, at Dommerudnævnelsesrådet har indstillet i alt 5 jurister til prøvotering fra 2003 til 2008. Alle er – vanen tro – blevet udnævnt. En udnævnelse vedrører en jurist med overvejende erfaring som dommer fra en lavere retsinstans. Den pågældende har endvidere været ansat i Justitsministeriets departement. En udnævnelse vedrører en jurist med overvejende erfaring fra ansættelse som advokat. Den pågældende har endvidere erfaring fra ansættelse i Justitsministeriets departement. To nyudnævnelser vedrører jurister med overvejende erfaring fra Justitsministeriet. Den ene af disse har desuden er-

farings fra ansættelse som dommerfuldmægtig og i politi- og anklagemyndighed, mens den anden har erfaring fra ansættelse som dommerfuldmægtig, advokat og politi- og anklagemyndighed. Der er endelig udnævnt en jurist med overvejende tidligere erfaring fra ansættelse på universitet. Samlet skiller Højesteret sig ud ved at kunne dokumentere en nogenlunde *klar* diversitet.

Som noget nyt – og formentlig som led i et ønske om at synliggøre den seneste positive udvikling i relation til rekruttering – har Højesteret i juni 2009 anlagt en offentlighedsstrategi omkring de enkelte dommers erhvervsprofil. Højesterets hjemmeside indeholder således nu en præsentation af samtlige fungerede dommers curriculum vitæ. Selv om det kun er på højesteretsniveau, at sådanne oplysninger gøres tilgængelige, er der grund til at håbe, at dette mønster breder sig til andre dele af det danske domstolssystem. Byretterne og landsretter behandler således langt flere sager end Højesteret, og mange af disse sager når deres endelige afgørelse i byret eller landsret. Disse domstole er derfor af voksende betydning, og de pågældende dommerne er for parterne i de konkrete retstvister umiddelbart langt vigtigere end Højesterets dommere. Til sammenligning kan det nævnes, at man som borger i EU kan finde oplysninger om samtlige dommers erhvervsprofil inden for *alle* tre EF-domstole, nemlig De Europæiske Fællesskabers Domstol, Retten i Første Instans og EU-Personaleretten (www.curia.europa.eu).

Tallene om dansk dommerrekruttering taler i vidt omfang for sig selv. Den samlede konklusion er, at der tale om en *beskeden* udvikling i rekrutteringsmønsteret. I perioden fra 2003 til 2008 er cirka 83 % af de udnævnte dommere jurister blevet rekrutteret fra domstolene selv eller Justitsministeriets regi. Hvis de udnævnte dommere med overvejende baggrund fra Procesbevillingsnævnet og politi- og anklagemyndighed lægges hertil, bliver tallet endnu højere. Tallet på 95 % fra Domstolsudvalgets betænkning fra 1996 har altså på godt 10 år ændret til et tal på cirka 85 %, nemlig den aktuelle andel af dommere med baggrund i den traditionelle dommerkarrieremodel. Udviklingen er med andre ord præget af en vis trægthed.

I forhold til den fortsat relativt snævre dommerrekruttering til byrets- og landsrets niveau er der grund til at minde om, at Domstolsudvalget i 1996 lagde særlig vægt på målsætningen om bredt erfaringsgrundlag hos dommere i de retsinstanter, der er *kollegiale*, dvs. landsretterne og Højesteret. I disse domstole sidder der som udgangspunkt henholdsvis tre og fem dommere på dommerpodierne. Med domstolsreformen af 2007 er der dog sket den vigtige ændring, at også byretterne kan beslutte at optræde som en kollegial domstol med tre dommere på podiet. Det er således hævet over enhver tvivl, at målet om alsidig rekruttering også gælder for byretterne.

Den nye gruppe af jurister, som har fået adgang til dommerstillinger, er *advokaterne*. Andelen af de udnævnte dommere, der har tidligere overvejende advokatansættelse, er cirka 12 %. En række af de udnævnte advokater har i øvrigt tidligere været ansat i Justitsministeriet. Tallet på 12 % er ud fra hidtidig rekrutteringspraksis i Danmark relativt højt, men dog ikke imponerende i forhold til andre europæiske lande. Dommere i f.eks. de angelsaksiske lande rekrutteres primært blandt advokater, og i Norge har 30-40 % af de nyudnævnte dommere haft advokatbaggrund i perioden fra 2003 til 2007. Den hidtidige danske udvikling kan heller ikke på denne internationale baggrund antages at opfylde målsætningen om alsidig og bred rekruttering.

I forhold til andelen af jurister fra de øvrige ansættelsesmæssige områder, har målsætningen indtil videre haft næsten *intet* gennemslag. Der gælder jurister fra f.eks. andre fagministerier end Justitsministeriet, den kommunale sektor, privat ansættelse, internationale organisationer, interesseorganisationer og universiteterne. I forhold til jurister med overvejende erfaring fra ansættelse i andre fagministerier end Justitsministeriet er der ud fra det oplyste blevet indstillet *en* jurist med sådan baggrund. Målet om bredere rekruttering er fortsat helt uopfyldt her.

Kønsmæssig diversitet

Det overordnede billede af nyudnævnte dommers fordeling på køn er relativt entydigt, da Dommerudnævnelsesrådet indstiller og Justitsministeren udnævner flest *kvindelige* jurister til dommerstillinger ved byretterne og flest *mandlige* jurister til landsretter og Højesteret.

Tabel 3: Procentvis andel af kvinder i de forskellige domstolsniveauer fra 2003-2008

	Byret	Landsret	Højesteret
2008	57 %	20 %	Ingen nye dommere
2007	67 %	33 %	Ingen nye dommere
2006	51 %	0 %	0 %
2005	87 %	40 %	0 %
2004	41 %	0 %	100 %
2003	53 %	33 %	0 %
I alt 03-08	56 %	23 %	20 %

På grundlag af tallene frem til 2008 kan man med andre ord konstatere, at der endnu ikke er ligestilling ved danske domstole, men at udviklingen synes at gå i den rigtige retning. Hvis der er en udviklingstendens for tiden, er det således et stigende antal kvinder ved byretterne, som også har fået mange flere sager at ekspedere efter domstolsreformen i 2007. Ud af de mange nyudnævnte byretsdom-

mere fra 2006 til 2008 udgør kvinderne tæt på 60 %. Ud af samtlige fungerende byretsdommere landet over er dog kun 47 % i dag kvinder. I forhold til landsretterne og Højesteret er det fortsat mændene, der udgør flertallet. Der er dog kommet lidt flere kvindelige jurister ind i landsretterne de senere år. Hvis man ser på *alle* fungerende landsdommere og højesteretsdommere, udgør kvinderne henholdsvis 30 % og 19 %. I både den norske og svenske højesteret er andelen af kvinder markant højere, nemlig henholdsvis 37 % og 50 %. Til sammenligning er det interessant, at det underordnede juridiske personale ved domstolene er kvinder. Siden 2007 har kvinderne udgjort *mere* en halvdelen af de ansatte i retsassessorstillinger, som rangerer lige under dommerstillingen. Der er 69 % kvinder blandt dommerfuldmægtigene, som befinder sig yderligere et trin nede i dommerhierarkiet.

Set i retshistorisk perspektiv er udviklingen i kønsfordelingen den mest fundamentale ændring af domstolssystemet overhovedet. Kvindelige jurister fik i 1921 adgang til at blive udnævnt til dommer, men det blev en del år senere, at de reelt fik stillinger. De første udnævnelser af kvinder til byretsdommer og landsdommer kom i 1939, og den første kvindelige danske højesteretsdommer blev udnævnt i 1953, de to næste i 1964 og 1982. Indtil for godt 10 år siden var kønsfordelingen fortsat helt skæv, da 75 % af byretsdommerne var mænd, og da mere end 80 % af dommerne i landsretterne og Højesteret var mænd. Selv om den igangværende udviklingstendens i det perspektiv er positiv, kan det diskuteres, om de opnåede konkrete resultater opfylder mål om bred rekruttering og ligestilling.

I DJØF-rapporten fra 2008 „Vi kan ikke bare vente“ konkluderes det, at 45 % kvinder blandt nyudnævnte djøfledere i den offentlige sektor er for *lidt*. I både landsretter og Højesteret må man altså konstatere, at dette mål slet ikke er opfyldt. Så klar en konklusion når man dog ikke i Domstolsstyrelsens ligestillingsrapport fra 2007. Her anføres det, at skævheden i kønsfordelingen i dommerstillinger navnlig må „tilskrives, at der blandt de jurister, der anciennitetsmæssigt kan komme i betragtning til disse stillinger, hidtil har været relativt færre kvinder“. Om vejen mod bred rekruttering og ligestilling kan sættes på en så enkel formel, er dog i mine øjne tvivlsomt. Realiteterne viser faktisk det modsatte, da kvinder allerede nu udgør flertallet af de jurister, som kan rekrutteres til dommerpodiet. Flertallet af juridiske kandidater fra danske jurafakulteter har siden 1987 været kvinder. Til sammenligning var 49 % af alle nye norske dommere i 2007 kvinder, selv om kvinderne kun udgjorde en 1/3 af ansøgerfeltet.

4. Ansøgergrupper til dommerstillinger

Den aktuelle dommerrekruttering skal ses i lyset af, hvilke jurister der *søger* stillinger som dommere. Her er der som noget nyt i 2009 offentliggjort en række statistiske og generelle oplysninger om de udnævnelser, der fandt sted i 2008. Disse oplysninger har tidligere ikke været tilgængelige, men Dommerudnævnelsesrådet har efter faglig kritik af denne mangel i sin årlige afrapportering (se Michael Gøtze, 2008a) nu skabt lidt større åbenhed om rekrutteringsgrundlaget. Billedet er dog ikke entydigt, og dele af de offentliggjorte oplysninger er relativt svære at afkode. Dommerudnævnelsesrådet forklarer ikke de statistiske oplysninger noget steds, hvad der ellers kunne skabe større klarhed. Desuden savner man et sammenligningsgrundlag for 2008, da tidligere års ansøgerfelter fortsat er helt uoplyste. Oplysningerne om ansøgerfelt vedrører erfaringsmassen og er ikke knyttet til personer som sådanne. Det er klart, at offentligheden ikke kan forlange oplysninger om konkrete personer.

Det fremgår af Dommerudnævnelsesrådets oplysninger, at antallet af ansøgere varierer på de forskellige domstolsniveauer. I 2008 var der i gennemsnit cirka tre ansøgere til hver ny stilling som byretsdommer, mens ledige landsdommerstillinger i gennemsnit tiltrak cirka seks ansøgere. Dette er den klareste del af oplysningerne. I forhold til faglig profil er det dommerfuldmægtige, der udgør den største gruppe af ansøgere til *byretterne*, idet godt 2/3 af erfaringsmassen hos ansøgerne vedrører denne erhvervsbaggrund. Desuden søger især advokater og jurister fra Justitsministeriet ind på dette trin i domstolspyramiden.

Ansøgerne til dommerstillinger i *landsretterne* er for 46 % vedkommende byretsdommere og dommerfuldmægtige, som altså håber på forfremmelse. Kun 40 % af de nyudnævnte dommere i landsretterne i 2008 har dog denne profil, så tallene må forstås sådan, at der bliver givet flere stillingsafslag til jurister med denne erhvervsprofil. Jurister med ansættelsesmæssig erfaring fra Justitsministeriet udgør 19 % af ansøgerne til landsretterne, og de synes at have klart større succes med deres ansøgninger, da 40 % af de nyudnævnte landsdommere i 2008 har primær erhvervmæssig baggrund fra Justitsministeriet. Advokaterne udgør i 2008 20 % af ansøgerne til landsretterne, og de udgør også 20 % af de nyudnævnte landsdommere. Det kan ikke umiddelbart udledes af tallene fra 2008, om f.eks. *samtlig*e ansøgere fra Justitsministeriet til stillinger som landsdommer også blevet indstillet og udnævnt. Tallene vedrører som nævnt erfaringsmassen generelt, og ikke enkeltpersoner. De offentliggjorte statistiske oplysninger kan på den anden side heller ikke læses som dokumentation for, at det *ikke* forholder sig sådan. Hvis rekrutteringsfrekvensen er så høj som f.eks.

100 % for ansøgere fra Justitsministeriet, er det i sig selv et interessant element i debatten om alsidig rekruttering.

5. Dommerkulturen i embedsmandsdomstole

En vigtig dimension i udviklingen ved domstolene er udviklingen i *dommerkulturen*. Det er et indholdsmæssigt punkt i debatten om fornyelse af rekrutteringsmønstre, som desværre ofte overses. Dette fravær af debat skyldes som udgangspunkt, at oplysningerne i Dommerudnævnelsesrådets beretninger om dommernes individuelle og formelle erhvervsmæssige baggrund i en vis forstand er fragmentariske og således ikke kan udgøre et grundlag for at sige noget om, hvorvidt den dominerende dommerkultur er under forandring. Det siger naturligvis sig selv, at en åbning af rekrutteringen ikke uden videre er ensbetydende med en modernisering af domstolene rent indholdsmæssigt i forhold til f.eks. en mere dynamisk anvendelse af juraen. Alsidigheden er først en realitet, hvis og når en mere alsidig rekruttering til dommerstanden slår igennem i det praktiske retsarbejde og bidrager til at skabe mere faglig dynamik i det konkrete arbejde med regelfortolkninger og bevisvurderinger.

Hvis dommere skal „tænke mere ud af boksen“, som det ofte fremhæves i debatten om modernisering af domstolvæsenet, er det klart, at en sådan faglig kompetence skal indgå i f.eks. dommeruddannelsen og dommertænkningen generelt. Dommerkulturen er dog et meget kontroversielt punkt i debatten om fornyelse af domstolssystemet, og det er blevet anført af Dommerudnævnelsesrådets formand, højesteretsdommer Lene Pagter Kristensen, at en ændring af kulturen *ikke* indgår som led i rekrutteringsreformen fra 1998 (se udtalelse fra Dommerudnævnelsesrådet i Justitsministeriets svar af 20. juni 2008 på spørgsmål nr. 783 af 27. maj 2008 (Alm. del) fra Folketingets Retsudvalg om udviklingen i dommerrekrutteringen). Dette begrundes bl.a. med, at dommerkulturen ikke udtrykkeligt omtales af f.eks. Domstolsudvalget. En sådan udlægning af teksten er efter min opfattelse noget formalistisk og overfladisk i forhold til Domstolsudvalgets reformønsker. Da den seneste domstolsreform fra 2007 eksplicit lægger op til en ændring af dommerkulturen på visse vigtige områder, jf. nedenfor, er det i øvrigt vanskeligt at opretholde et synspunkt om en uforandret dommerkultur.

Som udgangspunkt er der ikke tvivl om, at flere dele af dommerkulturen i danske domstole bygger på en embedsmandskultur. I og med at danske domstole traditionelt har været netop embedsmandsdomstole med embedsmænd som dommere, er denne kultur for så vidt et rodfæstet kendetegn ved domstolssystemet. Selv om en del dommere rekrutteres fra domstolene selv og dermed har gennemgået en uddannelse som dommerfuldmægtig,

er denne dommeruddannelse i vidt omfang stadig præget af embedsmandsuddannelsen. Også den uddannelse, der foregår i landsretterne af midlertidige dommere, de såkaldte konstituerede landsdommere, bærer fortsat træk af traditionel embedsmandsskoling. Her kan der nævnes elementer som oplæring i hierarkitænkning, herunder tæt supervision af dommerspirer i form af monitorering af alt skriftligt og mundtligt arbejde. Hertil kommer en række ofte uformelle forventninger om forsigtighed i forskellige varianter i det juridiske arbejde.

Et konkret udtryk for den embedsmandslignende dommerkultur findes i dissenskulturen ved danske domstole, som er blevet undersøgt nærmere (se Eigil Lego Andersen 2003). Hvis en retssag behandles af flere dommere, er der som bekendt mulighed for *dissens* og faglig uenighed blandt dommere. Da mange sager beror på konkrete afvejninger, er der en formodning for, at der forekommer dissens i en del sager, ikke mindst i principielle og tvivlsomme sager. Dog viser de empiriske undersøgelser af dissenskulturen, at udgangspunktet ofte er det modsatte, nemlig tendens til konsensus. Ligesom embedsmænd synes dommere at foretrække enighed og enstemmighed. I Højesteret afgiver dommerne dissens i 22 % af de ordinære højesteretssager, og de fem højesteretsdommere er således enige i 78 % af sagerne.

Selv om spørgsmålet om dommerkulturen er omtvistet blandt jurister, er der grund til at pege på, at et ønske om ændret dommerkultur som nævnt er indbygget i den seneste domstolsreform. Det gør sig bl.a. gældende i forhold til de allerede nævnte nye regler i retsplejeloven om mulighed for kollegial dommerbehandling af sager ved byretterne. Da byretterne efter reformen er blevet indgangen til alle retssager uanset art, kan byretterne beslutte, at vanskelige og principielle sager skal bedømmes af tre dommere, og ikke kun én dommer. Et vigtigt delområde for kollegial behandling er f.eks. sager, hvori der indgår vanskelige *EU-retlige* spørgsmål. De EU-retlige regler har i teorien i mange år været del af dansk ret, men noget tyder på, at den EU-retlige regulering i både domstols- og f.eks. forvaltningssystemet på forskellige områder i praksis anses for at have ingen eller i hvert fald en meget lav retlig status. Denne nye regel om kollegial bedømmelse i bl.a. EU-sager er reelt et forsøg på at gøre op med en uformel tradition i dele af domstolssystemet for, at fortolkning af EU-retlige regler anses for at være et anliggende for Højesteret, *ikke* for byretter eller landsretter. En modernisering af domstolene forudsætter her en forandring af selve dommerkulturen.

I forhold til EU-retten er det også interessant, at danske domstole er nationalt orienteret i den forstand, at dommerne som udgangspunkt selv finder ud, hvordan EU-lovgivning og EU-praksis skal fortolkes. Det er

i den forbindelse blevet anført, at adgangen til at sende udvalgte fortolkningsspørgsmål i formel høring hos EU-domstolen i Luxembourg inden for rammerne af den såkaldte præjudicielle forelæggelse kun udnyttes i begrænset omfang. Dette viser en række empiriske undersøgelser (se Marlene Wind m.fl. 2009). Det konkrete antal årlige forelæggelser ligger mellem 3-5 de seneste fem år, hvad der kan skyldes både saglige og mindre saglige grunde. Forelæggelsesfrekvensen kan bl.a. sættes i forhold til, at en stor del af moderne lovgivning – formentlig cirka 20 % – stammer fra EU. Hertil kommer, at der hvert år passerer flere tusinde sager gennem det danske domstolssystem, hvad der rent fagligt burde aktualisere en vifte af EU-retlige problemstillinger. Hvad der præcist er årsagen til denne fortsat overvejende nationale fortolkningskultur er vanskeligt at sige, men der er peget på, at den begrænsede trafik mellem danske domstole og EF-domstolen synes at være påvirket af et embedsmandsudvalg under Justitsministeriet med ekspertise på området, nemlig Juridisk Specialudvalg. Dette udvalg har generelt valgt en tilbageholdende kurs i forhold til muligheden for forelæggelser. Uanset om det må lægges til grund, at dommere – hvoraf en stor del har trådt deres professionelle barnesko i netop dette ministerium – måtte tage en vis pejling af dette udvalg, er domstolens arbejde med EU-sager af stor interesse for udviklingen af en moderne dommerkultur.

6. På vej mod åbning af dommerrekrutteringen – trods barrierer?

Trægheden i udviklingen i dommerrekruttering giver anledning til mange overvejelser. I den forbindelse kan det nævnes, at et udvalg under Domstolsstyrelsen – Visionsudvalget for Domstolsjurister – i 2007 afgav en rapport om ændringer og nye tiltag inden for karriere- og kompetenceudvikling for jurister ansat ved Danmarks domstole. Udvalget understøtter, at der bør stræbes efter en bred rekruttering, og rapporten indeholder mange gode forbedringsforslag i den henseende. Hvis disse tiltag implementeres, er der tale om fremskridt. Der er som opfølgning på rapporten endvidere nedsat et antal karriereudvalg under Domstolsstyrelsen med medarbejdere fra domstolene, som skal konkretisere de forskellige visioner. På baggrund af de nye tal fra 2008 er det grundlæggende spørgsmål dog fortsat, om det er tilstrækkeligt

Generelt er der behov for belysning af faktiske barrierer for en bred dommerrekruttering. Domstolsstyrelsen kunne her være egnet til at igangsætte en reel undersøgelse. Umiddelbart er der en formodning for, at dommeransættelsen har appel til et bredt udsnit af jurister. Ansættelsesmæssigt nyder dommerne en grundlovssikret og dermed helt unik sikkerhed, hvortil kommer, at dommerjobbet i praksis omfatter en række frihedsgrader med

henblik på at give dommere mulighed for at påtage sig bijobs. Rent fagligt er dommergerningen kendetegnet ved berøring med alle slags sager inden for det civile retlige og strafferetlige område, og den faglige udfordring er derfor relevant for en bred kreds af jurister. I forhold til kønsfordelingen blandt nyudnævnte dommere er der behov for særlig analyse af faktiske barrierer for kvindelige jurister i forhold til landsretter og Højesteret. Det er overraskende, at andelen af kvinder er så relativt lav i betragtning af, at der i over tyve år har været et flertal af kvinder i juristmiljøet, og at dommerstillinger rent ansættelsesmæssigt er attraktive for både kvinder og mænd.

Det er her bemærkelsesværdigt, at den oftest fremførte barriere fra domstolssystemet selv er lønforhold (se Lene Pagter Kristensen 2008). Hovedsynspunktet er, at den snævre rekruttering i høj grad beror på, at dommeransættelsen ikke er lønmæssigt attraktiv for de jurister, der rent fagligt og anciennitetsmæssigt må antages at have mulighed for at foretage et karriereskift til domstolsbranchen. Selv om en årsløn i omegnen af 1 mio. kr. for dommere kan repræsentere et tilbageslag for visse privatansatte jurister, først og fremmest advokater i København, bliver den lønmæssige barriere efter min opfattelse ofte overbetonet i rekrutteringsdebatten. Udover at et rent pekuniært argument om for lav dommerløn kan forekomme en anelse forkælet, kan aflønningen næppe forklare alle grundlæggende mønstre i den eksisterende rekruttering. Det er f.eks. vanskeligt at forstå, hvordan en eventuel lønmæssig barriere kan forklare, at jurister fra Justitsministeriets ressortområde rekrutteres uden nævneværdige problemer – men ikke andre dele af det brede *offentlige* ansættelsesområde – til dommerstillinger i landets retssale.

Samlet set er der grund til at fastholde og udbygge det momentum, der trods alt synes at præge rekrutteringen. Selv om den klare politiske målsætning om større diversitet i dommerkorpsets erfaringsgrundlag endnu ikke er indfriet, er der trods alt sat et momentum i gang. Det er især værd at bemærke de nye dommere med advokaterfaring, som muligvis med tiden kan trække andre advokater og andre juristgrupper med sig ind i domstolssystemet. Med den nuværende udviklingstakt er målet om bred rekruttering måske realiseret om et par generationer. Der er efter min opfattelse grund til at håbe, at de nye og gode initiativer fra bl.a. Domstolsstyrelsen kan fremskynde processen. Uanset at en åben rekruttering er et kontroversielt spørgsmål, herunder for domstolssystemet selv, har domstolene principielt en interesse i at styrke sin legitimitet og uafhængighed som statsmagt i et moderne retssamfund.

Referencer

- Andersen, EL 2003**, 'Dissensmønstre i Højesteret 1991-2001', in *Hyldestskrift til Jørgen Nørgaard*, DJØFs Forlag, København.
- Betænkning nr. 1319/1996**, herefter Domstolsudvalgets betænkning.
- Christensen, JP 2003**, *Domstolene- Den tredje statsmagt*.
- Dommerudnævnelsesrådsårsberetninger** <http://www.domstol.dk/Dommerudnaevnelsesraadet>
- EU-Domstolen**, <http://www.curia.europa.eu>
- Gøtze, M 2008a**, 'Dommerrekruttering i et udviklingsperspektiv', in *Festskrift til Jørn Vestergaard*, DJØFs Forlag, København.
- Gøtze, M 2008b**, 'Dommerrekruttering, Operation Morgenluft i dommerstanden har åndenød', *Advokaten* no. 4 2008.
- Hammerslev, O 2003**, *Danish Judges in the 20th Century*, DJØF Publishing, København.
- Justitsministeriets svar af 20. juni 2008** på spørgsmål nr. 783 af 27. maj 2008 (Alm. Del) fra Folketingets Retsudvalg om udviklingen i dommerrekrutteringen.
- Kristensen, LP 2008**, 'Står det nu også så galt til med dommerrekrutteringen?', *Advokaten* no.7 2008.
- Malleson, K & Russell, PH (ed.) 2006**, *Appointing Judges in an Age of Judicial Power: Critical Perspectives from around the World*, University of Toronto Press, Toronto.
- Norges domstole** <http://www.domstol.no>
- Rapport afgivet af Visionsudvalget for Domstolsjurister**, Domstolsstyrelsen, september 2007.
- Retsplejerådets betænkninger I-V** om reform af den civile retspleje nr. 1401/2001, nr. 1427/2003, nr. 1436/2004, nr. 1468/2005 og nr. 1481/2006.
- Sveriges domstolar** <http://www.domstol.se>
- Tellesbø, O 2006**, 'Hvorfor Højesteret er statsvennlig', *Retfærd* no. 4, vol.115, pp. 65-78.
- Wind, M; Martinsen, DS & Rotger, GP 2009**, 'The Uneven Push for Europe: Questioning Variation when National Courts go to Europe', *European Union Politics* Volume 10, pp. 63-88.

▷ **BØGER**

BOGOMTALER

74

Jørgen Ørstrøm Møller, 2009

Political Economy in a Globalized World

75

Martin Marcussen og Karsten Ronit (red.), 2009

Globaliseringens udfordringer: Politiske og administrative modeller under pres

77

Lynn Vavreck, 2009

The Message Matters: The Economy and Presidential Campaigns

Political Economy in a Globalized World

Jørgen Ørstrøm Møller, 2009

Political Economy in a Globalized World.

World Scientific Publishing, Singapore, 464 sider

Jørgen Ørstrøm Møller er en energisk deltager i den globale engelsk-sprogede debat, i en sådan grad at Andrew Moravcik har kaldt ham „one of our most creative international thinkers“. Nogle af de mange artikler og indlæg, publiceret overalt i verden, har han samlet og tematiseret i denne bog. De er policy-relaterede, men samtidig præget af forfatterens ukuelige nysgerrighed og ønske om at være på forkant, at kunne se om hjørner. Faktisk er bogen dedikeret til nysgerrigheden: „To ‘CURIOSITY’, embedded in all human beings, but all too often kept under strict guard.“ Efter årtier som top-diplomat er spørgelysten ikke dæmpet, men det hører med i billedet, at Ørstrøm dels har en fremtidsforsknings-side, dels har udgivet omtrent ligeså mange bøger, som karrieren har år.

Bogens fokus er økonomisk globalisering, økonomisk integration og det globale finansielle system, med en betoning af Asiens betydning for verden, og en vægt på at se kommende globale trends. De fleste artikler er fra 2006-8, men undertiden gribes der længere tilbage.

Den teoretiske tilgang ekspliciteres ikke, men han kombinerer økonomens uddannelse med en stærk opmærksomhed på magtforhold og politisk kamp. Det bliver politisk økonomi, eller international politisk økonomi, og befrugtet med praktikerens mangeårige erfaring i Europa og Asien. Dertil lidt af fremtidsforskerens arbejdsmetoder koblet med megen historisk sans – og vel også en afsmitning fra de mange års diplomatiske indberetninger til Asiatiske Plads.

Hvad er det så for emner, de mange artikler drøfter? Allerførst er det forsøget på at lave en sammenhængende analyse af de emner, som vil dominere den globale dagsorden fremover. For Ørstrøm er det knapheden på vand, energi, fødevarer, råvarer og rene omgivelser. Derfor vil global politik handle om byrdefordeling, fremfor om fordelingen af fordele. Håbet om at undgå fatal konflikt, imens den globale magtbalance ændrer sig med Asiens opkomst, ligger i en stærkt nødvendig opdatering af de dårligt fungerende internationale institutioner. „The system is out of touch, does not respond to current challenges and does not incorporate a number of important players. The contrast is striking with the post-World War II system which was responsive and delivered the goods.“ Men også globaliseringen skal forsvares i en tid, hvor den har skabt

megen ulighed uden samtidig at have tilvejebragt en global bevidsthed hos det store flertal af jordens befolkning. Dette forsvar skal ikke ske ved militær magt og „regime change“ eller intervention, men dels ved fattigdomsbekæmpelse, dels ved respekt for andre og deres kultur anskuet som værdisæt. Især institutionernes betydning samt deres konflikter med nationalstaten går som en sitrende rød tråd gennem hele bogen, og det gør også spændingen mellem eliter og (tabende) masser i internationaliseringsprocessen – som i sidste ende kan styrke nationalisme og populisme. Knaphederne vil desuden gøre fattige lande endnu fattigere, og dermed vil heller ikke „vinderne“ være sikre, „for it is unlikely that the losers would leave off revolting against a world system that condemns them to seemingly eternal poverty and humiliation.“

I sit vue ud over økonomisk globalisering beskæftiger Ørstrøm sig med USA's forfald, overførslen af købekraft til Asien og faren for et isolationistisk Amerika. Det er også en grund til at overveje mulighederne for at bevæge sig mod „world governance“, og de hindringer der findes for det – fx i form af maksimeringen af kulturelle forskelligheder som følge af immigration eller mediernes stadig mere problematiske rolle. Med koncentrationen af medieejerskab bliver man mindet om A.J. Lieblings ord: „Freedom of the press is limited to those who own one“. For Ørstrøm er det „the increasingly obvious ideological alignment of major media networks with political parties“, som underminerer den traditionelle rolle som forsvarer for den offentlige interesse, alt imens politik og reportage bliver umulige at skelne fra hinanden. Europæisk integration har ikke overraskende en stor plads i forfatterens hjerte, og han argumenterer indgående for EU-modellens betydning for ASEAN-landene. Men samtidig viser han i en grundig analyse, at de to egentlig aldrig har forstået hinanden.

Det meget kvalificerede afsnit om det globale finansielle system viser, at forfatteren var tidligt ude med advarsler om den kommende økonomiske krise. Dens hovedårsag var årtiers opbygning af uligevægte i amerikansk økonomi, kombineret med investeringsfondes uansvarlige og kortsigtede adfærd, og blev hjulpet af deregulering og privatisering. Nexus var højere efterspørgsel end produktion i USA. Regeringens stigende „forgældethed“, over fire gange den samlede årlige produktion, bragte Asien

på banen som eneste kapitalrigelige sted. Løsningen må ifølge Ørstrøm blive en overførsel af værdier fra USA til Asien, samt selvfølgelig mere international regulering. Valutakurs-ændring er nytteløst, men derimod er valuta-samarbejde mellem fx asiatiske lande vigtigt under det kaos som forestår.

Det sidste tema er netop Asiens „renæssance“. Her behandles med stor autoritet emner som sikring af fortsat fred i regionen, den kinesiske model som appellerende alternativ med dens vægt på management og meritokrati frem for valg og vestligt definerede menneskerettigheder, samt USA's rolle i Asien (og her skulle man tro, at Obamas rådgivere havde læst Ørstrøm før den succesrige Asien-tur: „the key to the future is to perceive US-China relations in the prism of Asian integration“). Det er tydeligt at forfatteren har glæde af sin mangeårige fremskudte observationspost i Singapore, udenfor den træge europæiske mainstream-diskurs.

Hvad kunne forbedre bogen? Der er en tendens til at undervurdere Japans betydning for den forestående

integration i Østasien – nu hvor landet har en Asienvenlig regering. Til gengæld overvurderes efter mit skøn betydningen af en Indien-Kina akse. De har ingen strategisk konflikt og stor økonomisk komplementaritet, men mangler fælles gods. Det har Kina med ASEAN og Japan, og integrationen er allerede en del længere end europæiske observatører har indset. Derimod har USA (endnu?) ikke bevæget sig så langt mod protektionisme, som Ørstrøm har frygtet. Måske grundet G-2 samarbejdet med Kina?

Det er små indvendinger overfor den tour de force, som bogen udgør. Det er også befriende at se, hvor intenst forfatteren deltager i debatten, i nogen modsætning til vore hjemlige IP-miljøers dukken sig i forhold til varme emner. Bogen er meget læselig, i et direkte og klart sprog, og den vil være oplagt for enhver, der vil forstå, hvad der sker i den globale økonomi i disse år.

Clemens Stubbe Østergaard, Lektor, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Globaliseringens udfordringer: Politiske og administrative modeller under pres

Martin Marcussen og Karsten Ronit (red.), 2009

Globaliseringens udfordringer: Politiske og administrative modeller under pres.
Hans Reitzels Forlag, 304 sider.

Det er en velkendt forestilling i den offentlige debat, at der findes en særlig dansk model, som har ligget til grund for den relative succes, man har haft i Danmark med at kombinere høj velstand, social lighed og miljømæssig bæredygtighed. Formålet med denne bog, som Martin Marcussen og Karsten Ronit fra Institut for Statskundskab, Københavns Universitet, har redigeret, er at komme ind bag forestillingen om en sådan samlet dansk succesmodel. De vil således kaste lys på et meget relevant emne både i forhold til den bredere debat, om hvilke udfordringer det danske samfund står overfor, og i forhold til den samfundsvidenskabelige debat om samspillet mellem nationale politiske og administrative modeller og så globaliseringen.

Bogen er bygget op omkring en samlet teoretisk ramme samt en række forskningsspørgsmål, der undersøges i otte sektoranalyser – skrevet af sektorspecialister – for til sidst at blive samlet op i et konkluderende kapitel. Forskningsspørgsmålene kan opsummeres i tre punkter:

1. Findes der overhovedet en samlet dansk model?
2. Hvordan påvirkes den (eller de) danske model(ler) af globaliseringen?
3. Hvor holdbare er den (eller de) danske modeller givet presset udefra?

Da svaret på spørgsmål 1 er, at der er tale om flere danske modeller, kommer spørgsmålene 2 og 3 til at handle om en flerhed af danske modeller.

Den teoretiske ramme benytter den i litteraturen velkendte sondring mellem politisk og økonomisk globalisering. Det er et velvalgt træk, da både omfanget af og udfordringen fra de to typer globalisering varierer mellem de enkelte sektorområder. Derudover indeholder rammen en kausalmodel. Globaliseringen ses som en uafhængig variabel, der påvirker holdbarheden af de danske modeller på de enkelte sektorområder. Det nærmere indhold af denne påvirkning er dog relateret til udformningen af den hidtidige model på området. Holdbarhed opfattes som et flerdimensionelt begreb, der både har en økono-

misk, politisk, social og miljømæssig side. Det forekommer igen at være en velvalgt definition i den forstand, at den tilladte de meget nuancerede og kontekstrige empiriske analyser, der udføres i de otte sektorkapitler.

I sektorkapitlerne analyseres modellerne og deres holdbarhed givet globaliseringens udfordringer på forskellige politikområder. Man kommer igennem så forskellige områder som generel forvaltning, finansiering, arbejdsmarked, udenrigspolitik, klima, medier, fødevareresikkerhed og sundhed. De enkelte kapitler gennemgås ikke her, men to interessante kapitler skal dog nævnes. Det er for det første kapitel 2, som er skrevet af Hanne Foss Hansen og Torben Beck Jørgensen. De analyserer den danske forvaltningsmodel, og de finder – hvilket er et nyt og spændende argument – at modellen ikke blot kan forstås ved sine strukturelle og institutionelle træk, idet den også er baseret på bestemte værdier. De ser også importen af nye forvaltningspolitiske idéer som den største eksterne trussel mod den danske forvaltningsmodel. Det er dog samtidig også det element af globaliseringen, som forekommer mindst uafvendeligt. Det er for det andet kapitel 9 af Karsten Vrangbæk og Klaus Høyer. De analyserer de udfordringer, som den stigende grænseløshed på sundhedsområdet giver for den eksisterende danske sundhedsmodel. Her identificerer de blandt andet den interessante, men analytisk svært håndterbare dobbelthed, at globalisering i form af stigende udveksling over grænser skaber pres for markedsføring af sundhedsvæsenet, hvilket igen styrker globaliseringen.

Sektoranalyserne og en samlet afsluttende og tværgående analyse fører frem til svarene på bogens forskningsspørgsmål. En hovedkonklusion er, at der slet ikke findes en enkelt dansk model, men derimod en række sektorspecifikke modeller, der ikke kan puttes ind under en eller anden overordnet (og succesfuld) dansk model. En anden central konklusion er, at de forskellige sektormodeller er blevet påvirket af og har reageret på globaliseringen på vidt forskellige måder. Nogle har været fleksible, andre robuste og endelig nogle helt upåvirkelige. Det fører videre til den konklusion, at selvom globaliseringen samlet set har ført til en fragmentering af den politiske styring i samfundet, er det stadig sådan, at globaliseringen på nogle punkter udfordrer og på andre punkter understøtter holdbarheden af sektormodellerne. Dermed kan simple forestillinger om, at globaliseringen har en entydig og uafvendelig effekt på tværs af politikområder, afvises. Ligeledes er det også klart, at der ikke findes en samlet succesfuld dansk model, som er klar til eksport. Der er slet ikke én dansk model, ligesom de forskellige danske modeller er funderet i bestemte værdier, der ikke lige sådan lader sig eksportere.

Bogen har stået overfor to udfordringer, som det i høj grad er lykkedes at håndtere. For det første er det lykkedes redaktørerne at skabe en samlet bog, der systematisk belyser de samme spørgsmål med brug af de samme teoretiske begreber på tværs af kapitlerne. Derfor bør bogens kapitler – modsat mange antologier – ikke vurderes enkeltvist, men som en del af et samlet hele. Det er meget imponerende, særligt når det tages i betragtning, at bidragerne kommer fra en række forskellige fagdiscipliner. For det andet er det en udfordring, at analyserne på hvert enkelt sektorområde principielt har skullet afklare, hvordan globaliseringen har påvirket sektormodellens holdbarhed. Kausalitet er imidlertid en forkæret størrelse, der sjældent lader sig påvise uden både gode data og design, der gør det muligt at isolere i dette tilfælde effekten af globalisering. Virkeligheden – særligt i studier af enkelte sektorer – tilbyder sjældent sådanne gode betingelser. Selvom bogen ikke har nogen generel diskussion af udfordringen, håndteres den imidlertid rigtig fornuftigt i mange af sektoranalyserne. Forfatterne afholder sig helt bevidst fra at komme med stærke udsagn om årsag og effekt. I stedet prøver de at sandsynliggøre, hvilke udfordringer globaliseringen stiller den analyse-rede sektormodel overfor, ligesom disse udfordringer søges knyttet til modellens faktiske udvikling.

Bogen er derudover meget letlæst og velskrevet. Mange af kapitlerne giver også en rigtig god introduktion til de forskellige sektorområder. Desuden er bogen meget overbevisende i sin påvisning af, at globaliseringens udfordringer til (og påvirkning af) de danske modeller varierer fra sektor til sektor, og at denne variation både er relateret til globaliseringens forskellige former og forskelle mellem modellerne på sektorområderne. Ligeledes giver bogen – i forhold til de enkelte sektorområder – en række spændende, brede og mangesidede analyser af det komplekse samspil mellem globaliseringen og de danske sektormodellers holdbarhed.

Bogen giver dog også anledning til et enkelt mere kritisk spørgsmål. Det er, hvorvidt vi med denne bog egentlig kommer meget videre end det, den hidtidige forskning allerede har fundet. Det er jo ikke et nyt resultat, at globaliseringen ikke er en homogen størrelse, der har en entydig effekt på tværs af sektorer. Det påviste bogens redaktører også i den bog om emnet, som de redigerede for Magtudredningen tilbage i 2003 (*Internationaliseringen af den offentlige forvaltning i Danmark*). Det er også påvist i andre sammenhænge og i forhold til andre lande. Bogen ville således have kunnet levere et stærkere bidrag til den samfundsvidenskabelige viden på området, hvis den havde taget den eksisterende viden lidt mere i hånden og mere systematisk havde forholdt sig til, hvorfor vi ser varierende reaktionsmønstre på forskellige

områder. Der er masser af empirisk substans i bogen, der kunne ligge til grund for en sådan øvelse. Et godt sted at begynde kunne have været de to hypoteser, som de to redaktører opstillede ved afslutningen af deres bog for Magtudredningen. De handlede nemlig om, hvorfor og hvornår man vil se en forskellig tilpasning til presset fra globaliseringen mellem sektorer.

Samlet set er der således tale om en meget relevant og velskrevet bog, der klart kan anbefales til alle med interesse for samspillet mellem globalisering og national politik og forvaltning. Men det er dog ikke en bog, der flytter vores viden om dette emne afgørende fremad.

Mads Leth Felsager Jacobsen, ph.d., adjunkt, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

The Message Matters

Lynn Vavreck, 2009 *The Message Matters: The Economy and Presidential Campaigns*. Princeton University Press, Princeton, 197 sider.

Lynn Vavrecks valgkamps-teori er simpel. Lidt for simpel. Men tankevækkende.

Økonomien bestemmer udfaldet af amerikanske præsidentvalg. Hvis økonomien er god, beholder det siddende parti magten. Hvis økonomien er dårlig, skifter Det Hvide Hus beboere. Altså med mindre en kandidat med økonomien imod sig siger noget intelligent under valgkampen og vælger det rigtige tema.

Vavreck, en ung amerikanske politolog fra UCLA, lægger i *The Message Matters – The Economy and Presidential Elections* ud med en historiografisk gennemgang af de mest markante valgkampsstudier gennem de seneste 65 år. Herigennem påviser Vavreck en udvikling inden for valgforskningen med stor fokus på økonomiens betydning, og meget lidt fokus på selve valgtemaernes betydning. Det er her, at Vavrecks bidrag skal findes. I sjældne tilfælde lykkedes det nemlig kandidater med økonomien i ryggen at tabe præsidentvalg alligevel. Richard Nixons nederlag til John Kennedy i 1960, Hubert Humphreys nederlag til Richard Nixon i 1968, Gerald Fords nederlag til Jimmy Carter i 1976 og Al Gores nederlag til George W. Bush i 2000 er, ifølge Vavreck, alle eksempler på vigtigheden af valgkampene.

Det rette valgtema fra en økonomisk udfordret kandidat kan være med til at udligne modstanderens naturlige fordel på økonomi-temaet. I stedet for at fokusere på en gunstig økonomi under republikansk ledelse valgte Nixon i 1960 at gøre udenrigspolitik til sit vigtigste valgtema. Det åbnede muligheden for Kennedy til at tale om hjemligt forfald inden for skolevæsenet, boligmarkedet, velfærden og rumprogrammet. Kennedys fokus på indenrigspolitiske problemer under den seneste republikanske regering var, ifølge Vavreck, nøglen til sejr. Vavreck demonstrerer nemlig overbevisende, at samme evne til at

vælge det rigtige ikke-økonomiske tema gjorde sig gældende for både Nixon, Carter og Bush.

Med udgangspunkt i Anthony Downs' „spatial voter model“ og en større indholdsanalyse (med overbevisende interkoder-reliabilitet) sammenholdt med interviews foretaget af American National Election Study fastslår Vavreck 15 præsidentvalgs overordnede tema. Før Vavreck når så langt har hun dog tygget sig igennem 895 valg-reklamer, 2517 valgtaler og 956 *New York Times* valgartikler. Den undersøgelse kommer der til gengæld flere interessante resultater ud af.

For det første viser det sig, at forudsigelser omkring udfaldet af præsidentvalg bliver langt mere præcise, når økonomiske modeller også tager kandidaternes valgtema med som en variabel. For det andet påviser Vavreck overbevisende, at *New York Times* er mere fokuseret på at vinkle artikler dramatisk end på, hvad kandidaterne prøver at fortælle vælgerne. Denne konklusion fører til en tredje væsentlig pointe. Nemlig at vælgerne får mere at vide om kandidaternes standpunkter gennem tv-reklamer end de gør gennem medierne eller kandidaternes taler.

På bogens 166 sider bliver der dog holdt så skarpt fokus på teoretisk fundament, indholdsanalyse og ANES-interviews, at læseren bliver efterladt med flere „hvad nu hvis“ spørgsmål. Det mest åbenlyse spørgsmål går på hvorfor Vavreck i kun ét tilfælde beskæftiger sig med „third-party“-kandidater, som en delvis forklarende årsag til valgudfald. I Vavrecks optik hænger stort set alt sammen med økonomi og valgtemaer, mens Ross Perots 19 % af stemmerne i 1992 bliver forbigået i tavshed. Samme skæbne overgår John B. Andersons kandidatur i 1980 og Ralph Naders potentielle indflydelse på 2000-valget.

I forlængelse af Vavrecks alt-eller-intet fokus på økonomi og valgtemaer er det også relevant at spørge hvor be-

vidste kandidaterne er om den valg-typologi som Vavreck propper ned over hovedet på dem. Vavreck skriver på et tidspunkt, „Candidates seem to understand“ og „Clinton and Carville probably knew this,“ (hhv. side 113 og 134), men hun argumenterer ikke for at kandidaterne rent faktisk forstår valgtemaernes betydning i forhold til økonomien og modstandernes svage punkter. Det faktum at 11 ud af 15 undersøgte kandidater med økonomien imod sig tabte, indikerer enten, at økonomien er den nærmest afgørende faktor, eller at kandidaterne ikke ved, hvilket valgtema de skal vælge for at være konkurrencedygtige i økonomisk modvind. En analyse af kandidaternes breve, dagbøger, erindringer eller personlige interviews kunne have kastet mere lys over den del af undersøgelsen.

Som læser er man også nødt til at spørge sig selv, om Vavrecks kobling mellem *New York Times*' første sektion og vælgernes holdninger til kandidater er gyldig? Det ser ud til, at der er mindst tre problemer med denne kobling. For det første at *New York Times* bliver stedfortræder for alle amerikanske medier i analysen. For det andet at alle undersøgte vælgere dermed antages at læse *New York Times*, når deres holdninger bruges i analysen. For det tredje at der fra Vavrecks side bliver lagt enorm vægt på tv-reklamer som en forklarende årsag til vælgernes politiske holdninger, men på intet tidspunkt indgår der en analyse af de tv-nyheder som reklamerne ofte ligger i forlængelse af.

Slutteligt i en tid hvor der er stor fokus på komparative medie- og valgstudier, er det interessant, at Vavrecks analyse skriver sig ind i en lang tradition af etnocentriske mediestudier, og dermed får vi i Vavrecks bog aldrig svaret på om hendes teori er gyldig uden for USA's grænser. Disse fire punkter skal dog ikke overskygge det faktum, at Vavrecks bog er et interessant og læseværdigt bidrag for folk med interesse i medie- og valgforskning. Hvad kandidaterne rent faktisk taler om under amerikanske valgkampe er med Vavrecks studie nu langt bedre belyst, og samtidig er der åbnet op for et væld af spændende analyser i forlængelse af *The Message Matters*.

Bogen er yderst velskrevet og så pædagogisk som en fortælling baseret på indholds- og regressionsanalyse nu en gang kan være. Men selv om Vavreck slutter sin bog med konklusionen, „The economy is the backdrop in front of which the great play of modern presidential campaigns is performed. The scenery is important. But as Shakespeare said, 'the play's the thing';“ så er man alligevel ikke helt overbevist om, at valgkampes udfald kan forklares så simpelt.

Anders B. Rasmussen, Ph.D.-studerende, Center for Journalistik, Syddansk Universitet.

Abstracts

ON VALUES, POLITICS AND DELIBERATIVE DEMOCRACY

Jørn Loftager, Associate Professor, Department of Political Science, Aarhus University

The concept of „new politics“ with its focus on values and identities has won widespread acceptance. However, there are serious reasons to doubt its adequacy. On the basis of well-founded classical sociological accounts it can be seen how it conceals the fact that values and identities have always been important aspects of politics. Likewise, the concept and discourse of „new politics“ tends to ignore the social problem-solving dimension of politics, and consequently it fails to pay due attention to both the particular role and identity of the citizen evolving in modern society and to democracy as deliberative democracy.

„IT’S THE ECONOMY, STUPID!“ – OR „CRISIS? WHAT CRISIS?“ DANISH VOTERS AND THE ECONOMIC CRISIS 2008-2009

Jørgen Goul Andersen, Professor, Department of Political Science, Aarhus University

To what extent was the government blamed for the economic crisis of 2008-2009, and to what extent did it displace other issues from the agenda of Danish voters? The decline in GDP in Denmark was among the most serious in the world but most voters underestimated its depth. Using the theory of economic voting and quantitative data, it is shown that the crisis had surprisingly little impact. It is indicated that lack of media attention and of politicisation of the responsibility for the crisis played a major role..

DANISH OPINION FORMERS ON GENDER AND CULTURAL DIVERSITY

Helene Pristed Nielsen, Post doc, FREIA – Feminist Research Center in Aalborg, Aalborg University

Taking its theoretical starting point in the feminist criticism of Habermas’ conception of the public sphere, the article illustrates on the basis of empirical material how 14 Danish opinion-makers talk about gender equality and cultural diversity. The statements by prominent members of Danish political parties, think tanks, social movements and editorial boards of national dailies are analysed in an intersectional perspective, which seeks to illuminate different conceptions of cross-cutting forms of diversity within Danish society. The conclusion is that gender equality is often voiced as both a Danish and a European value, whereas there are ambiguous statements about to what extent there is a connection between gender equality and perceptions of Islam as either a religion or a culture.

COMMUNITY’S CREED

Ove Korsgaard, Professor, Dr. Ped., Danish School of Education, Aarhus University.

After World War II, there was broad consensus that schools in Denmark should educate for democracy. But there was no consensus on the role of the state: Should the state ensure that everyone receives a democratic education? Or should the state ensure pluralism, and remain neutral in relation to different life philosophies? Or must both the state and citizens develop a knowledgeable stance in relation to democracy’s fundamental dilemmas? It was without doubt the liberal position that became most influential in post-war Danish educational policy. The core of this strategy was that in a democracy the state should adopt a neutral stance towards the various philosophies of life. However, with the values-political turn of recent years the liberal position is now in retreat. This new trends became clear in 2000, with the then Minister of Education Margrethe

Vestager's manifesto *Values in the Real World*, in which she stressed that „Now more than ever we need to put in words just what attitudes and values we hold in common“. And the present government has focused on the same issue since 2001, and has commissioned among other things a literary canon, a cultural canon and a democracy canon. The activist values policies of recent years have once again given rise to a number of questions concerning democratic upbringing and the role of the state in efforts to strengthen society's cohesiveness.

GENDER, (UN)EQUAL TREATMENT AND THE NATIONAL CHURCH OF DENMARK

Christel Stormbøj, Associate Professor, Department of Society and Globalisation, Roskilde University

Gender equality that is integral to the values of the Danish society may conflict with respect for the autonomy of religious institutions, because these bodies sometimes discriminate against women. The conflict is settled by exempting faith communities, including the national church, from the Gender Equality Act. The aim of the article is twofold: to discuss the legitimacy of exempting the national church, and to point at alternatives. The article discusses conflicting normative positions in debates about religious accommodation, explores legislative decision-makings, and touches on legal aspects of the conflict in the context of human rights regimes. The article suggests fixing the principle of gender equality in the national church by law while still protecting the minority within the church.

DANISH JUDICIARY AND APPOINTMENT OF JUDGES – THE STRUGGLE BETWEEN TRADITION AND INNOVATION

Michael Gotze, Associate Professor, Faculty of Law, University of Copenhagen

The Danish Judiciary was reformed in 1999 as to the important question of appointing new judges. The traditional recruitment of judges in Denmark has predominantly taken place within the cadre of the Danish Ministry of Justice and the explicit purpose of the reform was to alter this tradition and to ensure a broader and more open appointment of judges to the various levels in the court system. However, recent surveys of appointments display a limited movement towards innovation and diversity. The vast majority of new judges are still recruited from within the court system itself or the Ministry of Justice. Although the debate on appointment of judges is controversial in a Danish context, especially among the courts themselves, the article argues that the court system is obliged to implement the reform from 1999 and that the Danish judiciary has an interest in creating diversity among judges *and ensuring its independence*.

INFORMATION TIL BIDRAGSYDERE

Manuskripter modtages med glæde. Kontakt eventuelt redaktionen for at præsentere en synopsis over det planlagte bidrag.

POLITIK bringer tre former for bidrag.

1. Artikler på op til 6000 ord
2. Review-essays på op til 3000 ord.
3. Boganmeldelser på op til 1600 ord.

Artikler skal levere et fagligt og i bred forstand politisk relevant argument. De skal gøre det til en læser, der ikke nødvendigvis er inde i den specifikke og specialiserede akademiske debat. Alle artikler skal forsynes med korte overskrifter, der kan lede læseren igennem argumentet.

Review-essays skal behandle en række bøger, der bidrager til den samme debat eller det samme forskningsområde.

Boganmeldelser formidler, hvad en bogs fokus er, hvad dens grundlæggende argument er, hvad dens teoretiske approach er, og hvilket emne eller case den behandler. derudover bør der leveres en kritisk evaluering af bogens argument.

Alle artikler og review-essays underkastes anonym refereebedømmelse. Bidrag må ikke have været publiceret tidligere.

Mængden af kvalificerede bidrag betyder, at redaktionen kan være tvunget til at udskyde eller returnere bidrag, selv efter de har passeret første refereegennemgang.

POLITIK optager artikler på dansk, svensk og norsk samt artikler på engelsk efter forudgående aftale med redaktionen. Redaktionen forbeholder sig ret til at redigere i det indsendte materiale.

Artikler i Tidsskriftet POLITIK registreres med abstract i Worldwide Political Science Abstracts, International Political Science Abstracts og delvist i Sociological Abstracts.

DEADLINES OG UDGIVELSE

Artikelforslag sendes i wordformat via email til Christian F. Rostbøll (cr@ifs.ku.dk). Aftaler om review essays og boganmeldelser indgås med Jacob Gerner Hariri (jgh@ifs.ku.dk).

POLITIK BRUGER HARVARD-SYSTEMET

Henvisninger skrives i teksten. Der angives efternavn, årstal og evt. sidetal. For eksempel således: „... (Bull 1977)“ eller – hvor det er naturligt – med kun årstallet i parentes: „... Bull (1977)“. Med sidetal bruges komma: „(Bull 1977, 87)“. Litteraturlisten skrives således:

Bøger

Bull, H 1995 [1977], *The Anarchical Society: A study of Order in World Politics*, 2. edn., Macmillan, London.

Kapitler i bøger

Mitrany, D 1975, „Prospects og Integration: Federal or Functional?“, in AJR Groom & P Taylor (eds.), *Functionalism: theory and practice in international relations*, University of London Press, London.

Artikler

Smolar, A 1996, „From Opposition to Atomization“, *Journal of Democracy*, vol. 7, no. 1, pp. 263-77.

Taler m.m

Rasmussen, PN 1999 „Statsminister Poul Nyrup Rasmussens redegørelse ved Folketingets afslutningsdebat torsdag den 27. maj 1999“, *Statsministeriet*, København.

Bemærk de kantede parenteser omkring udgivelsesåret for originaludgaven. Dette bruges ved nyere udgaver samt ved oversættelser.

For yderligere information om Harvard-systemet se www.utas.edu.au/library/assist/apps/Harvardssystem_08_IBO.pdf eller **Snooks & Co.** 2002, *Style Manual*, 6 edn., John Wiley & Sons, Milton, Qld.

Brug af Ibid og op.cit. bedes undgået. Dobbeltcitationstegn bruges kun om citater, andre steder anvendes enkeltcitationstegn. Der anvendes enkeltcitationstegn ved citater i citater.

Noter bedes skrevet i fodnoter nummereret med arabiske tal.